[illegible] पत्र ८

M-127

ॐ श्रीगणेशायनमः ॐ नत्वामत्वरेखरणार्कविन्दं श्रीमान्यानंदरइतिप्रसिद्धः तोभा
स्वतीशिष्यहितार्थमोहं शाकेविहीनेशरशीषेदैर्विकैः १ अथशाकाहर्पिगनयने शा
कोनंदेवीउकृशानुयुक्ताकलेभवत्यहगणाख्ववृतः वियन्नभोलोचनवेदहीनः शाकोद्वे
वाद्यःकथितःसेव ३ अथसंवत्सरपालकः शाकाहर्पिगः स्वरशून्यदिगाक्तस्तानामि
ग्रक्रोश्यपातेर्विभक्तः लब्धेनगोःशेषितमेषयुक्तेसूर्यादिसंवत्सरपालकःस्यात् ३ यः
पालकःपूर्वमितोगतस्तु सएववाराध्रुववासरःस्यात् तस्मात्परस्पुट्यगणितसदिनाद्यसि
क्ततइकथितःसदैव ४ अथवर्षेशानयनमाह शेषेहवेशास्वप्रथकगनाद्यालघरसोद
यिकोध्रुवःस्यात् विवाहपत्रोश्यप्रयुक्तिगतस्यस्पष्टीतिनामध्रुवदंतितज्ज्ञाः ५ यदानशोषा
स्पष्टैर्विमुक्ताध्रुवस्तदाषष्टिषातीविधेया अथमध्यमचंद्रध्रुवानयनप्रकारः सहस्रनिघ्नात्
त्वविधयनितोः यःस्वसिद्धभागोनमचक्रशेषः स्वपंचसंयुक्तदशाग्रस्पष्टेस्वेद्राष्टभागाभ्यधि
कःपाशांकः ७ मेचक्रशेषस्वनवाप्तभाग्यःसेवदेशःकेसंक्रांतितिथिपश्चैवेद्व ८ स्पष्टहतो

वरयुतांशैर्वेदघ्नोमध्यमस्य क्षिप्तगणोपरागा भवः ध्रुवकावलोगाग्रयुगेन्दुकेन्द्रः ग्रहप्रभंगागा
हतलोपायुक्तः ८ अथमध्यध्रुवः केन्द्रांशैर्वक्रादिषुनेत्रवेदैर्लघ्वोनितामध्यवियुध्रुवः
स्यात् ८ अथपातध्रुवः पातः पारस्त्रोनगानेत्रयुक्तः स्विनेदघ्नोघोगागानोगानिघ्नः स्त्रिविलु
प्तामामत्ययामहीनः सोपाहृत्सन्दात्सवांगवेदैः ९ अथदेशान्तरमायनमाह पलप्रभा
घ्निहताद्यात्समापतः स्वभुक्ताव्यगाग्निताक्रमेण पातोध्रुवंप्रागपरेदतयेस्वभवन्तिदेशान्तर
लिप्तिकास्तु १० मासाद्युपिंडात्सुगणितात्क्रमादेःसूर्य्यो १२ वराती २० युक्तो १५ लिप्त ५५ वेदै १४
लब्धंक्रमेनाप्त्वाते ८० फलेयचेन्द्रा १६ नवाब्धि ४ शशांक १ शिष्ठ वीजम्प्रगोप्यकरा
गोघातोपोशिष्टाबदेयस्वपरीदितताय ॥ इतिमासगतीविवरणोतिथिध्रुवाधिकारः १ अ
थेष्टवर्षेपग्रसायनमाह मासाद्युगौराहृगणात्कलेर्वावर्षौपिपाःस्मरहतावशेषाः ग्र
केन्दुर्वावस्यांतिस्त्यर्थैः प्यथानेस्फुरांगाःक्रमशोभवन्ति ११ अथमासेस्वायनयने ग्रहोस्वे १५
तिमोरविमासयुक्ताःसमावशेषोरविमासमाप्तः स्वस्त्रस्तर्णोरवलोन्यसैर्नवेदाग्रुगान्ना
नतप्यन्तोन्ये १२ अथप्रभवादिसंवत्सरानयनमाह ग्रहांशुःशुक्रवेणगणाःतिथ्यो

ऽद्धाग्रेसमागमंकरुताह ॥५ गुरुः तत्त्वांशेष्ट ७ शीघ्रादिशुभमध्य...निलभानिषेधोऽथ सम
समाः समः ॥६ अथ मेषाधिकं भुवकमाह । शाखांशवृषिरोवमवंशीदिपद्मस्य...पमीनतथामिमर्ने
लनोपृष्ठोदयः शानाहवद्वादशराशिचक्रशेषोऽथवाणे षष्ठुनोहरूल्यात ॥५ तोशेलोऽम
स्मिन्वर्थाद्वादशांशेतथोद्दलभागरमाधिपहीनः शानाहतो ३ यः स्वनवांशनेत्रमस्थादिर्य
वोऽहृनवांशायुक्तः ॥६ विष्णुस्वरग्रोः कशयायियुक्तः पितात्वमायर्कर्न्दपैः पातर्ज्ञात ॥७
वेदतिथ्योऽथिनवद्युक्तः पानिर्दशांशोक्ष्महितन्वशार्कैः ॥ ८ अथ ग्रहमैत्रीसाधनमाह त्रि
पाद्गुणाम्येवमवार्कमासमादिनेः समेताः स्वतन्त्वामयेनाः सुहृन्द्रमेतत्त्वगभांशेशैर्ववारा
मवेत्पहृस्वावापिनायाः ॥९ वृद्ध्यंशमानवृहि...गाभूतरमायत्न्कोषद्रूनवांशिविययाश्रूया
याङ्कमेषा मेषादिराशिशुत्वरामसंध्वशुदेयाभास्वन्यहर्गणारनोशाकसंशतःस्व ॥१०॥ अ
यहद्ग्रस्फुटसाधनमाह सूर्योस्वरमातित्वमपः प्रदेयाः हृपकशानानाःक्रमशास्त्वरवाः
शेषस्वभक्तोनितभोगपनिघ्ना स्फुतामग्रतामयिकः स्फुटः स्यात ॥ ११ सूर्यस्यपंचाकुरावी
...पप्रत...नवेस्दकुपेयज्जनस्वसमंशे शत्मख्यरांशोरमामं हि वीमहस्वमशासःशाशा

०		१	२	३	४	५	६	७	[illegible]	[illegible]	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६
०		५	८	१२	१७	२६	१७	[illegible]	२१	२४	२७	८७	८६	४२	४५	५७	६५	७५	८४	६४	१०८	१०२	१२१	१२८	१२५	१७१	१४५

इति सूर्यस्फुटं

पंचाङ्गयोर्विस्फुगजाःकृतोकाश्विवेन्द्रवोभानुभवःक्रमस्तयोः द्वेष्टाश्विवंद्राःशररामवेद्रा
श्वेद्राश्विवंद्राःशरवंत्रिगाश्च २२ अथ चंद्रस्फुटसाधनमाह रविनेन्दुनिशाक्षिनृपाप्तशोध्यो
केकेन्द्रभाजश्चाप्तिरपः चंदेपाः केन्द्रकोमात्र षड्भागसमदसैः पोध्यो वि[illegible]गभाराश्वि
दसेः २३ यावानृक्रमःकेन्द्रगतेर्भवेच्चदेन्द्रावंबन्धंचंद्रे दिविशोधनीयः हीनेषदंदेमभा
तेतदबाणोर्थ्वविधेर्वेतदिह्यपिकोसिन २४ अथेन्द्रशीतांशुकेन्द्रसंस्कारमाह इन्दुत्तु
ङ्गलाक्षहितःरविस्तर्येः वराहभागोनयुतःसमाहीन वराहभागाविषुवादिमासेःरवे
रिन्दे[illegible]चेन्द्राधेपाः २५ पुनर्द्विदलाङ्गगतेभुजलब्धेशीतांशुकेन्द्रभुजतेप्रकल्प्य तत्र
ल्पदेशः पातया सूर्य[illegible]गाःभोगयोऽयुवोपाश्चयंतेस्फुटःस्यात् अथ रविज्ञः इन्दोःरविर्हि[illegible]
समाःरविवृद्धान्दपा[illegible]नाःपंचगुणाःसमाधिः, षष्ठिःशायगाःकृतनवाष्टकाःशोः षड्ञानवोग
म[illegible]काहाः २७ पंचोड्डदालकंभवोद्दिषाश्विविषादि[illegible]नाल्पापिरविरामदस्राः ॥

०	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	५	६	७	८	९	९	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	इतिचंद्र
०	०	१	३	८	१०	१६	२४	३४	४६	६०	७५	९१	१०८	१२६	१४३	१५८	७५	१८०	२०३	२१७	२२२	[illegible]	२२५	२३१	२४१	२४२	२४३	खंडा

पंचाग्निहृतकगोग्नियमाःक्रमिष्ठाःनेत्राग्निहृतकवह्निजिनाभिष्ठाः २७ अथमध्यमगतिसा
धने ससमभिःभुक्तिःखनेदाश्वविधोःस्फुटःशतेकेन्द्रकलाभुक्तिःपातस्यवजिना
गतिः २८ अथतत्त्वचंद्रयोःस्फुटगतिसाधनेतिथ्यादिसाधनेचाह भोग्याङ्कवेःसम
गुणाच्छताप्तंसममान्वितंस्यात्स्फुटमत्र्यमभुक्तिः भुक्तिर्नवत्याप्तयुतभोग्यमिन्दोरकोनवे
द्भक्तिंप्यपःखनेदैः २९ शेषोनाच्चोकाङ्कगतागतिघ्नाङ्कतष्टातरसमाच्चघटिकाभवेति घ
नानामस्फुटशतघोपितंभागाःस्युर्याहताभुक्तिघ्नताभक्तनाद्यः ३१ एवंरवीन्द्रोर्युतितश्च
योगाःसमान्वितचंद्रगतिस्वहाराः ३१ अथकरणानयने अर्कोनचंद्रांशकस्वेदहीनात
तोपरिष्ठाच्च षराविलवंसमवशेषकरणंववायेनाडिकाघातिस्थिवङ्गवेति ३२ पौर
दलेकृलचतुर्दशीयातिघ्युर्भोगाच्छक्तंनिश्चनष्यातःनागाश्वकिंस्तघ्नमथकमेणाव
वारिविंयाकरणानितिस्विं ३३ अथचंद्रस्यतराशिसाधनमाह पदिशःपाणिकाच्छदंता

तिलवेन संख्यवतद्विशा[illegible]शुषोषाः ३३ अथ षाण्मासीलिखिते दिने दिने शर्वाणाहप
प्रक्रमे सैमेवस्तथैव श्रुनं दमिन्दो षिविन्दुभिः केन्द्र शुतप्रक्रयत्यांत प्राग्वत्स्फुटीकृत्य तिथि
प्रमाणः ३४ अथ तत्पश्चादि प्रकारमाह पश्चात्स्फुटाकीच्छुस्तातिलवेव विवर्जितं निशोद
येषिते स्थाः ततोऽपि षष्ट्यांनिहितानुवन्ति लिप्ताः पुनः षष्टिहृताद्दिलिप्ताः ३५ तत्वास्ति
लवं तत्पलात्मराशिः येस्मान्नत्वा वेविमतंदयैः लब्धं दिने षष्टिहृतादिनाद्यैः रयोर्वदैः
संक्रमणांगतेषु ३६ अथ भौमादि पंचमध्यमानयनमाह भौमाद्यवध्राशुगणात्कृता
सेषुनत्रुहृत्याविशतामहीने अप्तक्षपोषः खखराम निघ्नः पत्रातिमिः सोमसुतस्य शी
घ्रे ३७ अथ गुरुमध्यमः गतर्गणान्नाशुगणाद शामो वेदा विमिलब्ध विवर्जितश्च सु
रेमर्पतः वेदाहतो योऽग्नभाग युतः सितस्य शीघ्रं सहितः खशाकैः ३८ शनिमध्यमः
शनिश्चुहृत्यात्रवमक्त लब्धं युत्वाल्पिताख्युदप स्यमध्यः भवेत्तिजी वार्कज भूमिपुत्राः व
भार्गवी षष्टी श्चमे वेदो ३९ अथ भौमगुरु शनिशीघ्रं बुध
शुक्र शीघ्रमस्मायंनेवाह दिक्षाहतो नात्तवेगाः षाहृतेनांः

मं	बु	ह	शु	श	वेरोंशे
८॥	५॥	८॥	८॥	६॥	

इति मध्यमचक्रं

इतिशीघ्रचक्रं

मं	बु	ह	शु	श	मी	[illegible]	[illegible]	४८	श	+
१८।	७३	४०	७३०	११८५	७३	१५४२	५३०	८०८	७ ३०	+
१४	२५	१४	१५	१५	२५	४८	२५	३०	२५	

यो मं [illegible] वार्किकुजेज्यशीघ्रे ४०

अष्टेषु षट्कन्दचन्[illegible]ताख्या :

स्युर्गणाः षड्गतेष्टकेन्द्राः षड्भोनकेन्द्रं व्यवचेरतश्चरात् षड्ग्रोपिकं चेद्धनमत्र कार्यं

ग्राद्यं भुविजं यदि यद्र्हीनं षट्भादिकं चक्रविशोध्यमेतद् ४१ अथ शीघ्रसंस्काराः कृद्यानवेन्दूदि

यमानवेन्दूकृताग्न्य भौमाद्य रविजकहीनाः शुनागनागाग्नयस्त्वर्णं निद्धाः शोध्यं तेहीनं य

०	१	२	३	४	५	मं	बु	ह	शु	श
०	११	१८	२२	१८	११	१७	४७	७	३२	१२

नेचमध्ये ४२ यदोन्यावेशः पतितस्तदातस्य पव भोग्यः क्रियते

फलोनः पवेशनामः किल पंचमस्यास्सिद्धात्तदेशादिषु शीघ्र

केन्द्रे ४३ अथ भौमादीनां नवमाह स्युषकास्वशीघ्रोनितकेन्द्रषट्भान्ति आद्यशीघ्रोन

पतस्फुटः स्यात् अथ शीघ्रवेशः भौमायस्त्वात्तीनगास्समविशादेवेन्दुजातीन्दगयोन

गार्थाः बुधस्य भाग्नीशुक्रस्य षट्स्वरामैर्द्वियामस्य गुणानवेन्दु ४४ गुरोर्न्नपाध्वनाग्नि

गजत्रयं पंचषड्भूवहृयोस्य मयमानुपाकाः भगोर्हिवेदाः कृगजाः स्वस्तूर्याः सौमाहनागेन्द्र

मर्त्यविशेलाः ४८ मंदस्पष्टोहः क्रपमानवैर्हद्धिस्मयामेगानमवायश्च रवि शीघ्रावे ४

ः ग्रथ अनुभुक्तिः ०। मन्दभूवाणाकृताकलायामा
प्यायतिर्मस्फुगुणाग्रनाम्नात गुरोर्नभोह्यास्त्रिचनाभ्रगो
सात्र्वमममेरास्यगतिः प्रदिष्टा ४७ ग्रथशीघ्रागतिः
शीनेष्टवचार्य्यमन्दीमतानां शीघ्रागतिःस्यास्त्रिचला
कलायां विश्वाहवानाघ्नांशिजस्यशैघ्री स्फुटस्यपो

अंशाः	०	१	२	३	४	५	६	७
मं	०	४०	७७	९९	११३	१२२	८७	५७
बु	०	२७	५३	७१	७६	५३	३७	५७
बृ	०	१६	३१	३८	३६	२३	१६	८
शु	०	४२	८१	१२०	१५०	१४८	१२७	७३
श	०	१०	१७	२१	[illegible]	११	८	[illegible]

शीघ्रमार्गादसा ५॥२ ग्रथमेदभुक्तिसाधनमाह द्वि २ हीनचन्द्रेन्दुगुणांचभोग्यकमा
माद्भनेकमरसैर्नगेभैः पंचाब्धिवेदैःकरभूमिपचन्द्रैःशाक्काद्रिभिर्लब्धफलंविधेयं १ म
र्गीगतौ कर्कमृगादिकेन्द्रे स्यान्मन्दभुक्तिस्तनयाविहीनाशीघ्री स्वयोगेण हतांविभक्ताच
नेषुभूभिर्त्रिगुणाप्रतामा २ स्याज्ञोयभवमन्दगकेन्द्रतर्गांककलाभवेत्सप्तगतिर्विवास्य व
क्रागतिर्जातिपरांतपाकागतादिकानामियमेवचोक्ता यद्वानस्पष्टाविपरीतमेषधर्म्म
योग्यभवेत्क्रागतिस्तदानीं ३ ग्रथप्रकारान्तरेणभुक्तिः ३ शीघ्रभुक्तिःकथितैतदब्धं
दि स्फुटस्यान्तर्मभवेवा तत्पंधहे देग्रहवान्कृतेवाभुक्तिर्भहान्योग्रहवत्स्फुटस्यात ४

ग्रे.

अथ भौमादीनां नक्षत्रगतिप्रशिमायनमाह ॥ भादिकन ४ [illegible] ७ ॥ ह्रतोग्रहस्तदोषभा
दिके रोगितः क्रमात् ४ भ्रः भादिर्भवेन्न दिक्षु पशिशाहार्ब्रः यातमाह तीगाशिमृखेषान्तस्य ७ ॥ अ
थ भौमादीनां शीघ्रकेन्द्रस्य पकचक्राद्परकार्ध्येयान्मासैर्गोच्छितिन्मासमेव्योमाह ॥ वि
श्वा १३ शिव ११ गंधर्व १ दशा १० गदमासैश्चक्रा १२०० हृ ९०० चक्रेदितिनादिश्वं १९ अ
थ भौमादीनां शीघ्रकेन्द्रस्य वक्रादिन संख्यामाह ॥ बहूहूयो २९ द्वादश १२ पक्षभोषाः ५९
वेदाश्चिनः २४ समरसा ६७ क्रमेण ॥ स्वशीघ्रकेन्द्रस्य नमंगलाद्यो ९० स्वर्वापनावक्रगवा
मापरस्ः ८ अथ भौमादीनां परमवक्रतां च भागीताद्दिनादित्वान्वाह ॥ भौमागाच्छतिव
कतोस्तु विषापतो ९५ स्त्रीम्यात्रवमतो २३ पोख्यारिषड्पर्वते १९८ गुरुः विषयैः ५५
भृगुर्वह्नि हृनागेश्वा ७८ निचक्रे पाग्निमार्गितो ५४ ४५।३।७२४ ५५।२६१ सेतो
स्वकेन्द्रे नपरीत्र ष्टकेसंतरेष्टाकेन्द्रस्य गातिलभमानदिवसंपातेच भोगंपभवेत् १ अथ
भौमादीनामस्तकृदिन संख्यामाह ॥ षष्ठ्याहिभूषणागरुणः कृदस्ताः चक्रादितः प्राक्
परतोस्तगाः स्यात् ॥ [illegible] तभवेयोर्बत पंच बह्वा भूमन्नविदः परतोऽधिकोकीत् ८ ५

अथ भौमादीनां परमाल्पोच्चादिज्ञानमाह भौमेऽल्पे चलनग्रहे ८१ त्रिवागेन्दौ ९० भौमेभा
सिद्धे ४८ गुरुर्वै श्राष्टौ ८० मन्युग्यमानि प्रगे ९५ केन्द्रेव ५ क्रीडाङ्गानि ते लब्धस्वाराशि
जसि पत्नगास्ये ९८२ काष्ठारिपे ९१ भार्गवस्तस्मिन् वक्रविधानोच्यते मध्ये दर्पयोनि स्थि
र्वविचराः ५ अथ राहुस्पष्टमाह ग्रहेदकेन्द्रगणादपास्य ध्रुवार्द्धयुक्तो भवतीह पा
तः स्वावस्वानेत्रा २३०० तरितोमार्गिस्याच्चकाद्यैयकेस्फुटपाङ्गपक्ष पलप्रभातन ३५
वनाम्रवाक ५०० युक्तास्फुटार्केन समोयदिस्यात् पर्वसदाराहुदयोनिशोनेम्रते
गत्या स्पष्टतरा विदेतः इति श्रीभास्वतीविवरणे ग्रहस्पष्टाधिकारस्तृतीयः ४ अथ त्रिप्रश्ना
धिकारो व्याख्यायते पक्केन्द्रकालात्स्वशनाधि ५० हीनात्स्वभुजाम ९ संख्योन्नयनोपा
काः स्युः अहर्गणात्तेनपृतमेव कृत्याच्चेत् ध्रुवे दिवानिशोप्रमाणे १ ग्रहेदतोऽगाथकमि ए
गजायनेः १२८ स्वतेगणेतेश्यान्तरदलविगणेत ततःस्वनासे १ क्रमस्य स्वदयात्साद्धे ४५ म
घस्य ३५ वराहे अथ स्पष्टचरमायनमाह पलप्रभाग्नेशाग्रुमहृपमा २८५ मध्ये चन्द्रता
नाद्य स्वगवगोलात् ग्रहहृद्येलब्धस्वकेन्तानिप्राहतपा. तेश्यानतरितेनतेस्यात् ३ ८८

घट ९ देवगार्हदश १० भागाद्यीनेयाम्यतरा संप्रायुतं दशा यदनिशीनादिविषुवत्कथके
भानोर्नुदकदनिणाः प्रमाणात ४ अथाद्यभागाः शङ्कुसाधनेने कायादश १० ध्रुवात १०
मेषुतावमयपद्मीनाभवतीह शंकुः दशांशेनाह १०० देलनंक्तदाममहर्गतेष्योत्तरे दिना
दिवसान्तः ४ खाब्धिन्दु १०० निघ्नाग्रुदलाहृतेष्वनाशामयप्रभयाममेतः प्रातोनः १००
तेदशा १० भिर्विभक्तेलब्धांगुलाद्याभवतीष्टिकाभा ६ अथातेशसाधनमाह वेदाश्वि २१
निघ्नापलभाहिताबलेकावयेः स्यादिहदनिणोनः लग्नेनभत्स्योदयतः प्रमाणेखभा
दये सौम्यदिनानुपाताता ७ अथलंकोदयानोमेषादिलग्नानोपूर्वमाणमाह वसुदंते
दन्तेदाश्वि २५ निरदं ३२२ वक्रमेतत्क्रमात चरार्धविशेनितेषु विनाड्यो ज्यादिकाद
यः ७ अथचरार्धसाधनप्रकारमाह द्विगुणाविषुवच्छायाघ्नी ६ क्रमशोहृता
मुरुर्मूषा १२३५ घन ३६ गोभिर्भक्तं चरार्धे विनाडिकाः ५ इति श्रीभास्वतीविवरणे शतानंद
कृतौ त्रिप्रश्नाधिकारः अथचंद्रग्रहणाधिकारो व्याख्यायते द्विरंशोरविः पर्वकृतास्म
पुरुोदिनिभः स्तमोयुक्तेर्निधवाद्ये तमोयुतार्कोन्तवावभाम २१०० सौम्ययाम्येषावो

स्प॰स्पष्टयोगाधिकारः १० ८

अथ मानैकदेशग्रासमसाधनमाह मानैक्यार्द्धमांशोर्भितिश्शरहीनाग्रता १ खवह्निभिस्त्रतमःप्रमाणे
न्ययोगमानार्द्धशरवर्गितत्स्वग्रासःस्पर्शमोक्षःस्फुटपर्वसंधौ २ अथ स्थित्यर्द्धसाधनमाह स्थि
त्यर्द्धं मेगाहतमिन्दुखेटखवर्षवपुकाखेटविखेटितेच हीनेयतनेपर्वणिषोडशर्क्षेःस्पर्शो
यमनक्षिप्तदिस्थकालः ३ अथ विषाणसाधनमाह विशानताग्रशेनयेनग्रासेस्त्रमानेन विभा
जिते लब्धग्रहणविशेषांशाप्राक्रूरान्तराद्भुतानता ४ अथ शरकलासाधनमाह खवेन
दुवेदा ४१०० धिकभास्करस्यप्राग्वक्रचक्राम २३०० दिशःशरस्य तद्वाहु ५ अथार्कक्रान्ति
हिमांशोर्यथादिशोत्क्रमत्तमनःखेरामांशोः ६ अथ वलनसाधनं मध्येदिनान्तादक्रतःस्व
देशमध्यायाम्यनते स्याद्दक्षिणक्रान्तिश्च क्रमोत्क्रमतदिशोःक्रमेणयोगान्तरेवावलनेनं
वीन्दोः ७ इति श्रीअनन्तानंदकृतौ भास्वतीविवरणे चन्द्रग्रहणाधिकारः षष्ठः अथ सूर्य
ग्रहणाधिकारो व्याख्यायते अथ सूर्यग्रहणाधिकारः तत्रादौ १ [illegible]
मेन[illegible]वनेनेनयुतेरतेच तत्वोक ५ निम्नानेयुतनस्वभानोःप्राचीयतोच्यास्वशरःप्रया
नः १ पृथ्वीकपाता १०० धाधिकव[illegible]मकालान्त लेदतये[illegible]तरितोनतिःस्यात नस्ते

नेदिक् १ गुणितंगुणा २ मेहीनेयने प्राक्‌पश्चिमोः विशेषो ॥ अथ मानैक्यखंडं साधनेमा
नैक्यखंडं ग्रासयुतोनागानेभ्यः ४८ तत्र ग्राह्यकोषः स्थितपर्वचेद् २ ग्रासाच्च तज्ज्ञोन्नतिः खेग्राय
ग्रासैक्यकालं स्थितमहेनार्हं ३ इनोह मध्यग्रहणाविशेषः शेषमल्वेद्‌ग्रहणेविचिंत्यः ४
अथ चंद्रार्कयोः परिलेखस्थापनमाह मानैक्यार्धेन खतस्य पंच ५ भागोतदिकशेषहृता
द्वुलाद्यः चंद्रार्कमानांगुलसंगुणाभाववर्षावाः ७०० भक्तवलनांगुलानि चंद्रार्कयो
र्दिकसमसमंडलस्य समवायपरिधौ वलनाग्रसूत्रं मध्याद्दक्षिणतः शरांतामोक्षस्त्रोणा
रवीन्दुबिंबे ५ अथ वलनस्थापनमाह वलनं प्राग्ग्रहे देयं तद्विलोमपैकनाशादि भेदे प्रग्रा
ह्यविंदये भानोस्तिरोविपर्ययात् ६ अथ स्पर्शमोक्षकालसाधनमाह स्थित्यर्धहीनेन्द्रमे
मध्ये मोक्षः सौम्ये गलैः पूर्वकपरं तत्र दृश्यात् स्पर्शाद्यमोक्षः स्वतदिष्टकालादिना ग्रहेन्द्र
ग्रहणे प्रतीयात् ७ अथ निमीलनोन्मीलनमाह स्थितिः स्वमानेनहृतावरवीन्द्वोः ग्रासेन
लब्धे हृतहृतः प्रकुर्यात् स्पर्शेनिमोक्षे समस्थं यथावन्निमीलनोन्मीलनके भवेतां ८
प्रकारान्तरेणाह ग्रासोनितावखंडसमसंगुणाच्च खेपंचयुकखंड दिल विमीर्दहीनेयनेप ७

हणे मेऽह्निनिशाकरणात्र्यहं कृत्वा महत्याव्रतं चरेदित्यनेन सिद्धे पद्मालवसन्नादिग्रहणात्ता
दन्यत्र संभवे स्वयं स्मरितत्वाद्विवादः कपालादिनिवृत्त्यर्थं इदमकामतो जलबुद्ध्यापायः सुरां
पिबेत्पिनद्विषयः एयोविशुद्धिर्हिता प्रमाद्याकामतो द्विजमित्यकामोपायित्वेन वि
हितस्यैव द्वादशवार्षिकस्यातिदेशात् अत्र च सुरापाणस्य महापातकत्वात्तस्य प्रति
देशिकत्वे संपूर्णमेव द्वादशवार्षिकं कुर्यात् न पादोनं अत एव बृहद्धारीतः द्वादश
भिर्वर्षैर्महापातकिनः शुध्येत इति अथवा पिण्याकः पिंडितेसमावर्षत्रयं रात्रौ भक्ष
येत् काणांस्ते तुलवास्त्रावा पूर्ववद्वर्जयेत् एवं च सकृदेव कार्यं कणान्वा भक्षयेदब्दं
पिण्याकं वा सकृन्निशीति मनुःस्मरणात् अस्य च पिण्याकादिभक्षणस्य भोजनका
लेऽविहितत्वाद्द्वादशवानरपतिस्त्यागः एतच्चोदकबुद्ध्या सुरापाने छर्दनोत्तरकाले वेदितव्ये
एवं देवव्रतं कुर्यात्स्वयं पक्वर्दने कृते एवं यद्वैतत्स्मोक्तं प्रत्यवं कायशोधनमिति व्यास
वचनात् न च सुरासंस्पृष्टे अनुपलभ्यमाने तद्गंधरसोदकपाने विविक्तमिदमिति संदे
हं स्मर्तोऽपि स्वराविष्टणान्नपायात् यथान्यत्र संस्पृष्टं दासं अतं पवास्यमाद्ध इति नियमः का

मि०
ताव
१२

र्येन स्त्रुवदान्यथाश्चैव मकेन्या पविद्धिः यत्तु नारायणवचनं लेपं कृत्वा सर्वांपीना गुरु
दारोगत्वा ब्रह्महत्यां वक्ता वा वृत्तर्ये कालमितभोजनो यो भ्रूणपापान्मुच्यते त्र कल्पस्यान्ता
स्तनाभ्यां विहरेत्त्रिभिर्वर्षैः पापं व्यपोहतीति यच्चाङ्गिरसोवचनं महापातकसंयुक्ता
वर्षैः स्मृत्यं तितित्रिभिरिति तदुभयमपि पापिणो केवा कणान्येनैनैक विषये यदापि
यमेन प्रायश्चित्तं स्त्र्यस्त्रकं नृहत्यातिमेव नेष्ट्वा सर्वयो ब्राह्मणाः पुनः समवेक्षात्रणे
र्यष्कैदि तैषौ वैदिको क्रोतिः भूमिप्रदानेयः कुर्यात्सर्वांपीवा द्विजोत्तमः पुनर्न च पिवे
तोंत मेकृत्वा सविमुच्यतीति तदुभयमपि पूर्वेण सहैकविषयो यदाश्मनि विकृद
त्रिणा कल्पाश्रयणाद्द्वादशवार्षिकेण सह विकल्पते अत्रापि बालवृद्धादीनां मोर्द्धं
कवर्षीयमनुपनीतानां तत्र नवमासिकमित्येवे कल्पना कार्या यत्तु मनुवचनं कृणा
त्वा भदयेदहं पापिणो केवा सकृत्त्रिशिशरायणाणयत्तु मर्थं बालवा सानृदीयनीति न
तालमात्रसंयोग सरावा अत्रादिपूर्वे दृमवे नन्वेवं द्रवस्य स्याभ्यवहरणं न मुच्यते
प्रभ्यवहरणो पात न मुच्यते अभ्यवहरणं च केठस्या यौनयन नं ताल्वादिसंयोगमात्रक

मि. मव १२५

गां दद्यादिति एतच्च याज्ञवल्कीयमासातिकृच्छ्रव्रतसमानविषयं दद्यात्त्रिरात्रं चो
पोष्येत्स्वबुद्धिविषये वा अत्रैतत् गुणिनो हनने वेदितव्यं अत्रैवागुणविषये पंचगव्याशक्तस्य तु द्वि
तीयं काश्यपीयं मासं पंचगव्येनेति प्रतिपादयषष्ठकाले पयोभक्तो वा गच्छन्तीमनुगच्छेत्
स्वस्थामिय विष्ठामनोपविशेन्नाति भवे गच्छेन्नाति विषमे मार्गावतारयेत् जलादके पापये
दं ते स्नानाचमनभोजनपानानि तिलधेनुं दद्यादिति द्रष्टव्यं अत्राप्यशक्तस्य गोघ्नो मासं यवाशू
प्रसृतं तंदुलस्तूतान् भुंजानो गोभ्यः प्रियं कुर्वन् स्थपतीति पैठीनसेनोक्तं वेदितव्यं यत्तु
सोमस्तवे गोघ्नस्य गोप्रदानं गोष्ठे शयनं द्वादशरात्रं पंचगव्याशनं गवामनुगमनं भ
वति यच्च संवर्तेनोक्तं सक्तुयावकभैक्षाशी पयोदधि घृतं सकृत् एतानि क्रमशोऽश्नी
यान्मासार्द्धं ससमाहितः आक्रमणाकीर्णशयितवान् गां दद्यादात्मशुद्धय इति यच्च बार्हस्प
त्यं द्वादशरात्रं पंचगव्याहार इति तद्यमविषयात् याज्ञवल्कीयमासप्राजापत्येन समानवि
षयं मृतकल्पगोहननविषयं वा विषमप्रदेशत्रासनजनितव्यापत्तौ मरणविषयं
वा वेदितव्यं नहि इदं सर्वं प्रायश्चित्तं गवाकामविषये यदा तु नरो हि गवि अपमवाधिमाहवि

प्रेतोऽतिकृच्छ्रं वर्षेण मासे चातिकृच्छ्रमाणे षड्रात्रमुपवासो भवति । चतुर्वैशाख्ये द्वेपाणि
प्रराज्ञभोजनं तत तच्छ्रकृच्छ्रप्रत्याम्नायकल्पनया किंचित् न्यूनं येन पंचकं भवतीति
पूर्वस्मादूनतहयालघिष्ठेनेन वैश्यस्वामिकगोवधविषयतामुक्ता नातद्यापर्वाविषयेषु
द्रस्वामिकगोहत्यायां मासप्राजापत्यव्रतं हिनीयं तत्रचमार्द्धप्राजापत्यहयात्मकेन
प्रत्याम्नायेन किंचिदधिकं येन त्रयं भवतीति पूर्वस्मालघुत्वात् शूद्रस्वामिकगो॰
वधविषयतीचिता अथ चैवं तत्रायश्चित्तं चतुष्टयं मालाकारं चण्डालग्राहकप्रयोजनकाद्युप
न्नदृष्टफलशून्यावतारतस्यापेक्षया पूर्वोक्तपर्वविषये योजनीयं यत्तु वैसलवेदनतश्च
गोघ्नस्य पंचगव्येन मासमेकं पलत्रयं प्रत्यहं स्यान्नरकोवाचांद्रायणमथापि वा इति
यच्चकाश्यपीयं गोहत्यातक्वर्मणाप्राहुतो मासे गोष्ठेशायी त्रिसवणस्नायी नित्यं पंच॰
गव्याहार इति यच्च शातातपीयं मासे पंचगव्याहार इति तन्नमपिच्छकमणीयास्तवल्कीय
पंचगव्याहारसमानविषयं यच्चपांखप्रचेतोभ्यामुक्तं येभ्यः पंचगव्याहारापंचविंश
शातिरात्रमुपवसेत्समपिबेवपचेकृत्वा गोचर्मणाप्राहतो गास्याभुगच्छन् गोष्ठेशयो

मि॰
तात
१२५

गात्रमुपवासेकृत्वावृषभमपकारयेयाभ्यामेगवाल्पदष्टोदानिव्रतवत्तदृष्टं ततकामकृते
ज्ञातिमात्रब्राह्मणस्वामिकगोमात्रवधेहर्षभैकादशगोदानसहितसत्रिरात्रोपवासो
द्रष्टव्यः विशिष्टस्वामिकायाविशिष्टगुणवत्याश्चवधेगुरुप्रायश्चित्तस्यंवत्सरात्मण
त्वात् तृतीयमेवंविधेपित्वाकृतताहृविधे व्यापादनेमासेपंचगव्याशिनेवृषभप्रायश्चित्ते
श्चित्ते प्रथममासपंचगव्याशानस्यातिस्वल्पत्वात्मासोपवासस्तल्पत्वे ततश्चषड्
द्वि॰कृपवासैरेकैकप्राजापत्यकल्पनयापंचकृच्छ्राणांप्रत्याम्नायेनपंचधेनुर्वा
मासेतेवदीयमानागोरिकेतिषट् धेनवोभवंतीतिहृषभैकादशगोदानसहित
त्रिरात्रव्रतालवीयस्त्वं कथंएतत्प्राप्ताणागवीनांगुरुत्वे देवब्राह्मणराज्ञांतावि
तेयंद्वयमुक्तममितिनारदेन ततद्व्यस्यान्नमनाभिधानात् गोष्वब्राह्मणे संस्था
स्वितिदंडभूयस्त्वदर्शनाच्च वैश्यमेवंधेनुव्याकृतहृविधेव्यापादनेमासमितिवारद
नततद्व्यस्यान्नमनाभिधानात् गोष्वब्राह्मणा संस्थास्वितिदंडभूयस्त्वदर्शनाकृते
कुर्यात् प्रतिकृच्छ्रेनाविरात्रव्रतेयणांमूत्रान्नभोजनमनकं संनेतिविचेश्नवो

नभोजनकार्यंतस्यविधानेन तथागोष्ठेशयः प्रामशयनात्तुवादेनगोष्ठेविधा
नाहिवाच्याःपप्रतिषेधाद्गावोगोशालाशयाशयानः गाअनुगच्छतीतिनसर्वत्रगमितिः
गोनुगामी व्रतेगोभिः व्रतस्थपापोगोष्ठेशीतमस्त्रिधाज्ञानाग्यवगाः प्रातर्वनेप्र
तिष्ठन्तीरनुगच्छेन अनुगच्छेदिति वचनार्थदानाच्छेत्तुनदेवस्वपमनुगच्छेद्य
दातुतिष्ठन्त्यामतेवानदायश्चाम्नमनस्याधाक्षकरणान्नान्त्वमपिनिष्ठेदासीनेवेति
गम्यते अनुगमनविधानादेवताभिःसायंगोष्ठेव्रजन्तीभिःसहगोष्ठप्रवेशाणक्ष्ये
सिद्धः एवंकुर्वन्मासान्तेगोप्रदानेनएकांगोदक्षिणावताब्राह्मणार्थसंपन्नेगोहत्या
यः शुध्यतीत्येवंव्रते मासंगोष्ठेशायीगोनुगामीतिचानुवर्तते पंचगव्याहार
सामानिवृत्तिःकृच्छ्रविधानादेव व्रतस्थमासेनिरंतरैकृच्छ्रेसमाहितेअम्नेरेदित्यपरे
व्रतएवजाबालेनमासप्राजापत्यस्यह्येकप्रायश्चित्तमुक्तं प्राजापत्येचरेत्मा
संगोहन्तावेदकामतः गोहिन्तेभोगोनुगामीस्याज्जेप्रदानेनशुध्यतीति अपितु
कृंवातएवसमावरेदित्युक्तं कृच्छ्रातिकृच्छ्रौमतौतण्वयज्ञवचनवतीति अथवापि

मि॰ शूद्रवधानयेति यत्तमानवं नवास्येयदि योह्यमेनवास्यव्रतमादिशादिति शूद्रस्यव्रतो
ताव पदेशनिषेधपरं वचनं तद्व्रपसन्नशूद्राभिप्रायं यदपि महत्सुतरवचनं कृच्छ्राणेना
१२१ नि कार्याणि महावर्णाश्रयेणैत कृच्छ्राद्येषु शूद्रस्यनाधिकारो विधीयत इति तत्का
१२२ म्यकृच्छ्राभिप्रायं अतः स्त्रीशूद्रयोः प्रतिलोमजानां चैव वर्णिकवत्ताधिकार इ
ति सिद्धं यत्तु गौतमवचनं प्रतिलोमा धर्महीना इति तदुपनयनादिविषयमिति भि
प्रायं इति महापातकप्रायश्चित्तप्रकरणं महापातकादिपंचकमध्ये महापातका
तिपातकातिपातकप्रायश्चित्तान्युक्तानि उपपातकप्रायश्चित्तानि व्याख्यानतः पाठ
क्रमप्राप्तं गोवधप्रायश्चित्तं तेनावदाह पंचगव्यं पिबन गोघ्नो मासमासीत संयतः गो
ष्ठेशायी गोनुगामी गोप्रदानेन शुध्यति कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च चरेद्वापि समाहितः
दद्यात्त्रिरात्रं चोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाः गोहंतीति गोघ्नः मूलविभुजादित्वात्कप्र
त्ययः प्रसीदमासं समाहितः आसीत किं कुर्वन पंचगव्यं पिबन पंचगव्यानि गव्या
नि गोमूत्रगोमयक्षीरदधिघृतानि यथाविधि मिश्रितानि पिबन् नसायं तनरमृतिस्था गो

ब्रह्मगर्भसंवृतं प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासमासोपरमतः एतत्प्रसवाशौचं ब्रह्मा
दीनां चतुर्हि धीरुतितराह्नन्निविषये तच्चस्तवपेषामासाः वैदेहकस्य वेचत्वारश्चाण्डा
लस्य पंचाशति योगपत्र्यानयः तथा मागधस्य वेचत्वारः तत्रापि द्वैमासिकमायोगा
वेच द्वैमासिकमितिव्यवस्था नैमित्तिकव्रतानां जपादिसाध्यत्वाद्धियाविरहिणां च
शूद्रादीनां तदनुपपत्तेः यज्ञानवेदनादिसाध्यावैधिवांधादीना मनधिकारमाशंक्या
ह शूद्रोऽप्यधिकारहीनोपि कालेनानेन शुध्यति यद्यपि शूद्रो जपाद्यधिकारहीनस्तथा
प्यनेन द्वादशवार्षिकादिकालसंपाद्येन व्रतेन शुध्यति शूद्रग्रहणं स्त्रीणां प्रतिलोम
जातानां चोपलक्षणं यद्यपि तस्य गायत्र्यादिजपो मे भवत्यपापि नमस्कारमेव जपो भव
ति व्रतपदमस्तु यंत्तैर्विहितं उच्छिष्टं वा भमोजनमन्नानातोश्नानमप्रशोमेव इति
यद्वा वचनबलाज्जपादिवर्जितमेव व्रतं कुर्यात् तस्मात् शूद्रे समामासाय सदा यमेवमो
श्यते प्रायश्चित्तं प्रदानं अजपहोमविवर्जितमित्यमीर स्मरणात् तथा शपरमपि
तेनैवोक्तं शूद्रः कालेन शुध्येत गोब्राह्मणहिते रतः दानैर्वा उपवासैर्वा द्विजशु

मि बृहद्यमेनेनस्पष्टीकृतः पतितस्यतत्कुमारीविवस्नामहोरात्रमुपोषितां प्रातःशुक्ला
माद नाहमेतेनवांसमाच्छादितांनाहमेतेषामेनेनशतानिवदृश्चिदयत्रगातीर्थेस्वगृहेवा
२३ हरेदिति तथा पंचांकन्यांममहदेदिति वचनात् सोधूतिरिक्तं तदीयापत्यस्यमे
सर्वानहंतोदर्पयामि अतएवबौधायनः पतितजोन्नः पतितोभवत्यन्यस्त्रियाः सापि
परगामिनीतामविद्यामुपेयादिति इतिसंसर्गप्रायश्चित्तप्रकरणानि पिंडसंसर्ग
प्रायश्चित्तप्रकरणान्निषिद्धसंसर्गोत्पन्नप्रतिलोमवधेप्रायश्चित्तमाह बौधायनो वैश्य
वधेनवक्तव्याचिहत्यान अवकृष्टाः सूतमागधायोगवाः प्रतिलोमात्यजास्तेषां प्रत्येकं द
त्वेचांद्रायणे तथावदन्ति सर्वेषामवकृष्टानांवधे प्रत्येकं चांद्रायणद्वयमिति यद्वो
गिरंमोत्कामवोत्यजनानां गमनेभोजनेसंप्रमादतो पराकेणविशुद्धिःस्यादितियोगिर
समाषितमिति पाराकंकुर्यात् तत्रकामतःस्त्र्यादिवधे चांद्रायणं अनयैवहिवधे
पराकः वैदेहकवधेपादोनः वेडालवधेद्विपादः मागधेयादोनः पराकः तत्रा
द्विपादः प्रायोगवधेपादहृपं अनयैवदिशा चांद्रायणस्यापितानन संकल्प्यं यत्र

मकामकामतस्त्रिवार्षिकं तथोपपातकादिष्वेषामपि कामतस्तदीयमेव त्रै
मासिकमकामतोऽर्द्धमित्यूहनीयं एवमेव स्त्रीणामपि महापातकादिषु सर्वपापा
नित्यमवशिष्टं यथाह शौनकः पुरुषस्य यानि पतनानिमित्तानि स्त्रीणामपि तान्ये
व ब्राह्मण्या हीनवर्णसेवायामधिकं पतनमिति अन्यासामपि महापातकिष्व
तीनामभ्येयेन सहसंसर्गिणस्तदीयमेव प्रायश्चित्तमर्द्धन्त्यस्यापि योजनीयं एवं बाला
वृद्धातुराणामपि कामतोऽर्द्धमकामतः पादः तथाप्यनुपनीतस्यापि बालस्य का
मतः पादोऽकामतस्तदर्द्धमित्यवधारितं पतितसंसर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्यैतस्य
वेश्यस्य क्वचित्प्रतिप्रसवमाह कन्यां समुद्वहेदेषां सोपवासामकिंचनां एषां यति
नाना कन्या पतितात्पत्या या सत्यक्तां सोपवासां मोक्षं तत्तंसर्गकालोचितप्रायश्चित्तम
किंचनामगृहीतवस्त्रालंकारादिपितृधना समुद्वहेत कन्यां समुद्वहेदित्यनेन स्व
मेव कन्यां न तु पतितं संसर्गं समुद्वहेत्तत्र नः पतितहस्तात्संस्पृशीयादितिदर्शि
यति एवं च सति पतितयौनसंसर्गप्रतिषेधविषयो नियपरिहृतो भवति अयं चार्थो

मि. पंचे चांद्रायणं कुर्यात्सममेवैवं वहरं ब्रह्मचरनस्थापर्वत षाण्मासो कृच्छ्रमाचरेदिति
तात कामतः संसर्गो पुनर्विशेषः स्मृतेन देशिक्लिनः पंचाहेन चरेत्कृच्छ्रं द्वाहेन समकृच्छ्रा
२: के पराकमत्र्हमासेम्यात्मासे चांद्रायणं चरेदिति मासमत्रयेनकृच्छ्रेन कृच्छ्रं चांद्राय
णोत्तरे षाण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रेन सार्द्धमाचरेत् संसर्गेत्वादिके कुर्याद् चांद्रा
यणोत्तरः इति अत्र वार्षिके संसर्गे इति किंचित् मनस्तिद्दृष्टं सर्गेत्त्वत्सवेम
सादिभिर्द्विदशवार्षिकस्मरणात यत्तुवार्हस्पत्येवचनं षाण्मासिके तु संसर्गे याज
नाध्यायनादिना एकत्राशनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेदिति याजनाध्याप
नयौनैकपात्रभोजनानां षाण्मासात्पातित्यवचनमेतदकामेनाभ्यन्तरादिवेचप
तादिप्राये याजनेन ग्रामाध्यापने द्विहितभागिनीव्यतिरिक्ते च यौनिसंबंधेऽपि दृष्टवं
प्रकृष्टयाजनादिभिः सद्यः पातित्यस्मरणात् एतद्दिगवलेवनेनैवड्हितभागि
नीत्वषाणासपतितपातकिसंसर्गिणां कामितोनववार्षिकं अकामतः सार्द्धवत्सवी
षिकं कल्पनीयं संसर्गिपत्तु व्यवहारादिनाभिपातकि संसर्गिणां कामतः षड्वार्षिकं

पततिपतितेनसहाचरन् ओ याजनाध्यापनादि कुर्वाणः सर्वकालिकमितिदेव
लवर्चनाच्च नचानन्तपदोषः यानासनाशनादिहेतोः संवत्सरेणाचरन्नेवं त्रिभिर्भेदैवि
वक्षयासंबंधोपपत्तेः पश्चैनतापुन्नर्योनयपसंमितपेक्षुति यद्वा संवत्सरेणाचरन्निति शात्रा
हेत्वर्थे स्थगामितत्वात् यानासनाशनादिति द्वितीयार्थे पंचमी याजनाध्यापनायौ
नात्रतत्संवत्सरेणपतति किंतंसघपवशाव्रीनवचनत्रिवपान्तेयादेव संतेपा
नादिवत्तत्तृयेनसंसृष्टः सद्यः पततियानादिचतत्तृयेनतत्संवत्सरेनेवतत्राभ्यस्तेन
नियुक्तावत्संसोपितत्समइति संमेतसंयोगवाचित्वाद्द्वितीयापादर्शनात् संतेरि
तदेवसवर्णानाकार्यो यथा व्यष्टापिकर्मात्र पदेवसव्यापितंसंसर्गमभवतितत्तो
न्यूनेनत्तपततिप्रायश्चित्तेकिंवत्सदेव यथाहपराशरः संसर्गमाचरन्विप्रः पतिता
दिष्वकामतः पंचाहेवादशाहेवाद्वादशाहमथापिवा मासार्द्धमासमेकंवामासद्वय
मथापिवा अब्दार्द्धमब्दमेकंवाभवेदूर्ध्वंततस्समः त्रिरात्रंप्रथमेपक्षे द्वितीयेकृच्छ्र
माचरेत् चरेत्सांतपनंकृच्छ्रंतृतीयेपक्षएवतु दशरात्रस्यांत्यस्य स्मृतः पंचमेस

मि
ताव
१२५

गमनात् एकपानादिव्रतस्य यत्तत्समस्तादिना स्तिवपनहेतुत्वं पंकपानभोजनाभ्यासम
पापनैमित्तिकं इतैवेतरथा कानेनोनिर्देशात् अन्यकालस्थानस्य तु वपनहेतुताभावेऽपि
दोषहेतुत्वमस्त्येव आसनाच्छयनायानान्नभाषात्सहभोजनात् संक्रामेवेहि
पापानि तैलबिन्दुरिवांभसीति पराशरवचनेन तिर्यग्दानामपि पापहेतुत्वावगमा
त् संलापस्पर्शनिःश्वासासनोत्थानादिव्रतस्य तावत्संसर्गिकृतत्वात् समुच्चितानामे
व पतनहेतुत्वेन प्रत्येकभूतानामल्पत्वात् पापहेतुत्वे पुनरस्त्येव संलापस्पर्शनिः
श्वासेति देवलवचनस्य दर्शितत्वात् अतः संलापादिरहितेन सहपानादिव्रतस्य
ये कृते पंचमभागेनेहाद्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं कार्यं तन्नास्पर्शितेन पूर्णं एवं च स
र्वैभिस्तु संवत्सरेण यो वै वत्सरं वोऽपि तस्माद इति योगीश्वरवचनमपि सहपानादिव्र
तस्य पर्यमेव युक्तं यतः संलापादीनां पृथक् पापत्वहेतुत्वं नास्त्येतत् एवं मनुना सं
वत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशना
दिति व्यवहितेन संबंधः प्राक् दर्शितविष्णुवचनानुरोधात् तथा संवत्सरेण॥

मिश्रिते । एकशय्यासनमेकान्तेसहाध्ययनमेकपंक्तिभोजनं एकभाण्डपचनमेतेनमिश्र
णमेतैः सर्वैःसहपानभोजनं निमित्तयाजनैर्याजनैः पतितसंसर्गः स्पृष्टवातस्पृष्टवातेनग्रथ्यापने
तस्पृष्टस्पृष्टवातेन यौनेनतल्पमेकमासनेनतल्पकालापाहाकन्यायाः प्रतिग्रहः सहभो
जनमेकामत्रभोजनं संलापः संस्पर्शः शयनासनशय्यामात्रंसंसर्गः निश्वासः पतितस्यत्व
वायुसंस्पर्शः सहपानमेकालेवगवासोपरोहणं पद्मासमध्येकेनकर्मणाक्रियताका
लेनपातित्यमित्यापस्तम्बोऽहहृदिस्थतोकेसंसर्गात्सर्वेणापतन्तिपतितेन सहाचरन्नेक
पानभोजनासनशयनैः यौनस्रौवमौख्यैस्तुसद्यएवपतेत्तिः यत्रैकभोजनमे
कपंक्तिभोजनं एकामत्रभोजनेनतुसद्यः पातित्यं याजनयौनिसंबंधस्वाध्याय
सहभोजनं क्रमात्सद्यः पतन्त्येवपतितेनसंशयइति देवलस्मरणात् स्रौवश
हेनयाजनमभिधीयते स्रुवमहेनस्रुवभवनेनाध्यापनेयौनस्रौवमौख्यैरितिश
त्यपिदेहनिर्देशोप्रत्येकमेवतेषां सद्यः पतनहेतुत्वं पः पतितैः सहयौनस्रौवमौख्यैस्तो
वाणांमेवेषानामन्यतमेमसंबंधं कुर्यात्सद्यःपतितदेदशायाश्रुतमितिसमेतस्य

मि पातकिसंसर्गिसंसर्गस्यापिप्रतिषिद्धत्वात्तस्यानित्याभावेपियुक्तमेवप्रायश्चि
ता त्तं तच्चपादहीनं योयेनसंवसेद्वर्षंसोपितत्समतामियात् पादहीनंचरेत्सोपित
१२८ स्यतस्यव्रतंद्विज इतिव्यासोक्तंद्रष्टव्यं एवंचतच्चतुर्थपंचमयोरपिकामतः संसर्गि
णोरर्द्धहीनंत्रिपादोनंचद्रष्टव्यं अतःसाक्षाद्ब्रह्महादिसंसर्गिणःपर्यंतदीयप्राय
श्चित्तविकारेणसंसर्गिसंसर्गिणइतिप्रसिद्धं अत्रचब्रह्महादिषुयद्यपिकामतो
मरणांतिकमुपदिष्टंतथापिसंसर्गिणस्तन्नातिदिश्यते सतस्यैवव्रतंकुर्यादितिव
तस्यैवातिदेशात् मरणस्यचव्रतशब्दवाच्यत्वाभावात् अतोत्रकामकृतेसंसर्गे
द्वादशवार्षिकमकामतस्तदर्द्धं संसर्गश्चसत्तिबंधनकर्मभेदादनेकधाभिधीयते
यथाहबृहस्पतिः एकशय्यासनंपंक्तिर्भांडपक्वान्नमिश्रणं याजनाध्यापनेयोनि
स्तथाचसहभोजनं नवधासंकरःप्रोक्तोनकर्तव्योऽधमैःसहेति देवलोपि संला
पस्पर्शनिःश्वाससहयानासनाशनात् याजनाध्यापनाद्यौनात्पापंसंक्रमतेनृणां

गः एते महापातकिनो ऽपि स्मृतेः संदेहमेव संपादितं नेति न सर्वनाम परामृष्टप्रकृत-
ब्रह्महादिषट्कस्य संसर्गिण एव महापातकित्ववचनात्तत्संसर्गिसंसर्गिणो न
महापातकित्वं न तु महापातकिसंसर्गिण एव महापातकित्वे हेतुत्वेन ब्रह्महादिविशेष
संसर्गः तस्य व्यभिचारात् अतो ब्रह्महादिसंसर्गिणो ऽपि महापातकिसंसर्गो विद्यत
इति तस्यापि महापातकित्वं स्यान्न च प्रतिषेधः उच्यते स्यादेवं यदि प्रमाणेन तस्य
स्य महापातकित्वं स्यात् शाहेकसमीपगमस्य तु तस्मिन्नेवं भवितुमर्हतीति नेदि
ति प्रकृतविशेषपरामर्शिना सर्वनाम्ना ब्रह्महादिविशेषसंसर्गस्यैव महापा
तकित्वहेतुत्वस्यावगमितत्वात् एवं च सति प्रतिषेधाभावो ऽप्यहेतुः प्राप्त्यभा
वादेव अतः संसर्गिसंसर्गिणो द्विजातिकर्मभ्यो हानिर्न भवति प्रायश्चित्तं तु भवत्येव
न त्वसंसर्गिसंसर्गिणः पतितत्वाभावे कथं प्रायश्चित्तमिति वाच्यं पतनीयैरभिरवनि
मित्तैः नायं केवलमधर्ववेदिनि सामान्येनैवाभिमात्रसंसर्गप्रतिषेधेन महा

प्रा॰
तत्व
१२७

नकापपातकादीनां मध्ये येन सह संसर्गं करोति सोपि तत्समः स्यादिति तदीयमे
व प्रायश्चित्तं कुर्य्यादिति विष्णुपति अत एव मनुना मकल्के प्रायश्चित्तं ज्ञात्वमभिधा
यितिअभिहिते योयेन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः स तस्यैव व्रतं कुर्य्यात् तत
संसर्गविशुद्धय इति विष्णुनापि महापातकायेन स्वमात्रसंसर्गे तत्प्राय
श्चित्तं नाक्त्वेदर्शिते यापात्मनायेन सह यः संसृजेत् स तस्यैव व्रतं कुर्य्यादिति अत
एव मनुनान्येनेन विमात्रप्रायश्चित्तविधः कृतः एतभिमिरनिर्णीतोर्थे केचित्
मादर्वैदिति तथा न संसर्गं भजेत् सद्भिः प्रायश्चित्ते कृते सतीतिव एतच्च द्वादशवार्षि
कादि प्रायश्चित्तं तुहि पूर्वं संसर्गविषयं पतितेन सहोषित्वा ज्ञानं संवत्सरे
नरः मिश्रितस्तेन सोह्यातेष्व ये वर्णतिना भवेदिति देवलस्मरणात् अज्ञानतः सं
सर्गे पुनर्विशेषोक्तं पतितसंप्रयोगे च ब्राह्मेण वा यौनेन वा यास्तेभ्यः सकाशान्मा
त्रा उपलब्धास्तासां परित्यागस्तैश्च न संवसेत् उदीचीं दिशं गत्वा नस्नातः संहिताध्ययन
मधीयानः पूतो भवतीति विज्ञानेश्वरधृतवचनात् तथा च महापातकयपक्तेन स्त्रीवत् शुक्रतस्य

एवविषये अकामतः प्रवृत्तेस्तु वैतः मेकादवीकं द्दष्टव्यं यदापुनर्द्वैतयवोमेत
व्यभिचारिणीगच्छति तदापीदमेव प्रायश्चित्तं युगलेचांद्रायणं तत्सम्बन्धान्मकंकाम
णाकामतोः कामतस्तु प्रवृत्तौदृष्टव्यं भार्यगणांस्त्रीषु गकणीय भक्तास्वयं यगामेनेयु
ततल्पदोषोनास्ति नान्यं कंपादादार्थं च कन्याहरणमेवच साधारणस्त्रियोनास्ति।
गुरुतल्पत्वमेववेतिव्याखमनात् एवमन्यान्यपिस्मृतिवचनान्यत्रावच प्रायश्चि
त्तप्रतिपत्तिपुराणान्विशेषविषयव्यवस्थोहनीया ग्रंथगौरवभयान्नलिख्यते इतिगु
रुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणं एवं ब्रह्महादिमहापातकिप्रायश्चित्तमभिधायाथ तत्सं
सर्गिप्रायश्चित्तमाह यो येन संवसेद्यावैवत्सरं सोपितत्समाः यो येन सह
वर्तिसोपितदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् इतितदीयप्रायश्चित्तानि देशार्थं तत्सम
ग्रहणं नपुनः पातकित्वातिदेशार्थं तस्यपञ्चमैः महसंवदेदित्युपदेशेन एवमि
हवात् अत्रचसंसर्ग्यतिदेशानेकत्वमेव द्वादशवार्षिकं कार्यं सातत्ये महापात
किनां संसर्गिणः अपि प्रायश्चित्तं केवलं महापातकिसंयोगीतत्समः किंवतिपा

मि. चान्द्रायणद्वयं प्राकृमेतद्द्वयं स्वपीति सुमन्तुना च वचनेनैकवाक्यसमभिव्याहाराद्भ
तात गिन्यादिविषयोऽयमेव व्यवस्थाविदितव्या मरणान्तिकं चाग्निप्रवेशनं जनन्यां च भगिन्यां
११९ च स्वसुतायां तथैव च स्नुषायां गमने चैव विज्ञेयमतिपातकं अतिपातकिनस्त्वेते प्र
विशेयुर्हुताशनं इति कात्यायनस्मरणात् जनन्यां सकृद्गमने भगिन्यादिषु चास
कृद्गमने अग्निप्रवेश इति द्रष्टव्यं महापातकस्य जननीगमनस्य तदतिदेशविषय
भूतानि पातकस्य भगिन्यादिगमनस्य च तुल्ययोगात् यत्तु हारीतेनोक्तं चण्डाली
पुल्कसी म्लेच्छी तेषां च भगिनी स्वसा मातापित्रोः स्वसा चैव निक्षिप्ता शरणागता
मातुलानी प्रव्रजिता सगोत्रान्यवयोषितो शिष्यभार्या गुरोर्भार्या गत्वा चान्द्रायणं
चरेदिति यच्चाङ्गिरोवचनं पतितान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च मासोपवासं
कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वेति तदुभयमपि गुरुतल्पातिदेशविषये अकामतः प्र
वृत्तस्य रेतःसेकात् प्रागनिवृत्तौ द्रष्टव्यं यदपि मदनरत्नवचनं भगिनीमातृसखीं च स्व
सारं चान्यमातृकां एतास्तु गत्वा स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेदिति तदनन्तरोक्त

भ्यासे पतत्यतः पतितप्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकं कुर्यात् कामतोऽभ्यस्ताभ्यासे चाण्डा
लैः साम्यं गच्छति अतो द्वादशवार्षिकानधिकामरणान्तिकं कुर्यात् एतच्च बहुका
लाभ्यासविषये एकरात्राभ्यासे तु वर्षत्रयं यथाह मनुः यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसे
वनाद्द्विजः तद्भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहतीति अत्र वृषलीशब्देन चंडाल्यभिधी
यते चंडाली वंधकी वेश्या रजःस्था या च कन्यका ऊढा या च सगोत्रा स्याद् वृषल्यः पंच
कीर्तिता इति स्मृत्यन्तरे चंडाल्यां वृषलीशब्दप्रयोगदर्शनात् बंधकी स्वैरिणी
कथं पुनरत्राभ्यासावगमः उच्यते यत्करोत्येकरात्रेणेत्यत्र संयोगापन्नगेवाधि
भ्यासस्तीयापादर्शनात् एकरात्रेणावान्तेन संयोगो गमनाभ्यासं विनाप्युपपद्यत
इति गमनाभ्यासोऽवगम्यते अत एवैकरात्राद्बहुकालाभ्यासविषयेऽप्युक्तं द्वादश
वार्षिकादि गुरुतरलघुतानिर्देशिकं मरणान्तिकं च यदा पुनर्ज्ञानतोऽज्ञानतो
वा चंडाल्याद्याः सङ्कन्मं कुर्वन्ति तदा चंडालपुल्कसाद्यन्त्यजभुक्तागमनावयोषित्सम
कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानाज्ञानतो द्वयोरतिसमाप्युक्तं सैवतत्संवत्सरं कृच्छ्रमिति ज्ञानतो

मि
माव
१२५

कार्यं यानि पुनर्गुरुतल्पसमानि सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च स
गोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतमिति प्रतिपादितानि यानि चातिदेशवि
षयभूतानि पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि मातुः सपत्नीं भगि
नीमाचार्यतनयां तथा आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पग इति प्रतिपादि।
तानि तेषु कराग्रहर्षे अकामतः अभ्यासे तु यथाक्रमेण षड्वार्षिकं नववार्षिकं प्रा
यश्चित्तं विज्ञेयं अस्मिन्नेव विषये कामतः त्वेताभ्यासे मरणान्तिकं तथा च बृहद्य
मः रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधी
यत इति अन्त्यजास्वत्र चण्डालः श्वपचश्चाभिमतौ वेदितव्यौ तथा मातृभार्यागवीश्चैव समे
नैतद्व्रतं समापितः इति मध्यमाङ्गिरोदर्शितात् इत्येवं नटरजकचर्मकारश्चेत्यादिप्रति-
पादिताः तेषु लघुप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् तथा चाङ्गिराः अन्त्यानां योषितो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृ
ह्य च पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छतीति चण्डालादिसाम्यं प्रतिपादयता
मरणान्तिकं कामतस्त्वेताभ्यासे मरणान्तिकं दर्शितं तथा प्रकृतानन्तरं चण्डालीगमना

यामस्य रात्रे शूद्रागोवधो मतः प्रहृतस्य चेतः सेकान्तरं विनिहृतो जावालिराह श्रोत
कृच्छ्रं तमशक्तौ कृच्छ्रं पराकं चतत्पैव च गुर्वोः शूद्रां मकृत्कृत्वा चान्याविप्रः समाचरेदिति
तपाप्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रं उभयेच्छातः प्रहृतो नमकृच्छ्रः स्वेनप्रोत्साहितायाप
राकः तत्रैवाकामतः प्रहृतमादेर्यतमसे प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासकं
गुर्वोः शूद्रां मकृत्कृत्वा चरेद्विप्रः समाहितइति तयाप्रोत्साहितस्य प्राजापत्यं उभ
योरिच्छातः प्रहृतो सान्तपनं स्वेनप्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवासइति अनयैवादिशा
मेषामपि स्मृतिवचसां विषयव्यवस्थोहनीया शूद्रवधवत्स्त्रीणामपत्रमहापातकि
त्वमप्यविशिष्टं तथाहिकात्यायनः पक्षदोषस्य शुद्धिः स्वपतिनानाप्नुहुतनास्त्रीणा
मपि प्रसक्तानामेष एवविधिः स्मृतइति अनतत्रस्याप्यकामतः प्रहृतो मरणान्ति
कमविशिष्टं अतएव पुरुषस्य मरणान्तिक प्रसक्तानियायाअपियोगीश्वरेणमरणान्त
न्तिकं दर्शितं हित्वा वालिगोवधस्य समस्य कामायाः स्त्रिया अस्थयेति अकामतस्त्वमत
नोक्तं एतदेवव्रतं कार्यं योषित्सुपतितास्वपीति द्वादशवार्षिकमेवार्द्धकल्पनया

मि॰ यात्प्रोक्तं कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं वा तप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्रं केवलं मासत्रयं यदि प्रः तान्त्रिया
मत गमने गुरोरिति प्रोक्तं त्र्यब्दं वा तथा प्रोक्तमाहितस्य त्रैमासिकं प्राजापत्यचरणं उ
२२५ भयेच्छातः प्रवृत्तस्यातिकृच्छ्रचरणं तावदेव केवलं प्रोक्तमाहिताः पुनः कृच्छ्रातिकृ
च्छ्रातप्तानेचतावदेवेति तत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्येतरस्मैकात्र्यब्दं कृपयोक्तं द्वष्ट
वे चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च सकृद्गत्वा गुरोर्भार्या मत्वाकामा
त्त्रियो द्विजः तथा प्रोक्तमाहितस्यातिकृच्छ्रः उभयेच्छातः प्रवृत्तस्य तप्तकृच्छ्रः
केवलं प्रोक्तमाहितायां च चान्द्रायणं वैश्यायां कामतः प्रवृत्तस्येतः मेकात्र्यब्दं निव
र्तकं एवोक्तं तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथा मासं तपनं गुरोः भार्यां वैश्यां सकृद्गत्वा ब्रा
मासं तपेत द्विज इति प्रोक्ताभयोरिच्छातः प्रवृत्तस्य तप्तकृच्छ्रः केवलं प्रोक्तमाहितायां प
राकः तथा प्रोक्तमाहितस्य मासं तपनः शूद्रैवाकामतः प्रवृत्तस्य प्राजापत्यं शाह पं
च रात्रं तत्र नासीयात्समाहितो वा तथैव च वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा सकृद्दत्वा तत्तो द्विज
इति तथा प्रोक्तमाहितस्य तप्तपंचरात्रः उभयेच्छातः प्रवृत्तो मासमयावं केवलं प्रोक्तमाहिता

द्विपूर्वंगामेनेयमेनोभिः चैत्रर्षभसहस्रकालाशानेदष्टवं कालेऽष्टमेवाभ्येजानोब्र
ह्मचारीत्स्राववतो स्यानामतनाभ्यांविहद्रविविरहोभ्युपपन्नयः अथः प्रायश्चित्तमिर्थं
थैस्तद्रप्राहेतगानकमिति अत्रैवाभ्यामेजान्नकाणवोक्तं गुरोः स्वत्वहस्ताभार्यापुनर्गः
नावकोमतः अत्रमात्रेसमस्तकृतस्याभ्येजीवन्नस्तोपिवेति वैषणयांनकामतोगम
नेप्राजापत्यंवेत्स्कृच्छ्रमित्येतदेवयाज्ञवल्क्योयं तथाचवहद्दमनुः गुमनेगुरुभार्यां
योपिहभार्यागेमनेषा चहृत्रयमकामाहृकृच्छ्रंनितेसमाचरेद्विति नैवाभ्यासेहा
दैताक्तं मेवगांतिकंचब्रह्मवर्यमुभ्यसंविश्रोवैषणायांगुरोरस्ताननमोहितः षडब्दंब्रह्म
वर्यंवसवरेयावदाशुषमिति गुरुभार्यायांशूद्रायानमतिसर्वोमानवे एवहागोवी
रुवामावाममस्तुलोविजनेनैववे प्राजापत्यंचवत्स्कृच्छ्रमहमेकेममाहितरहिर अथवा
गुरुदारामिगामीसेवतस्मंचकेठकिंनेषाणांवोपरिषज्याथःप्रायश्चित्तविषयाणीभेदाहा
दशस्तोभवतीतिसमेतत्कृच्छ्रंकुर्यात् सेकृयीत नैवाभ्यासेमानवे चांद्रायणंवाद्वे
मासामानभ्यसेत्रियंतेद्विषइति तृतीयायांकामतःप्रवृत्तसमेतःसेकादशीयिहतो

मि॰
ताव
२२

सेनमरणांतिकं मत्यागवा पुनर्भार्यागुरोः तत्र मतोपिनः शुद्ध्यभावे इतिलिंगमुत्कृत्य
मातृतः प्रविविधातिकावमरणात् एतेष्वेवविषयेषु प्रायश्चित्तेयदानुचिकीर्षति तदाकिं॰
तोलिंगवधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तु यदिति याज्ञवल्कीयोवधदंडः प्रायश्चित्तस्थानेद
ष्टव्यः वैश्यायांतु गुरुभार्यायां कामतो गमने षड्वार्षिकं व्रतं एवं सत्यंतरे आक्षाणीपुत्रा
सतस्त्रियायां मातरि गमने पादहीनं द्वादशवार्षिकमेव मनुष्यगाणमिति अयमर्थः आ
ह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातुः सपत्न्यां पादनूने द्वादशवार्षिकं नववार्षिकमिति यावत्
त सैव वत्स्याभूतायां वैश्यायां षड्वार्षिकं शूद्रायां तु त्रिवार्षिकं प्रायश्चित्तमिति एवं क्षा
त्रियापुत्रस्य वैश्यायां मातरि नववार्षिकं शूद्रायां तु षड्वार्षिकं एवमेव वैश्यापुत्रस्यापी॰
ति वैश्यायां कामतो भ्यासे मरणांतिकमेव गुरोर्भार्यायां तु यो वैश्यां गत्वा गच्छेत् स तु नः पुन
लिंगाग्रं छेदयित्वा ततः पूतो भवेत्किल्बिषात् इति लोगाक्षिस्मरणात् शूद्रायां तु का
मतो भ्यासे द्वादशवार्षिकं पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा व्रज्याविप्रः समाहितः ब्रह्मचर्यमहा
ष्टात्मा मन्दचरेत् द्वादशवार्षिकमिति उपमन्युस्मरणात् क्षत्रियायां तु गुरुभार्यायां सकृ

तःप्रवृत्तस्यरेतःसेकेकामतोद्वादशवार्षिके अकामतस्तुषड्वार्षिकं जनन्यांतुका
मतःप्रवृत्तस्यरेतःसेकात्प्राग्निवृत्तौद्वादशवार्षिकं अकामतस्तुषड्वार्षिकमितिकल्प्य
यत्नमेवमेव गुरुदारात्ममातृस्वमातृवर्जनगायमनस्यादिनातुमारीहणमाचेतमकृच्छ्र
कः सवर्णगुरुदारेरेतःसेकादर्वाकदृष्टव्यः प्रायश्चित्तान्तरमाह प्राजापत्यंचरे
त्कृच्छ्रं समावागुरुतल्पगः चांद्रायणंवा त्रीन्मासानभ्यसेद्वेदसंहितां अथवा प्राजाप
त्यं कृच्छ्रं वदस्मा एणालक्षणीसमाः वर्षं च चरेत् पतद्ब्राह्मणीगुरुपत्न्यां सवर्णायां गुरुत्वा
र्यागमनेज्ञानेस्सर्वमिदं दृष्टव्यं यदातुगुरुपत्नीं सवर्णांब्राह्मणींवा विप्रामबुद्धिपूर्वं गच्छति तदा
वेदजपसहितं चांद्रायणत्रयं कुर्यात् एवकामतः प्रवृत्तावैशानस्य गुरुतल्पाभिगामी संव
त्सरं ब्रह्महत्याव्रतं चरेदित्यात्मकृच्छ्रेवरोदति तदियागमनेतमतिस्सर्वे याज्ञवल्क्यी
ये मातृः सपत्नी भगिनी माचार्यतनयोतनयेति गुरुतल्पव्रतादेशान्नववार्षिके दृष्टव्यंति
देशके सवर्णागुरुभार्यागमनविषयेभवति तत्रकामतो मरणान्तिकं स्यात् कामतः
द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वात् अतःपातित्यादिविषयमेवेतत्रकेतैबकामतोभ्या

मि॰
प्राय
१२२

न्यायादप्रभृत्यात्मानमवदेहादितिद्रष्टव्यं अकामतोभ्यासेप्येवं देवाननुच मातृःसपत्नी
भगिनीमाचार्यतनयांतथा आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः इति अत्रातिदेशा
भिधानात्मातृसपत्नीगमने नैवोपदेशिकं प्रायश्चित्तं समकं गम्यते पितृभार्यासवर्णामि
समादेव सवर्णाग्रहणाद्धीनवर्णासपत्नीविषयमिदमातिदेशिकमिति न विपः इदं च म
त्वियेव पुत्रस्य स्तनंधयोपुनः पुत्रकार्यंकरत्वमेव तत्पुत्रत्वं यथाहमनुः तेत्रजादीन्सुता
नेतानेकादशायथोदितान् पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिण इति मैत्राभा
वे च्छानः प्रवृत्तौ तत्त्वयः शायन इति प्रथमं प्रायश्चित्तं तेन शोण्मादिवत्गृहीतो हृत्व
हृषणाविति द्वितीयं अनुवेधाभिप्रायेण प्रायश्चित्तं गुरुतल्पस्य श्रवणात् तथा श्रोत्रादिन
समलमानवेन मलोहशायनं ज्वलन्तीं सूर्मीं लिंगन नयोर्मरणान्तिकत्वं द्रष्टव्यं यत्तु शंखेनोक्तं
षाण्मासिकं कृच्छ्रमुक्तं अधःशायीजटाधारी पर्णमूलफलाशनः एककालं समश्नीयाद्वर्षेत
द्वादशेगते रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः व्रतेनैतेन शुध्यंति महापात
किनस्त्विमइति तत्स्वभार्यासवर्णा पितृदारगमनेत्वकामकृते द्रष्टव्यं तथैकामतः

नवेंवचनान्मितेरेव स्याद्गुरुतल्पमितिस्थिते अतएव विष्णुनाचार्य्यपुत्रशिष्यभार्यासु चैव
वमित्याचार्यदाराणामतिदेशः केवलं गुरुतल्पप्रायश्चित्तमुक्तं नत्वाजात्यकार्पोदिभिस्सखे
आचार्यादेस्तु भार्यासु गुरुतल्पव्रतं चरेदित्यादि आचार्यादेर्भार्यासु गुरुत्वे तत्तु यदेव गम्यत्वं
तदेव तत्पदेशात एव अत्र आमेयतिदेशोऽनर्थकप्रसङ्गात् किंच सवर्णेत्यसङ्गमेवापित्तदा
यास्तु मातुस्सा मातृवर्गे नरा यम इति षट्त्रिंशन्मते पितृभार्यां नविज्ञाय सवर्णायोपि
तेतीति अतोपि निषेकादिकर्तापि तैव मुख्यो गुरुः नच गुरुत्वेव...च तत्सहैवयस्यावि
ष्टु निषेकादेकर्तृत्वस्याविशेषात् अतः सविशेषगुरुत्वयत इति विशुग्रहणात्सएलत्वां
अतः पितृपत्नीगमनमेव महापातकं गमनं तु परभातृविसर्गोपयोगे तत्कथ्यते अतस्त
तोर्वाकृत्वेहत्वेन महापातकत्वं तत्र चेदं तमेयः पायनेसाहे मित्या अनुक्तं सवर्णोतिकं
प्रायश्चित्तमहत्वं तच्च मनन्याम कामक्कृते ततस्तत्रान सवर्णायांवकामकृते तद्वे
पितृभार्यां सविज्ञाय सवर्णायां योपगच्छति जननीं वाप्यविज्ञाय नाम तः शुद्धि मामुया
दीति षट्त्रिंशन्मते भियावात् जननीं कामतो वा मिश्रे नेक्काल कोञ्चना कामयाधि

वि॰ गुरुर्वैः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छतीति मन्वगुरुशब्दस्याचार्येपि प्रयोगो दृश्यते उप
मव नीय गुरुः शिष्यमित्यादिनाचार्ये अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः तमपीह गु
१२१ रुं विद्यादित्युपाध्याये व्यासेनाप्यत्र प्रयोगो दर्शितः गुरवो मातापितृपत्न्याचार्यवि
द्यादातृज्येष्ठभ्रातृरक्षितृजेताभयत्रातान्नदाता चेति न चानेकार्थकल्पनादोषः गुरु
शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभूतायाः पूजार्हतायाः सर्वत्रानुस्यूतेः दर्शितं वचनस्याः प्रवृ
त्तिनिमित्तं चैतेषां गौरवेणापरेषां मान्यत्वात् पूर्वमेवोक्तमाता गरीयसीति मान्यावरपक्षम
गरीयसीमप्यपरिहाय कुर्यात् न चोपाध्यायादप्याचार्योपयस्मात्पितुरप्युपाध्यायादपि पका
चार्यान्यितत्वातिशयितत्ववचनात्सप्तवसाख्यइतिवाच्यं आचार्येण्यतिशयितत्वस्यावि
शिष्टत्वात् उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पितेति मौनमेनाभुक्तं आचार्यः
श्रेष्ठो गुरूणामिति किंच यदि अतिशायितत्वमात्रेणाभिख्यातस्तत्त्वेते तर्हि सहस्रमिति
वचनात्मातैव गुरुत्वे स्यात् तस्मात्सर्वे गुरवः तत्पत्नी मातामहो गर्वेगनामहत्वमितिउ
क्तं च यते निषेकादीनीत्यस्मिन् वचने अतो गुरुत्वप्रतिपादनपराणि निषेकादीनीति म

णोऽग्निमाम्लं ह्य घृणानुन्मत्तः सनैव दत्तमात्मशो ब्रजोदिति शावालिं विप्रमरणान् एवं गच्छे
त्यत्र वृद्ध्यादिन प्रतिबध्यते तत्रैवमरणान्तिकं नैतन्मत्त महापातकिनोऽपि प्रायश्चित्तं जलावधारा
दित्वाणाभिनवेगच्छेद्ध्यत्रैव प्रतिहतन्नत्रैवप्रलयादिति तेषां ब्राह्मणान् देशोऽप्य
मेव यथाह नारदः आश्रममन्यतमं गच्छेन्न गुरुतल्पगस्य ते शिलप्राकर्तन नामसुवना
नोऽदंशो विधीयत इति एवं च दंडार्थमपि लिंगाद्युक्तं तेन पापक्षयार्थमपि भवति इ
तिमेवं च मरणान्तिकं दंडमभिप्रेत्योक्तं मनुना राजभिर्धृतदंडास्तु कृत्वा पापानि मान
वाः निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथेति यत्र दंडेऽपुनः प्रायश्चित्तं भवत्येव प्रा
यश्चित्तेन कर्तव्यः सर्ववर्णीय योऽदितं नोक्तमात्रा ललाटे स्यादित्यावश्यन्नमसाहतनधि
नितैनवोक्तत्वात् अनयोः समरणान्तिकं पापं समेतेवानुष्ठानेन गुरुतल्पगः शुध्येत् ग
रुषांब्राह्मणबाह्यहत्यापितलिवर्जन्ते निषेधादीनां निकमीणियः कोन्ति यथा विधि
मेऽभावयत्निचाभिनन्द्य विप्रो गरुः छ्यन्त इति मनुना गुरुत्वप्रतिपादनपरे ब्राह्मणे निषका
दिकं तेजनकस्यैव गुरुत्वाभिधानात् योगीस्वेणानिषेकादिके मोभिप्रायेणोक्ते स

मि॰
ता
१२

यात् गुरुतल्पाभिभाष्यैवइतिमनुस्मरणात् तथा स्त्रियमालिंग्यकार्यं गुरुत॰
सिगोसन्मर्यमापसीवाश्लिष्यः प्रतिकृतिमग्निवर्णां कृत्वा कार्ष्णायसमयेन तामा
लिंग्यमरणात् पूतो भवतीति बृहद्धारीतस्मरणात् तथा वेईनुलोमकेशनुष्टा
ताभ्यक्तेनवकर्त्तव्यं निष्कालको घृताभ्यक्तालमो स्तमीपरिष्वज्यमरणात्पूतो
भवतीतिविज्ञायतइतिवसिष्ठस्मरणात् तथा गुरुतल्पाभिभाष्यैवस्तमेवया
दयोमये सूर्मीज्वलंतीं वाश्लिष्येन्मृत्युना सविशुध्यतीतिमनुवाक्यात् बोधेनतत्त
लोहशयने तप्तलोहयोषिदालिंगनेचानिर्देशे तप्तशयशयनं उपयमित्याशंकनीय
ग्रायसमायोषितासृयेत् कृत्वेत्याकांतायां तत्र अयः शायनइतिपरस्परसापतत
थैकत्वावगमादेककल्पत्वमेवयुक्तं अथवा बृहस्पतिमलिंगोस्वपमन्तुत्वाछिन्नो
जलिनाशुहीत्वानैर्ऋत्यां दिशिप्रतीच्यां दिशि दक्षिणां महकुटिलगतिर्गत्वात
नुमत्तस्मेत यथाह यमः स्वयंवाशिश्नवृषणावुत्कृत्याधायचांजलौ नैर्ऋतीं
दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगइति गमनेचस्पष्टनोलीलमानकर्त्तव्ये ब्रवि॰

हेमेवकार्यं यत्तन्नवनर्विंशाभिमनुवचने हृप्येदनार्द्धनीलोभावेषोडशायणव्रते
गयायाणादशकाहृर्थमाशात्यतद्दिगुणंव्रतेन आमेहस्मात्त्वत्रिगुणमूर्द्धहेमवितिःस
तः सर्वेषांयातलोहेनोपवाकेतसमाचरेत पान्यानोहरणेकृच्छ्रतिलानामेंदवेस
ते रत्नानोहरणेत्रिषुरेषोडशायणव्रतमिति तदपिगयायाणसहस्रादधिकरजतह
रणेसुवर्णस्तेयसमप्रायश्चित्तप्रतिपादनार्थं नपुनस्तत्रिहसमुपे यदपिरत्नापह
रेषोडशायणमुक्तं तदपिगयायाणसहस्राहीनमूल्यरत्नापहारेद्रष्टव्यं उक्तंपुनःसुवर्ण
स्तेयसमं इतिसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तप्रकरणं अहेषाकमप्रामेगुरुतल्पगप्रायश्चित्त
माह तप्तेयःशायनेसहप्याशयावस्मायोषितामुह गृहीतोत्कृत्यवृषणौनेक्ष्येपादोत्सृ
नेमेत्ते समावाचरत्तत्पगइतिवक्ष्यमाणश्लोकगतेगुरुतल्पगयदेतन्नसंवध्यते तत्तेय
शायनेसयामरणान्तमेभवति तथासंतमैत्रिवर्णीकृतेनकालीमसेशायते अयोमया
सीप्रांतकृतिकृत्वात मयासरुगुरुतल्पगः स्वयाह पवस्ततःस्नातनेडहसुरुजे
त स्त्रियेतेतियोवर्ते शायनेवमवैगताशामनेमयाहे तमिसेवेस्वकर्मेविख्यापयन्

मि॰
गात
४९

वाग्याप्रश्चित्ताल्पत्वप्रसंगोमैवं न चान्नयोगस्ततः प्रत्ययाभावात् फलपर्यंतेन व्यवहारे
स्वतः प्रवृत्तत्वाच्च यस्तु ब्रजननताप्रादेसस्पृष्टसवर्णापहारेण न तत्र देलत्रुप्रायश्चित्तंग्र
न संसर्गोपि सवर्णानेनापेति श्रान्यत्वमेव स्पष्टदान्ये प्रत्येतत्र द्वादशवार्षिकमेवांतड
के प्रथमवर्णामहृद्भद्वांतरमेवांतलघुप्रायश्चित्तमभ्यवेत तत्रिनत्रवार्षिकादिल॰
घुप्रायश्चित्तादिविषयता प्रसवर्णादेव किंतु उपपातकप्रायश्चित्तमेव यदप्यपर
मापस्तंबोक्तं लोयं कृत्वा स्वरोपीमाकृष्टमेवमरं चैरोदिति तत्सवर्णप्रमाणाद्वांक
माषाश्चाथिकपरिमाणाद्वायविषये यत्तु के सम्मतेन सवर्णालेयं मंत्वापि आहृत
हस्तमाषमाद्दमीनेह्रयान्स्वपहेविराजपुर्वावसलमकृच्छ्रेणाच भूतो भवतीति तत्सौवो
कृमाषपरिमाणा स्वर्णापहारप्रायश्चित्तेन सह विकल्पते यदप्यपरेनैवोक्तं सव
र्णास्तेयी द्वादशवार्षिकं वायु भक्तः पूतो भवतीति तत्सन साधदेशस्वत्र सप्तपर्वापरताया
जिहीर्षस्य वेदितव्यं प्रत्यापिसलीवालहृद्धादिसुवर्णमेवशार्यांश्चतुर्वेदितव्य पानीयाव
नमत्रुच्छ्रमस्तीमृष्येन्तु हरणं तद्येना द्विनास्सवर्णास्तेयसमन्वेव प्रतिपादितानितेषामप्य

प्रतोनेहृणामन्नानतः स्वर्णापहारप्रायश्चित्तमप्यभिमितं ॥ किंत्वरजतादेवद्रव्यापहृर्वोक्त
एवस्वर्णापहारः अस्मिन्नेवविषयेष्वदापहर्तास्तेनमहापथनस्तदापूतलिनेसुव
र्णंदद्यात् अथतावद्वचनेनास्तितपश्चर्यायोवाप्राक्तास्तदाविप्रनष्टिक्कृत्ववस्यपाव
नीवेकुडवभरणांवर्याम्ननपानाष्टिकरे यनेदद्यात् यदानिर्गुणमत्राशिकेद्रव्यमप
हरति तदापतदेवस्तेत्स्तेनः पादन्यूनेसमाचरेदिति व्यासेनोक्तंतववार्षिकेद्रव्ये
पदापुनरीदृशमेवद्रव्यं तदामकुडवपरिरक्षणार्थमपहरति तदायुक्तिप्रभृत्यादि
नषडाषिकेऽशालेवादिवाकृतं आर्यात्रीर्थपादोवाषड्हेवावरेतत्कृतोपलभित्वाषा
वेतत्रिवर्षवस्यानमारि संवावमात्र्यैवार्षिकेद्रव्ये तत्रप्रत्यर्पणमागेवाप
हारयात्रवर्षस्यानिष्पन्नत्वात् कथंप्रायश्चित्ताल्पत्वं अथापिनिष्पन्नस्तदाप्रायश्चित्ताभा
वएवस्यात्तत्प्रायश्चित्ताल्पत्वे नैवं अपहारस्योपभोगादिफलपर्यन्तत्वादुपभोगा
म् प्राग्निष्पन्नेविष्णुफलस्यापहारार्थभावाद्गुरुमेवप्रायश्चित्ताल्पत्वे यीन्तुवातरवाप
येद्रव्ये तन्नेवमतिचौरहृत्स्यद्रव्यस्यकृष्यगृहणेविजस्योपभोगाल्पतत्वाणफलभा

मि॰ द्वादशवार्षिकमाचरन्नप्रयत्नेन शिवविप्रयोध्वजनतनयानमारणनिराकरणार्थम
नात याचयन्नेतमित्युक्ते पतत्स्वकामकारविषयं इत्येविश्वरूद्रदिताप्रमाण्याकामतोहिज
११८ मिन्सकामतोविहितस्यैवद्वादशवार्षिकस्यातिदेशात् तत्त्वकामतोपहारयवनसे
भवतीति कथंतर्हिविषयंउच्यते यदावसुप्रोनग्राधितस्त्ववर्णादिकमत्तानाहृपहर
ति रजतादिद्रव्यान्तरबुद्ध्यावाहृतावानेनतरमेवान्यस्मैदत्तेनाशितेवा नपुनःस्वामि
नेप्रत्यर्पितेनदास्वभवत्येवाकामतोपहारः यस्तुताम्रादिकस्वरसवेधायायादितस्व
वर्णादिरूपस्यापहारेण तत्रदेशप्रायश्चित्तंस्वरूपेणातिसमवायाभावात् नत्नमांव्यसा
हृत्यमात्रेणागोत्रेमद्यवधर्माभवेति यद्यपीहृत्यमेवास्ववर्णस्ववर्णभ्रान्त्यापहरति
तथापिनेदंप्रायश्चित्तं यस्तुवर्णापहारित्वादेव नवस्तुस्तेयब्राह्मणवधेप्रहृतायी
तिवदन्नापिदोषइतिवाच्यं स्तस्वर्णप्रहृतत्वादेव तृणब्राह्मणस्वेष्वेदितस्यविष
यः यच्चेदंमनसापापंध्यात्वाप्रणवस्तंवेके व्याहृतीमनसाजपेत् व्याहृत्यप्राणाः
यामंचिवाचरेत प्रत्यहोक्तब्रह्मद्वादशरात्रेचरेदिति तदपिसमयार्थप्रवृत्तिविषयं

तथचं तत्स्वामिनेदद्यैवकार्यं यो पि ब्रह्मस्वभूतस्य स्वर्णादेः हर्ता तेषु पुनः स्वामिने प्रदत्ते
देयं हत्वा वै कादशापि कर्मित्रिस्मरणात् तथा चैरन्तोन यनेह्रक्छे तन्निर्यास्यात्मशुद्धये
इति मनुस्मरणाच्च देहप्रकरणोपयुक्तं यो येप्येकादशागुणोत्तरमस्व स चैतद्वन्नेरिति यदा
तथा स्वामिनान दत्तमसमर्थं तत्ता वासिष्ठोक्तं द्रष्टव्ये स्तेनः प्रकीर्णकेशो अंसे जानमभि
पाचेतनतस्मै राजे इंदं वदंध्रा स्पदयान्नेन आत्मानं प्रमापयेन्मरणात्पूतो भवतीति वि
ज्ञापन इति गौतमेऽप्युक्तं तावत्समये यदापि द्वितीयं प्रायश्चित्तं तेनोक्तं स्तेनः प्रकीर्णकेशो मुसलं
गोमयो वाग्निना पादप्रभृत्यात्मानं प्रमापयेन्मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायत इति त
दपि गुरुश्रोत्रिययागस्यादिविप्रद्रव्यापहारविषयं चतुःपादपदद्वय विषये वा तत्र
निष्क्राद्वाक इति निर्गतकेशाश्मश्रुलोमा अभिधीयते तथा अश्वमेधावभृथयानेन वा त
थापश्चैतिसामरणान्तिकं समभिधायुक्तं इष्ट्वा वाश्वमेधेन गोसवेन वा शुध्येदिति एतच्च
त्रिद्वयत्रियापादविषये प्रायश्चित्तान्तरमाह प्रतिविश्वतेयेष प्येतस्यां यद्व्रतस्माच
रेत् आत्मतल्पसवर्णा वादयादादि प्रतिश्रुक्त स्तीकेतेयं याजन्मतिवियमस्याय व्रते

वि॰
गात
५८

दिप्रायश्चित्तविधानेन च्छिद्रादिमाषात्मके हेमरणेन तु त्रियादिहेमहरणमपपात
कमेवेति प्रयुक्तं किंच सुवर्णान्यूनपरिमाणहेमहरणे प्रायश्चित्तं नातिदेशान्तरमिमा
णामेव हेम्नो हरणे मरणान्तिकादिप्रायश्चित्तमतिप्रयुक्तं तथा वार्त्तिके षड्विंशन्मते वा
लाग्रमात्रेपहृते प्राणायामेन समाचरेत् लिक्षामात्रेपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः रा
जसर्षपमात्रे च प्राणायामचतुष्टयं गायत्र्यष्टसहस्रं च जपेत्पापविशुद्धये गौरसर्ष
पमात्रेण सायं दिवैव दिनं जपेत् यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयं सुवर्णकृष्णले
तु कर्मप्रवृत्त्या द्विजोत्तमः कुर्यात्सान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये सुवर्णस्य सुवर्ण
स्य माषमात्रे द्विजाधमः गोमूत्रपावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुध्यति सुवर्णस्यापहर्ता
णि वत्सरं पावकी भवेत् ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्महा भवेत् इयं च वचनस्य पावा
को शान्तं किंचित् न्यूनं सुवर्णापहारविषये सुवर्णापहारे मन्वादिमहास्मृतिषु द्वादश
वार्षिकविधानात् बलाद्येकामकारेण शूद्रं निसेतराधमाः तेषां तु बलहर्तॄणां प्रा
णान्तिकमिहोच्यते सुवर्णपरिमाणादर्वागपीत्यभिप्रेत्य इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमपह

णंविशिष्टहेमद्वयवर्वेनेनाद्रिमात्रवचना नालमर्थमरीचिविशेषेणारजःस्र
ते ते हैमीलितानतामिलितेरोराजसर्वैयरच्यते गौरत्लतेत्रयः क्षेत्रतःपंचतेमाषःतेन
वर्णास्तुघोरषोति घोरषामाषपरिमितेहेमनित्रवर्णशाहस्यपरिभाषितत्वात् अतो
मास्तृणास्तुवर्णापहरणंमहापातकमित्यादिप्रयोगेषुकृतपरिमाणस्यैवहैवर्णस्य
ग्रहणात्वक्तंपरिमाणाकरणात्समहत्वार्थत्वात् नसहत्वार्थपरिमाणस्मरणेनापिलो
कव्यवहारार्थं अनंतरेषां स्मृतिकारवचनैः अनंतपर्वोक्तं
न्यायविद्भिः कार्यकालेमेतापरिभाषस्थानमिति तथापितामापिगुणफलोपबंधे
नार्थवदिमुक्तंपंचदशमास्मानीमत्वत् नवदेहमात्रेणयोगिपरिमाणास्मरणमितिते
नावन्मात्रार्थेनप्रमाणाभावात् अतोऽविशेषात्सर्वेशेषत्वमेवयुक्तं किंचदेहस्तदम
नार्थत्वादमनस्यवपरिमाणविशेषमंतरेणापिसिद्धेनीतीवंपरिमाणास्मरणमपयुक्त
ते शोधैकसमयिगम्येतमहापातकत्वादावेकोतत्रस्मरणमपयुज्यते अतःषोडश
माषात्मकसुवर्णपरिमितहेमहरणएवमहापातकित्वे रात्रिभिन्नहरणानिका

मि.
तत्व
११९

भिधानात् न च तत्पर्यायैवेत्येवकारेणावयविनिषेधः तस्यैव तत्पर्यायस्यापि शब्दस्याभिधानतत्पर
त्वात् यदि वर्णनिषेधपरत्वात् तत्पर्यायैवेति विकल्पाभिधानमनुपपन्नं न चैतदेशाभिधा
नं विकल्पाभिधानेन तस्यानिर्दिष्टत्वात् किं च पर्यायस्त्रविकल्पेन गतिस्यायेनैकार्थ
ताभेववविकल्पोत्रोद्दिष्टयवयोरिव न च चेदं तत्पर्यायैकार्थत्वादेतस्यैदमनार्थत्वात् तत्पर्या
त्वपापत्तपदेत्तत्वात् न च वर्थेन प्रपतिस्तेनदंतिसामान्यविशेषभवर्थेनत्रास्त्रणास्तप
सैवेति विशिष्टविषयस्यतत्पर्यायोविकल्पोपपत्तिः तदिभवतिग्राम्यगोभ्योदायिदी
पतोतत्केकोटिस्यायवेति विकल्पस्तस्मादृयोरपिसामान्यविषयत्वमेव यद्वा तद्विषय
स्यापिन निषेधः मनुनामवर्णास्तेनतत्कृद्दिष्टेत्यभिधायगृहीमामगुशलैर्गानां तत्कृदृत्या
ततत्कर्मितिमर्वज्ञाशाप्रकृतत्राम्यणोपयामर्षीनैवहननविधानात् नजानत्वाम्याणे
हृत्यादितत्रप्रायश्चित्तप्राभिरिक्तदेहृहपहननविषयत्वेनाप्युपयत्ते पतत्स्वमरणाति
केमतिपूर्वमवर्णास्तेयविषये मरणांतेहृयत्योके प्रायश्चित्तेमनीषिभिः मनुका
मकृतेप्यायेविनिविधेनाशमेरायतिमय्यमोविरमरणात् प्रवचमवर्णाशाहृपारिमा

वेंच सत्यकारणिकाग्रहिरण्ययेत । अयोत्येनोमोतैनरकाले द्वादशार्द्धवार्षिकायनुष्ठा
नेन सुध्यंगीकरणाज्ञाकारणोनेति । तदप्युक्तं । मत्कृत्यंविविरिति मोतस्यैवस्पृहि हे
तत्त्वाभिधानात् । अतः प्राग्वे व्याख्यात्यपरी मत्केवामरणानीवनापिशुध्यतीति
यावत् । इदं च मरणांतिकं सार्ववार्षिकस्यायहर्त्तन्नब्राह्मणस्यैव ब्राह्मणस्वर्णहारीति ते
कवाद्विप्रादीनां च महापातकित्वाविशेषात्प्रायश्चित्तं नत्वसमानप्रानुद्यायस्तेवर्णीके
यत्काद्विप्रइतिविप्रग्रहणेनेतरव्यावोपलक्षणं । प्रायश्चित्तीयतेनरइतिन्न । येवक्रुतवा
त् । ब्रह्महत्यासुरापानस्तेयगुर्वंगनागमेष्विति निमित्ततोकौविशेषावपादाताच्च तत्
सापेक्षनैमित्तिकवाक्यस्वर्णस्तेयकादिप्रश्नस्यश्रूयमाणमस्योपलक्षणमेवयुक्तं यथा
भुदितेजुहोतिर्यस्यहविरिति वाक्यतेइलग्रहणं हविमाश्रूयमाणमप्युपलक्षणमेवयुक्तं
इदंवृत्तान्नहननब्राह्मणवतिरिक्तस्यननानब्राह्मणहन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितमिति
मानवे ब्राह्मणवधस्यनिषिद्धत्वात् । यदिकथंचिदतिक्रांतनिषेधेनरातौहन्यतेतत्थ
पिशुद्धोभवति वध्येनमृत्युतिस्तेनेमवाक्याणास्तयमैतं चेति ब्राह्मणस्यापिवधेनसुद्ध्य

मि॰ मुषलेन राज्ञा स्वयं हन्यते तेन राज्ञा हतो मृतो मुक्तो वा शुद्धो भवति । अयं च हरणग्राहे न च समदेशगो
ताव देवा बलाद्ब्राह्मणस्वापहारे वा यादि सत्वं हेतुं विना ग्रहणमुच्यते मुषले समर्प्य इति यद्यपि
११५ सामान्येनोक्तं तथापि तस्य हननार्थत्वात् तत्समर्थस्यायसमयस्येव ग्रहणं अत एव मनु
नोक्तं स्कन्धेनादाय मुषलं लगुडं वापि खादिरं शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ।
ति शौनकेनाप्युक्तं विशेषयुक्तः सुवर्णस्तेनः प्रकीर्णकेशः आर्द्रवासा आयसं मुषलमादा
य राजानमुपतिष्ठेत् इदं मया पापं कृतमनेन मुषलेन मां घातय स्वेनासि राज्ञा विमुक्तः स
म्यतो भवतीति हनने चाहननिविधानाभावात् कृदेवकार्ये । अत एव मनुनोक्तं ततो मु
षलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयमिति एवं सकृत्प्रहारेणैव हतो मृतः शुध्येत् मृतो वा म
रणात् जीवन्नपि विशुध्येदिति यावत् तथा च संवर्तेनोक्तं अस्त्रवपेषतकल्पः प्रहारा
न्मोजीवन्नपि विशुध्यतीति नन्वत्र हि तत्र राज्ञा मुक्तोऽपि तेन शुध्येदित्ययमर्थः कस्मान्न हे
तेऽच्यते अदण्ड्येन श्रीराजेति गौतमीयेनाऽन्न मुक्तर्व्यतो यतो दोषाभिदानात् भवत्य
तो दोषः स्तेयापत्तिः कोनति दीये नराज्ञा स्नेहादिना मुक्तस्तेन क्षयेन मुक्तिरिति उच्यते प

त्त्रियवैश्ययोरप्रतिषेधादिति दर्शितं ॥ प्राकडदेव गौडी माध्वी भोटसुरानलयानवि
षयं गुरुत्वात्प्रायश्चित्तस्य शालादिमद्यभोज्योदकपानेन तत्कल्प्यं ॥ द्विजातिभार्याप्रत्याह यति
लोके न सायाति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् । पतिना हि शरीरस्य निःकृतिर्न विधीयते इति य
मोर्थकामेषु सहाधिकारा हि पत्न्योरेकशरीरत्वमेवातो यस्य द्विजातेर्भार्या सुरां पिबति त
स्य भार्याहृदयमर्द्धं शरीरस्य च भार्याहृदयस्यार्द्धं शरीरस्य निःकृतिर्न विधीयते । तस्माद्द्विजा
तिभार्याया सुरापानं यानन्या । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति प्रतिषेधाद्वि
यौ लिंगस्याविवक्षितत्वेन वर्णत्रयभार्याणामपि प्रतिषेधेसिद्धे शुद्रवर्ण्यायाः शुद्राया अपि
सुराप्रतिषेधप्राप्त्यर्थं । अतो द्विजातिभार्याभिः सुरापाने प्रायश्चित्ते सार्द्धं सुरापाने प्राय
श्चित्तार्द्धमेवेत्युक्तं प्राक् ॥ इति सुरापानप्रायश्चित्तप्रकरणं ॥ अथ क्रमप्राप्तं स्वर्णस्तेय
प्रायश्चित्तमाह ॥ ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु राज्ञे मुशलमर्पयेत् । स्वकर्म ख्यापयंस्तेन ह
तो मुक्तोपि वा शुचिः ॥ ब्राह्मणस्वामिकं स्वर्णं योपहरत्यसौ स्वर्णस्तेयमया कृतमि
त्येवं स्वकर्म ख्यापयन् राज्ञे मुशलं समर्पयेत् । मुशलं समर्प्यणान्महापातकत्वात्तेन

मि॰ त्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् यमोऽहं वरविल्वानां पालाशस्य कुशस्य च पत्रेषा॰
ताद मुदकं पीत्वा षड्रात्रेणैव विशुध्यतीति यत्तु नालादिमर्यादिविषये गौडीमाध्वीषु नवस्ता
११४ ननःस्नवायाग्नस्नाननतरति वसिष्ठोक्तं कृच्छ्रातिकृच्छ्रमहितं पुनः संस्कारेण तु प्राशा
म्नुद्गम्भुजः नयोमेति पूर्वपानेन तपिण्याकेवा कणान्वेति त्रैवार्षिकेकामस्त्व मन्या॰
नाभ्यासे त्वभ्यासे तत्ससराया ग्रमिवर्णानां गोपिवेत् मरणान्तिको भवतीति वासिष्ठेमव
णानि केद्भुत्वं नात्र स्वराशाह्वः ये प्राभिप्रायः तस्याः सकृत्पाने पि मरणानि कस्यदं
शितत्वात् मद्यवासित भक्ष्यभांडस्थोदकस्य त्रानातः पानेषु हृदयमेतोक्तं मद्यभांडस्थि
तेनोयंयदिकश्चित् पिबेद्द्विजः कुशमूलविपक्वेन अंहत्वा रेणा वर्तयेत् इति अन्ता
ततोभ्यासेन वशिष्ठोक्तं मद्यभांडस्थितेनोयं पीत्वा पंच रात्रेणैव प्रवृत्तिभूते यथ्यः पिबे
दिति ज्ञानतोभ्यासे तु षष्ठोक्तं मद्यभांडस्थितेनोयं सप्तरात्रेणात्मं वेयावकं पिबेत् इ
ति अन्ते ताभ्यासेन हारीतोक्तं मद्यभांडस्थितेनोयं यदि कश्चित् पिबेद्द्विजः द्वादशाहं
तपयसा पिवेत् ब्राह्मी सुवर्चलामिति पुनरवाके शुद्धिं जग्रहणं ब्राह्मणाभिप्राये

पि द्विजातयो वर्णास्तस्मात् कृच्छ्रपूर्वकं पुनरुपनयनप्रायश्चित्तमर्हन्तीति । सुरामद्यपाने यो
ये पुनः संस्कारः स ब्राह्मणस्यैव न तु क्षत्रियविशोस्तदमृतस्मात्तस्य दर्शितत्वात् । सुराया
स्त्वात्र मद्यपः प्रायश्चित्तस्यातिलघुत्वात् । अज्ञानतो ऽभ्यासे सुरायाः द्वादशवार्षि
कस्य विहितत्वात्स्मृत एव गौतमेनात्र मद्यपाह्नः प्रयुक्तः । सुरामद्यपाने पयोघृत
मुदकं वा गोमूत्रं प्रतिग्रहं तप्तानि पिबेत् । सकृत्कृच्छ्रस्ततो ऽस्य संस्कारो मूत्रपुरीषकर्णपैवनसा
प्राशनेति । यद्यप्यस्मिन्नेव विषयः मनुनोक्तं । अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्य
ति । तदपि कृच्छ्रपूर्वकमेव गौतमवाक्यानुरोधात् । पुनः संस्कारं च पुनरुपनयनेवा
श्वलायनाद्युक्तक्रमेण कर्तव्या । यथोक्तं अग्न्याधेयप्रभृति संस्कृतानाकृतेके पावयनेमेधाजन
नेवाभिकृद्ध्यं परिदाने कालस्ततन्तु विदद्भ्युणीमहइतिसावित्रीमिति । मतिपूर्वं मद्यपाने
वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यं । सुरामद्यपानेन स्वरायाः । सुरापस्याज्ञानकृच्छ्रातिकृच्छ्रौ घृतप्राशः पु
नः संस्कारश्चेति बौधायनोक्तं । अज्ञानतो मद्यपा पीबौधायनोवरेदिति । सुरा
मात्रप्रवेशेन मद्यस्याय स्तेवीयं वद्दो वं । अज्ञानानामपेयानामज्ञानेनोवं भक्षणे रेतस्

मि॰ द्वेषयः पर्युषितं पिबेत् वा सप्तपञ्चाशीविपक्वेन्नदीरं समत्तपिबेन्मद्दशमिति तत्पर्युषितवादपि
ता॰ केयूरकामत्तोभ्याम पुनर्मेदनोक्ते अयः सुराभाजनस्याम्भयभोऽदृश्यितात्मत्या येवत्रात्रे
११२ पिबेत्पक्वापांवपञ्चशीमूत्रेतयय्यइति यत्रविष्कालक्ते आयः सुराभाजनस्याथीवामसत्रात्रेव
पञ्चशीमूत्रेतयय पिबेदितितन्मतिपूर्वके ऽनेस्तानतोभ्यामितन्हह्स्ययुग्म आह सुराभोऽदृश्यते
तोयंयदिकञ्चित्पिबेद्विजः महादशाहेदीर्घेणपिबेद्ब्राह्मीसुवर्चलामिति सुरायस्या
मावणंयच्चाणेनमानवे आसुणामसुरायतस्ययोथमाञ्चायसोमयः आणाद्रसवित्रीवाचा
स्पृहृते प्राशपविस्थ्याति तत्सोमयाजिनएवामतिपूर्वेतद्दिशणे अपीतसोमस्पतकल
ण्मात्रात्मरागोत्राणस्पन्नज्ञातिवर्न्नेयमयोर्यितिजातभ्रूणाकरवात् जातिभ्रूणाकरेव
मैकवात्मतमभिज्ञया वेरत्नांतयनेक्तक्षेप्राजानात्तरेपीवारेतोविण्मूत्रस्तपत्यमति।
ञ्चयेतिमदूक्तेदस्वे एवं सुरावेसुरापाणोप्रायश्चित्तमुक्त्वामद्यपानेप्रायश्चित्तमाह अज्ञा
नात्तसुरांपीवारेतोविण्मूत्रमेववा पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णाद्विजातयः यः पुनरज्ञाना
दुदकेसुध्यासुरामद्यंज्ञात्वाण्यःपिवति येचब्राह्मणादयोरेतोविण्मूत्रादीनि प्राश्नंति तेद्रयो

येनतत्रयानंनिमित्तंप्रायश्चित्तंउच्यते येनताल्वादिसंयोगेनविनापापंनिवर्त्ततेसोपि
यानक्रियाप्रतिषेधेनप्रतिषिद्धा अतोयद्यपिमद्यपानाभावान्नमहापातकत्वं तथा
पितत्प्रतिषेधेनतदंगभूताभिचारीताल्वादिसंयोगस्यापिप्रतिषिद्धत्वेनदोषस्यावि
मानत्वाद्भवत्येवप्रायश्चित्तं चतुर्द्धस्त्रमद्यत्वापिज्ञातार्थवेत्समागतइति यथाहतत्प्र
तिषेधेनतदंगभूताध्यवसायादेरपिप्रतिषिद्धत्वात्प्रायश्चित्तविधानं यत्तुवैपायनीयम्
त्रैमासिकंप्रमत्तस्यसुरापाणिक्षकान्हूयादेवविनापुनरूपनयनमिति यत्तुयाम्येसुरापी
वाद्विजंहत्वाहत्वाकंसहत्वाद्विजन्मनः संयोगंपतितैर्गत्वाद्विजस्त्रोद्रायणंचरेदिति यदपि
बार्हस्पत्येगौतमःप्रथमसाध्वुपपामदीमाथ्वोमरांपैष्टीणीनाविप्रस्समावरेत् तम्बकर्षपरा
केचवेदाद्रायणमतक्रमादिति तत्रितयः यत्तत्वोप्रथमसाध्वुपपरामतार्थेपानेवेदितव्यं प्रा
यश्चित्तंत्याल्पत्वात् यदातुसुरासंस्पृष्टेऽप्यकरममेवान्नंभक्षयति तदापुनरूपनयनं य
थाहमनुः अज्ञानात्प्राश्यविण्मूत्रंसुरासंस्पृष्टमेवच पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णा
द्विजातयइति यदात्वसुराभाण्डस्थोदकंपिबति तदाशंखयोक्तंकुर्यात् सुराभा

मि॰ सामान्येन प्रायश्चित्तमाह किंचित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिके अस्थिमतोक्तु
ताव कलासादिप्राणिनोन्यूनसहस्रसंख्यानां प्रत्येकवधे किंचित्स्वल्पं धान्यहिरण्यादि दे
१५९ यं अनस्थिके त्वेकः प्राणायामः तत्र किंचिदिति यदा हिरण्यं दीयते तदा पणमात्रं
अस्थिमतां वधे पणो देय इति सुमन्तुस्मरणात् यदा तु धान्यं तदा प्रसृतमेकं देयं अ
हस्त्यस्थिमद्वधे किंचिदिति स्मरणात् एतच्चानुक्तनिष्कृतिप्राणिवधविषयं यत्र तु प्रा
यश्चित्तविशेषः श्रूयते तत्र स एव भवति यथाह पराशरः हंससारसचक्राह्वक्रौंच
कुक्कुटचाटकः मयूरमेषौ हत्वा च एकभक्तेन शुध्यति मण्डूकं टिट्टिभं चैव शुकं पारा
वतं तथा आटिकां च बकं हत्वा अह्नैकेन नक्तभोजनात् बककाककपोतानां शारी
तित्तिरघातकः अन्तर्जले उभे संध्ये प्राणायामेन शुध्यति गृध्रश्येनविहंगानामुलूका
स्य च घातकः अपक्वाशी दिनं तिष्ठेत् त्रिकालं मारुताशनः हत्वा मूषकमार्जारसर्पा
जगरडुंडुभान् कृसरं भोजयेद्विप्रान् लोहदण्डश्च दक्षिणा मेधाकृकलासगोधानां पापा
पालकघातकः हेन्ताकफलगुंजाभक्षी अहोरात्रेण शुध्यति मृगरोहिवराहाणामवा

मासाध्येन पौमात्रं इष्युदः तथा सिद्धेगौतमेन दर्शितानि संवत्सरः षण्मासास्त्रया
स्त्रयो मासा द्वावेकश्चतुर्विंशत्यहो द्वादशाहः षडहस्त्र्यहोऽहोरात्र इति कालः एतान्येवा
नादेशे विकल्पेन क्रियेरन्नेनसि गुरूणि गुरूणि लघूनि लघूनि इति यदि कृच्छ्रा
दीन साध्यार्थी गृह्यते तर्हि यज्ञेश्च केवाशिष्ठणप्राजापत्यएवस्यात् नचतयुक्तेन
पौमात्रपरत्वेन दानगुरुलघुभावाकलनपात पसोपिगुरुलघुभावो युज्यते तत
श्चयज्ञे द्वैमासिकं यावत्काशनं श्वकृत एवाप्स्विति एवमन्यापि दानानुसारेण प्राय
श्चित्तं कल्प्यं किंच फलश्रुत्यानुरसज्ञेमन्यचानेकूतापानः गोदेवराद्वैफलेमभूका
दैवतक्रमैविरसियतभक्षणमकायन्वेवरसे गुडादैयानिसत्वानिप्राणिनोज्ञायते
तेषां हानेनेकूतप्राशने शुद्धिमापते इदंवृन्तप्राशने भोजनकार्यएवविधीयते
प्रायश्चित्तमनोनयोक्तप्रकारा दर्शितं वतपात पन्वमोगिरसे प्रायश्चित्तपदनिर्वच
नव्याजेन प्रायोनामतपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चि
त्तमिति उच्यते इति प्रतिपादितं प्रायश्चित्तस्यानेमात्ततुष्टाकोटेन वक्तुमशक्यत्वात्

कावस्तेयानके हंसमेद्गुककङ्कदांणांनवदलणांनचाक्तितः तिलप्रस्थंस्वसौद्याहाग्रुभ
वेर्षादिनत्रयं गजस्येषत्वंगोष्ठगवयानांनिपातने प्रायश्चित्तमहोरात्रेत्रिसंध्यंचापगा
हनं खरश्वानसिंहानांचित्रकव्याघ्रयानकः शुद्धिमेतित्रिरात्रेणाज्ञानानांनावभोज
नैरिति एवमन्येषामपिस्थिरस्तनिवचसोकालाघपेत्तयाविषयव्यवस्थाकल्पनीया इति
हिंसाप्रायश्चित्तप्रकरणं इथवार्थेद्रुमछेदनस्यपपातकोहेपापंठितंहिंसाप्रसंगला
भेनानंतरूमपठितमप्पपकमतत्रप्रायश्चित्तमाह वृक्षगुल्मलतानांवीरुकेछेदनेजप्य
मृक्शतं स्यादौषधीहथ्याछेदेत्वीराभोगेगोदिनेफलदानामन्नयनमादिवृक्षा
णांगुल्मादीनांचयज्ञायहस्तार्थेविनाछेदनेम्लेंचोगायत्र्यादीनांयातेजपितव्या शेष
धीनांतच्छस्यारणानांहृथ्येवछेदनेदिनेकृतनस्तस्मद्धेगांवापरिचयोर्ध्यामनुगम्यत ती
संपिवेदाहारांतमपरिसागेनपंचयत्तावचतेननदोषः एतच्चफलादिहारेणपत्री
तिषुद्धव्यं वृक्षादीनांतद्धदानांछेदनेजप्यमृक्कृतं गुल्मवल्लीलतानांवशेषि
तानांवलीरुधांमितिमनुस्मरणात् इत्यार्थेनेपिकवंणांगम्भूतहितलाघवेनदो

मि. षः फलपुष्पोद्भवयोगान्यदपात्रहिंसायाः कर्षणार्थेनापहृत्या इति विशिष्टस्मरणात् य
प्राय त्रस्थानविशेषादेशापेक्षातत्प्रायश्चित्तमायुक्तमपि कल्पनीयं यथोक्तं चैतत्समभा
१५८ नसीमान्तधुरुपस्थानं सुरालये ज्ञातं तद्भागानां हिरण्यादस्मोहृदेत्यविशुध्येत इति अयं च
स्तकस्थानजषोहिंजातिविषयो न तान्छूद्रादिविषयत्वेषोनमपनीयकारात् अतश्लेषो
द्धान्तसारादिरावकल्पनीयं उपपातकमध्ये विशेषतः पाठस्थानमेकपरिहारा
थैमुपपातकसाधारणप्रामेप्रायश्चित्तमप्यत्र भवति तत्त्वगुरुत्वादभ्यासविषयेक
ल्प्य इति द्रुमच्छेदप्रायश्चित्तप्रकरणं पुंश्चलीवानरादिप्रायश्चित्तप्रसंगात्तद्दृशान
मित्तं प्रायश्चित्तमाह पुंश्चलीवानरखरैर्दष्टश्चोष्ट्रादिवायसैः प्राणायामं जले कृत्वा
घृतं प्राश्य विशुध्यति पुंश्चल्यादयः प्रसिद्धाः एतैर्दष्टः पुमान्प्राणायामं जले कृत्वा घृतं
प्राश्य विशुध्यति आदिग्रहणात् शृगालादीनां ग्रहणं यथाह मनुः श्वशृगालखरैर्द
ष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव वा नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यतीति अयं च घृतप्राशो ब्रा
ह्मणस्य प्राप्तं प्रायश्चित्तं अन्यस्य प्रायश्चित्तानन्तरं तयोरुपदेशनशरीरसंतापनार्थत्वात् एतच्च

भवति श्वसृगालखरगामहिषाजाविकाश्वखरवानरभल्लमार्जारमूषिककहंसबकाकङ्क
घटहस्तिनामस्पृष्टीयाभिः स्नानं प्राणायामत्रयं चेति यत्तु मनुवचनं तन्नाभेरधःप्र
देशे ऊर्ध्वघटस्पर्शविषये यत्तु गिरीवचनं सभ्याचारी स्नानादष्टम्यहं सार्धपयः पिबेत् शूद्र
स्पृष्टे त्रिरात्रं तु पकाहं योऽग्निहोत्रवान् नाभेरूर्ध्वं तदस्पृश्यतदेवद्विगुणं भवेत् स्यादे
तत्त्रिगुणं वक्त्रे मस्तके तु चतुर्गुणमिति नाभ्यूर्ध्वदष्टविषये तत्रैव श्वयोरुष्णा
देवादंशनं कल्पनीयः स्पृष्टेणाम्बु शूद्राणां चोपवासेन स्पृष्टादिना नेतव्यापुनः गोवादना
शुद्धं वक्तस्य कन्यायविशुध्यतीति गुह्यदेशे स्पृष्टे यत्तु वसिष्ठवचनं ब्राह्मण
स्तु शुनादष्टो नदीं गत्वा समुद्रगां प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति तदू
र्ध्वमध्यदेशविषयं सौगत ब्राह्मणीं शुनादष्टां सोमे कोणाह षष्ठाचन्द्रदिनग्रहनक्ष
त्रह्ला मयः सर्वभेवेदिति पाराशरोक्तं इह सर्वे ह्लादिवत्तस्याः पुनस्तेनैव विशे
षो दर्शित -- रा -- पश्चैकन्यादष्टानं सचना मस्पृष्टे यावके भक्षयत्वा षेम
मापयेदिति रजस्वलायामपि विशेषः पुनस्तेनैव दर्शितः रजस्वला परास्पृष्टास्य

प्रा॰ नांतेषूकंयामेभिः पंचगव्यं त्रिरात्राहारः पंचगव्येन शुध्यति दुर्भिक्षादिगुणानामभावेद्वंद्वंविवि
ना॰व गुणोतथा चतुर्गुणंस्मृतेमृद्विद्विष्टन्यवाललतिर्भवेत् यति श्रुन्यत्रराजस्वलावस्थायाय
१२८ स्व स्यादिभिस्पर्शादिनोवहन्यते तस्यपानातपेनविशेषउक्तः सुताग्रानावलीढ
स्पनविविलिखितस्यच शुद्धिः प्रतालनंपोचमग्निनावोल्लूलनमितिउपल्लूलनेनापते
पदातस्यादिदं प्रायश्चित्तादिजनितद्रव्याक्रमयउत्पद्यते तदाभ्यासादिविशेषउक्त
ब्राह्मणस्यब्राह्मणाहारस्पर्शशोणितस्पर्शभवे कृमिरुत्पद्यतेयस्यप्रायश्चित्तंकथंभवेत् ग
वांमूत्रपुरीषेणाग्निस्पर्शस्नानमाचरेत् त्रिरात्रंपंचगव्याशीनयोनाभ्यंविशुध्यति ना
भिकंठांतरेवाऽपितव्रणेचोत्पद्यतेकृमिः त्रिरात्रंव्रतदाप्रोक्तंप्राजापत्यंशिरोव्रणेइति त
त्रस्यादिदं प्रायश्चितेहप्रायश्चित्तानंतरमिदंकर्तव्यं स्वस्थादिजनितव्रणेनतदेवग्र
हपंचगव्याशनादिकमितिविशेषः तत्रियादिषुतत्रप्रविवर्णोपादेशाह्रासःकल्पनीय
इतिपंडल्यादिदंप्रायश्चित्ते मार्गेश्वत्पानविच्छेदकदेशप्रायश्चित्तमेगाहार्येव
चमयानविच्छेदकस्कंदेशप्रायश्चित्तमाह यत्नेयतेरन्याभ्यासकार्येतोभिमेचेयतः॰

ऽतेनतं स्रुवेण मध्यमेनानामिकया स्पृशेत् यदि कथंचित् स्त्रीसंभोगमन्तरेणापि देवा
चरमथातिस्कन्नं स्यमुक्तदाततसमं मेरेतो स्यपुनर्मा यदेतः पृथिवीमनुसीमेति विद्यमित्याभ्यां
मंत्राभ्यामभिमंत्रयेत् तेन चाभिमंत्रितेन रेतसा स्तनयोर्भ्रुवोर्मध्यं वा अंगुष्ठकनिष्ठिकया
स्पृशेत् ग्रन्थान्तरे स्कन्नस्य रेतसः स्पर्शे कर्मीयोगपत्नानेनेत्यनामिकामात्र चर्य बुद्धिस्थाङ्गु
ष्ठवर्त्तिनव्याचष्टते तेनांगुष्ठेनानामिकया चेति अंगुष्ठपदग्रहणेऽनन्तमंगुष्ठसंगा
नेनेति निर्दिष्टमिति तदसत् अंगुष्ठस्याबुद्धिस्थत्वात् नचयाबन्निर्विहितपरित्यागेनाबु
द्धिस्थस्यान्वयो युक्तः तदलं ग्रन्थमानस्यवानर्थैर्नेव हस्तविशेषणं पाठान्तरेविभ
स्यावाप्रमोयेत्स्खलतीति निवदिति नचवेतमोक्षचित्रेन स्वर्ग्यो योग्यवेदविधानादेवप्राय
श्चित्तत्वप्रसंगो योगपत्नम वरामयतो प्रायश्चित्तत्वपाप्यानन्तः स्वरीयाः इदं च प्रायश्चि
त्तं गृहस्थस्यैवाकामतः स्कंदने विषये ब्रह्मचारिणः समेत्ता गार्हस्थस्य यावद्गृहस्था
यश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् यत्तु यमेनोक्तं गृहस्थकामतः कुर्यादेतसः स्कंदनं भु
वि सहस्रं तु जपेद्देव्याः प्राणायामैस्त्रिभिः सहेति तत्कामतः काचविषये किंच मपि

मि॰
प्राय
१३९

तेनइतिख्यापयंवोहृत्वागातांजपेत् सावित्रीमष्टचोत्सहस्रंचायलिंवाइतितेपिवा ख्यकी
यंप्रतिविप्रमस्यगातेचेद्धत्वाहिंसयितेनरेद्रियमितिमंत्रंजपेत् प्रभृतिमिन्द्रवदतीतिप
तः सावित्रीसवितृदैवत्यांतत्सवितुर्वरेण्यमित्यादिकामृचंजपेत् तथावाक्याणिपादादिवा
पल्यकरणेतामेवजपेत् अनृतवदनेचपतत्कामकोरेच्छन्द्ये कामकृतेतवसमा
ध्यमावात्रुतावनोष्ठीवाक्कान्तानिच पीतापोप्येक्षमाणःप्राचामेत्स्पर्शनोपिसति
ति मनुक्तमाचमनंद्रष्टव्यं यत्तुसर्वत्रैवचनायुक्तेनिष्ठीवितेचैवदंतश्लिष्टेतथानृतेप
तितानांचसंभाषेदक्षिणंश्रवणंस्पृशेदिति तदल्पप्रयोजनेनलाभावेद्रष्टव्यं स्त्री
शूद्रविट्क्षत्रवधानन्तरंनिंदितार्थोपजीवनं पठितंतत्रचमनुयोगीश्वरप्रोक्तान्युपपा
तकप्रायश्चित्तानिजातिशक्तिगुणापेक्षयावेदितव्यानि नास्तिक्योपपातानिप्रायश्चित्ता
न्नितचैवयोज्यानि नास्तिकमाहेनवेदादेर्निंदनंतेनचमज्जीवनस्तूयते नचोभयत्रापि
वशिष्ठेनप्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तं नास्तिकः कृच्छ्रंद्वादशरात्रंचरित्वाविरमेन्नास्तिक्यात्
नास्तिकवृत्तिस्त्वतिकृच्छ्रमितिपतनीयसहकरणविषये उपपातकप्रायश्चित्तान्यभ्यासेव

षयाणि यच्चयोविनेकं नास्तिको नास्तिकश्चेति कृतघ्नः कृतव्यवहारी मित्यार्थमं त्रीत्येति षड्वर्षाणि ब्राह्मणागृहे भैक्षवेरेणुः संवत्सरं पौनर्भवं तमस्मोउः यामामान्वा श्रमवेदाशुरीभयेवहारीनत्वं नास्तिको नास्तिकश्चेति इति प्रक्रमः पंच तपाश्चावकाश नल्पायनास्यतिछुः ग्रीष्मवर्षा हेमंते षुतितडभयमप्यताभिनिवेशेनानुवङ्का लाभ्यासविषये इति नास्तिको नास्तिकानन्तरं व्रतलोपश्चानुक्रमेनशावकीर्णी नम प्रसिद्धविनतलतणाकथनपूर्वकं प्रायश्चित्तमाह अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारीन योषितं गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिपश्चना यारोकृत्वा शुद्ध्यति गर्दभं समपशुं नैर्ऋतं सिद्धे पिछुनः पशुग्रहणमस्य पशुकलत्रं नाथ स्वल्प पनादियुक्तोक्तं पशु पर्वमुपाश्यपत्न्याः चारणं पवत्र अस्ये लौकिके शाकार्यं ब्रह्मचारी वेत्तियसपेयार्दरणेपचवत्र अस्ये लौकिके ग्री वतो दैवतं गर्दभं पशुमालभ्येति निर्वापश्च स्वराणीन तथा रात्रावेकाकितिविकल्पेन यष्टव्ये तथा च मनुः अवकीर्णी निकाणेन दैर्भेदवनुष्यस्थे पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि इति पाभावः वक्ताणपश्चवे

मि॰
ता॰
६९

नैष्ठिकं तेनावकीर्णिविवेकेऽपि जैत्र्या कामतः यस्माद्दाकामकामायथाह । नैष्ठिकोस्त्रीहा एवो
देवताभ्यः स्वाहेति विशिष्टस्मरणात् । एतच्छाशास्त्रविषये शौक्रस्य ब्रह्मनः गदं मैत्राका
कार्णी नैष्ठिकविचनमृष्यपेये जैन स्यमुजिनमूर्धबालपरिधायपलोहिते नयाज्ञे ममशुद्धान्
भैक्षं च वैश्वकर्मावदनाम् । संवत्सरेणाश्च्य्येदिति गौतमोक्तो वार्षिकं तपः समुच्चित्य
पापमुक्तोद्भवः । यथा त्रिषवणस्नानमेककालभोजनं ब्रह्मचर्येण लब्धेन
भैक्षेणावकीर्णैः स्मैककालिके उपस्पृश्याप्सु त्रिषवणमभ्येनमविमुच्यतीति मनुस्मर
णात् इदं च वार्षिकं श्रोत्रियब्राह्मणपत्नीं वैश्यायां च श्रोत्रियभार्यायोरवकिरति
तदा वार्षिकं द्विवार्षिकं त्रिवार्षिकं च क्रमेण योज्यं । यथाह वालेतिविनो गुरुणाथा
वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं त्रिषवणमभ्यनिष्ठद्व त्रियायां द्वे वर्षे ब्राह्मण्यां त्रीणि
वर्षाणीति यज्ञगीरावचनं प्रकीर्णानिमित्तं नवकृच्छ्रहत्याव्रतं तेन चरेत् वीरवामा तु
ह्यामोमात्स्यपापञ्चैतं किल्बिषाणि तदकामतो मानवादिकविषयमभ्यस्य सि
नाणीति विषयेश्च एवं तावपरिवाणीणास्त्र पुनः वैरिणो हृष्ट्यलानवकीर्णिः संवत्स

स्नान उदकुंभं दद्याद्ब्राह्मणाय वैश्यघाती चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान्भोजयेद्यव
भभारं च गोभ्यो दद्यात् क्षत्रियघाती त्रिरात्रमुपोषितो हतपात्रं दद्यात् ब्राह्मणा
घडात्रमुपोषितो गां दद्यात् गोष्ठेवकीर्णिः प्राजापत्यं चरेत् षंडायामवकीर्णिः प
लालभारं सीसमाषकं च दद्यादिति शंखलिखितोदितेवोदितन्वं पशुष्ववकी
र्णिप्रायश्चित्तं वार्णिकस्यापि ब्रह्मचारिणः समानं अवकीर्णी हि जो राज्ञो वै
श्यश्चापि वैश्यायां इछ्या भेदयाभिनो नित्यं संयते ब्रह्मसमाहितो इति षष्ठोतास्मरणात्
यदा नस्त्रीभिगमं नैरेणाकमतः स्वरमपां ते विसृजन्ति दिवा स्वप्ने वा विसृजन्ति दिवास्व
प्ने वा विसृजन्ति तदानेनं मां मनमा मन्त्रेद्रष्टव्ये पुनर्दैवरेतमः प्रयत्नोत्सर्गे दिवा स्वप्ने
चेति वसिष्ठेन यागमात्र स्मृतिदृष्टत्वात् अतो न तरेषु चक्रचक्रांगोनाद्रायणादिषु प्रतिदिष्ट
ब्रह्मचर्येषु वन्धकृते मंत्रपानदेवयुवागमात्रे अतोनरेषु वैवमित्तितेन वाते दिष्टत्वात् स
मस्कंदने तन्मन्त्रकं स्मृते स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः स्नात्वार्कमर्च
यित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेदिति वाग्विदादीनामिदमेव ब्रह्मचर्यस्खलनेऽवकीर्णिप्र

मि॰ तेषां कृच्छ्रत्रयं प्रायश्चित्तं भवति । वानप्रस्थो यतिश्चैव स्कन्नेऽस्मिन् कामतः । पराकत्रयसंयुक्तम
सव वकीर्णिव्रतं चरेदिति शाण्डिल्यस्मरणात् । एतच्च गार्हस्थ्यपरिग्रहेणानन्यासामर्थ्ये तु
६९ च्यवनेन भवति तदा संवर्त्तोक्तमुक्तं । ममत्वसदृष्टमतिः कश्चित्संन्यासपतितो यदि सकुर्यात्
त्रीन् कृच्छ्रमश्नीत । षण्मासात् तान्यनन्तरमिति प्रत्यापत्तिर्गार्हस्थ्यपरिग्रहः अत एव वसिष्ठ
यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा पुनः सेवेत मैथुनं । षष्टिं वर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिरि
ति । व्याघ्रपादः । यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्याभ्यो विनिर्गतः । अनाशकनिवृत्तश्च
गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति । स चरेत्त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च । जातकर्मादिभिः
सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयादिति । तत्र प्राक् सामर्थ्ये षाण्मासिके कृच्छ्रः पुनः संन्यास
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

नस्तुयंतिनमहाकृच्छ्रंहेमनचेति इदंचब्रह्मघ्नएणातमहाकृच्छ्रंहयात्मकेप्रायश्चित्तमहयंय
क्यापेपत्तयाव्यवस्थितंविनेयं यदातुणमस्यानमस्ताञ्जानिपठेगुरुतदात्मनत्यागाय।
शास्त्रीयमरणानिमित्तस्तत्रप्रादेकपदेशोप्प्रहस्य यस्तुनर्वाणिहवचनं जीवतात्मा
त्यागीकृच्छ्रंद्वादशरात्रेंचोपवसेदितितदप्यव्यवसितशास्त्रीयमरणस्यैवकथंचि
जीवतेप्रायश्चित्तयाद्रष्टव्यं अथवाअध्यवसायमात्रेत्रिरात्रेशस्त्रादित्तनस्यद्वाद
शरात्रमितिव्यवस्था इदंचावकीर्णिप्रायश्चित्तंगुरुदारेतत्समव्यतिरिक्तागम्यागम
नविषयं नचगुरुतल्पप्रायश्चित्तस्यदर्शितत्वात नचलघुत्वावकीर्णिव्रतेनद्वादश
वर्षापनोयमहापातकदोषनिर्हरणसंभवेति नचब्रह्मचारिणोपापेकेलघुप्राय
श्चित्तविधानमितियुक्तं आश्रमानुरूपेणगौरवलाघवादिदेवब्रह्महत्याप्रकरणेदर्शिता।
त्वात नचागम्यागमनप्रायश्चित्तस्यैककर्त्तव्यं ब्रह्मणेव्यंबब्रह्मचारिणोयोषितं।
ब्रह्मचर्यविस्खलनस्यागम्यागमनातीतरूपकत्वात अथैवमव्यापियोनिसंनिमित्तनिमि
मंत्ररसमेव्रतेनैवावकीर्णवतनतस्यपातित्वमिति युक्तं तथा अवकीर्णेचरेत्कृच्छ्रम

मि. इति कृत्के निपातनेऽकृत्कृतिकृत्कृष्टस्य कृतिकृष्णो भेदेन वर्णिणि इत्यत्र चक्षुणांता
तत्व स्मादेव निमित्तेषु योगवर्णाना पातेन लक्षणानिमित्त द्वयमेव वर्णमात्रिकेनैमित्तिका
१६२ श्चैव न प्रयुक्ते एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं यत्र पुनर्निमित्तानामेतेषां भावे नियमो नास्ति तत्र प्र
युंक्ते नैमित्तिकानि प्रयुज्यन्ते निमित्तानि यथा यदा पर्वणि परभार्यां रजस्वला लास्य
कोदि यात तत्र गच्छतीति ननु ब्रह्मचारिणी योषिति ब्रह्मचर्यमेव लक्षणम्
मननोनान्तरीयकत्वेन नास्त्येव पुत्रिकागमने दोषाभावात् तथाहि न तावत् पुत्रिका
कन्यात्वतपोनिवृत्तात् नापि परभार्यात्वप्रदानाभावात् नापि वेषमस्त्रतहृत्तिवात् अ
तः पुत्रिकायाः कामनेन भावादप्रतिषिद्धमेति तदेव विज्ञानमात्र केवलमेव कौ
र्णिं ब्रतेऽस्य न्यत्र विज्ञत स्यात निमित्तेन तत्र सन्निपाता देवकौर्णिं ब्रते नैमित्तिका त
स्मादिप्रयोक्तव्यमिति कामानपि परदारान् सेवन भावात् प्रदानाभावेऽपि विवाहसं
स्कृतत्वात् गोपवीदि विवाहपरिणीतावत् न च यस्मात् न भवेत् विज्ञापितेनवा
पिता सोपपत्तिकेन तत्पुत्रस्तः पुत्रिकापालन शोकयेति प्रतिषिद्धानां गात्रासवभार्यं

देनोपपद्यत इति वाच्ये इष्टापि त्वानानिषेधस्य संयोगाप्रतिषेधवत् इष्टापूर्वचतु
ष्टिकाधानवोकवेति हेतूपादानात् न च प्रायश्चित्तमेव परिणीयते अपि तु धर्मार्थम
पि श्रुतस्मृतश्रोतमादिनप्रत्र सम्मननभार्यस्य धर्मार्थं प्रतिकापरिणीयते कोविरोधः
प्रपेद्विते चैतत्स्वकामादिफले प्रसंगात् प्रसंगेन न तस्मात् ब्रह्मचारिणो योषितप्र
सङ्गवर्यमवलम्बनस्यागमस्यागमनोनर्थकत्वान्न इत्युक्तिमिति केचित् प्रयोक्तव्यमिति स्मृतके
ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसंगादन्यदप्यनुपातकप्रायश्चित्तमाह भैक्षाग्निकार्ये त्य
क्त्वा सप्तरात्रमनातुरः कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाज्याहुतिद्वयं उपस्थानं च त
कुर्यात् समासिंचन्त्वित्यनेन यस्तु यव ब्रह्मचारी निरन्तरं सप्तरात्रं भैक्षमग्निका
र्यं वा त्यजति अत्रैतौ कामावकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा कामावपन्नोऽस्मि काम
कामाय स्वाहा इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यामाज्याहुतीर्हुत्वा सं मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृ
हस्पतिः सं मायमग्निः सिंचे यमायुषा ब्रह्मवर्चसेनेन मे योण्याग्निप्रपतिष्ठेत प
वन गुरुणदिवयादियन्नेन कार्यं यजन्यायाश्च करणेन दृष्टं यथान यथावभैक्ष

मि॰ ॥ त्रिकार्यं नजनितं तदा ग्रहणेनाभिमन्त्र्य ततो मनसि मिथ्याच पापं वर्जं प्रनाने वः समस्त व्रतमव
ता॰ कीर्णी व्रतं वेदितिमानवं दृष्ट्वं यज्ञोपवीतादिनाशे नुद्दारी नेन प्रायश्चित्त।
१६२ मन्त्रं मनोव्रतपतीभिः वत्सस्य ग्राम्याङ्गनीर्ईत्याप्तनर्थ्य यथार्थ्ये प्रनीपादभक्ष्यभोज
नेभ्युदितेभिर्मन्त्रेर्वा दिवा स्वप्ने नग्नस्त्रीदर्शने नग्नस्वाप्य यथा नमस्कृत्य महा
पादौ स्पृष्ट्वा कस्य स्पृश्याति क्रमे वैतानाभिरेव नक्षुयादम समित्पतेस्यावरसरीसृपादी
नां वधे पहे वा देवहे — गमितिकृष्णाङ्गीभिराज्यं जुहुयात्मणो वा सो गवा दो नाश प्रति
ग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेदिति मनोव्रतपतीभिरित्यादि मनोलिङ्गाभिस्तत्त्वमग्ने
व्रतपा असिइत्यादिभिर्मन्त्रैस्तल्लिङ्गाभिर्निरर्थः यथार्थे प्रनीयादिति समनेन केशग्रही
पादिस्पर्शः यज्ञोपवीतं भोजनादिकर्म्मणोत्र ब्रह्मस्ते विना भक्ष्ये वा एतत् कुर्य
तेःथवा गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुध्यन्तीति मन्त्रकेष्वक्षुद्धे किं वा मधु
मांसाशने कार्यं कृच्छ्रेषु व्रतानि च · ब्रह्मचारिणा ग्रमन्यामधु मांसमत्तार्णोक्त
कृत्वः कार्यं ग्रन्थान्तरमवाप्य हृतानि सम्पयेत एतच्च विविधा भोजनार्हेषाः

ध्यादिमांसमभक्ष्यविषयं ब्रह्मचारी चेत्सर्वं मलीयादुच्छेषभोजनीयं द्वादशरात्रं चरि
त्वा व्रतशेषं समापयेदिति वसिष्ठस्मरणात् द्वादशरात्रग्रहणमतिसर्वाभ्यासापेद
यातिकृच्छ्रपराकादेरपिप्राप्त्यर्थं यदामासैकान्तोयवाध्यभक्षितं तदामांसगृहीत्वा
इत्युक्त्वाभक्षणीयं मद्यपीपीतकामसुरोकृत्विष्टेर्भैषज्यं सर्वप्रालोयादिनिमित्तेनैवोक्त
त्वात् सर्वग्रहणं मांसलशुनादिभक्षमात्रमेवग्रहणार्थं तल्लक्षणेनैवापगतबाधायिवा:
हितमगृणीहेत् तथाबौधायनः येनेच्छिखिकल्तितं सम्यदभागादो भवति तदे
त्यायादितसमेदलसुपतिहितहेमः शुचिर्भवतीति मधुनोप्यनाजनं प्राशनोपपत्तौ नदे
ध: प्रकाशोपपन्नेन मधुवाजसनेयकेन ड्श्चीनीति वसिष्ठस्मरणात् ग्रमत्तहतकया
नाप्रतिष्ठानादिना गुरो: प्रतिकूलमाचरन्पादप्रणिपातादिना गुरुं प्रसाद्यविसृज्य
निप्रायश्चित्तमाहकृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्यादित्ययते प्रहितो यदि यत्नवृगुरुसृज्ञोपह्याक्षभया
कुलप्रदेशमायान्तायकार्याक्रौमनतिवसिष्यावसेकार्यार्थीभिक्षुपेयाति सम्यग्गृहणा
प्रीतिदैवान्नमन्नमलदामनयुक्त: स्वकार्यनिष्प्रान्नपयादीनोत्तर्थक्रायति नष्टनश्यय:प्र

मि. नापत्नाः तथा सति पृथक्कृतनिवेशोमे ऽस्मिन्नपपन्नास्यात् नैवैकादशप्रयाणामन्तो
ता. तिनत्वाहृतिसंबोधेपैवाति चतुर्दशे स्वहपाद्भपस्पथक्के समकन्याहृष्टपदायाष्टमस्थाय
१६५ नात् तदीयमृत्यन्नमर्याख्यानस्मान्नहोस्यादपिकर्षविदाहृष्टपेनामृतमनिगतेये म्र
तस्तिस्वस्थाह्नतोऽस्त्रिहातीति स्वहपस्थक्कापन्नयेवनित्यचटनायुक्ता सकलहिंसा
प्रायश्चित्तापवादमाह क्रियमाणोपकारेत्वमृतेविप्रश्रुपातकः श्राद्धवेवोपदे
शात्तु मारेणोषधपथ्यान्नप्रदानादिभिश्चिकित्सयापिनाक्रियमाणोपकारेश्वास्म
णोदेवाकर्षवितर्कतेतिनेवपापभाक्भवति विप्रग्रहणोप्राणिमात्रोपलक्षण
प्रतपव येत्रणोगोचिकित्सार्थेमूढगर्भविमोचने यत्नेकृतेविपत्तिःस्यात्सपा
पेनलिप्यतइत्यादिसेवक्तापर्यैकं एतत्प्रायश्चित्तेशाक्समिथ्याभिशंसितोन्याय
ग श्चिविवत्वमानाइपयोमयतोतावदाह मिथ्याभिशंसितोनादीनोवितनोत्रुत्वाद्दिनः
मिथ्याभिशस्तदोषंवसमादत्तेनयोवदेत् यस्तयदोपकर्षजनितोविषाणाकलुषि
तोनःकरणेजनमसमक्षंमिथ्यैवाभिशंसतिब्रह्महत्यादिकमनेनकृतमित्यासे

पयातितस्यात्तदेवाहिगुणोभवति यस्त्वविद्यमानमेवदोषमलोकविदितंजनसमक्षं
प्रकाशयतितस्यतत्पातकिसमदोषश्लोकः नष्पापापस्त्वेवः दोषंबुध्वानतत्त्वेष्व
देभ्यः पतितश्चसमाख्यानेस्यात्पतिहेवैश्चैनेयमेंष्विति नकेवलंमिथ्याभिशंसी हिर
णादोषभाक् अपिचमिथ्याभिशंसस्ययदंहृइत्यक्तंतेनदोषिसमादत्तइतितल्पमा
णप्रायश्चित्तैः संवादः नपुनः पापहेतुगापादिप्रतिपादनमत्रविवक्षितं निमित्त
मलत्तुलाहृत्वप्रायश्चित्ते नत्तुप्रायश्चित्तमाह महापापोपपापाभ्यांयोभिशंसेत
मृषापरं अब्भक्षोमासमासीतसजापीनियतेन्द्रियः यस्तुमहापापेनब्रह्महत्या
दिनागोवधाद्युपपापेनवामृषैवजनमभिशंसतिसमासंयावदब्भक्षोनियतेन्द्रिय
श्चरुद्रवतीजपशीलश्चासीत मिथ्याभिशंसीपापानीयेनवामासमभक्षः रुद्रवती
गावनेयदस्यसेयादवमः शंयोगाद्भुदितिवषोडशस्मरणात् महापातकोपपापयश्चहत्या
मन्येषामप्यतियातकादीनांपलतां पतच्चब्राह्मणस्यैवब्राह्मणोनाभिशंस
नेक्षतेद्रष्टव्यं यदाब्राह्मणःशूद्रादेरभिशंसनंकरोतितदातद्विद्याविद्वा।

प्रा॰
नात
६५

भिण्णस्य तदा प्रतिलोमापवादे शुद्धिर्गुणाद्विगुणादमः वर्णानामानुपूर्व्येण तस्मादहं
र्यहानतरीति दंडानुसारेण प्रायश्चित्तं सहिहासौ कल्पनीयो भ्रात्राभिशंसिकस्तु
वैकार्यवादोवसारेण चतदर्थकल्पनीयं तथा उपपातकशंसिनस्तु पादः तथे
योब्रह्महत्यायाः तत्रियस्य वैश्यस्य ततः इत्युपपातकउक्तं त्रियादिविषये महापात
कप्रायश्चित्ते कल्पनीयो यो शास्त्रदर्शनात् एवं प्रकीर्णिकाभिशंसिनोऽस्तोपि
स्तेऽकल्पनीयं शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदिति स्मरणात् यत्तु शा
तिर्लिखितामौ नास्तिकः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिशं
सीत्येवं पञ्च वर्षाणि ब्राह्मणा यद्येते च भैक्ष्यं चरेयुः सैवत्सरं योनि भैक्ष्यमल्पीयुः पापम्मा
सान्वानाग्ररुतगाच्छेयुरिति प्रायश्चित्तमुक्तं तदभ्यासनात्तमापेदयायोऽनुनीयं
ब्राभिशंसिप्रायश्चित्तं प्रमेयादभिशस्तप्रायश्चित्तमाह अभिशस्तोऽमृषा कृच्छ्रं चरेद
ब्दमेव वा यः पूत्ताभिथ्याभिशस्तः स कृच्छ्रेणानुपश्चरेत् अभिरवसेव वायुभ्यां
श्रोनयजेत वायुर्हव्यं नेमं पशुभ्यो यत्राचपदानां शक्तिं संभवापेक्ष्य बाधवन्नाय

त्तवशिष्टेन मासमभ्रुदत्त्वा कृच्छ्रं पतेन्नैवाभिशस्तो ख्यात इति तदभिशस्तस्यैव
केचित्कालमकृतप्रायश्चित्तस्य सतो द्रष्टव्यं संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टः स्यादित्य गौ-
दमहतिदंडातिरेकदर्शनात् यत्तु पैठीनसिनोक्तं अनृतेनाभिशस्तस्य मानः कृच्छ्रं
चरेन्मासं पातकेषु महापातकेषु द्वैमासिकमिति तदपि वासिष्ठेन समानविषयं य
त्तु बौधायनेनोक्तं अनृतेनाभिपातकाभिशंसने कृच्छ्रं स्वब्दमभिशस्तस्येति तदुप
पातकादिविषयमशक्तविषयं वा एवमन्येषामप्युच्चावचप्रायश्चित्तानामभिशस्तवि
षयाणां शक्याद्यपेक्षया व्यवस्थानेया यथाह मनुः षष्ठान्नकालतामासं संहिताजप
एव वा होमाश्च शाकलानित्यमपांक्त्यानां विशोधनमिति अपांक्तानां मध्ये अभिश
स्तादयः पठिताः यच्चाप्यत्राभिशस्तस्यानिषिद्धाचरणं लोपपद्यते तथापि मिथ्याभिश
स्ते लिंगात्तु मित प्रायश्चित्तिनिषिद्धा सर्वे लिवंधनमिदं कृमिदष्टानामिवेति न विरोधः
किंच अनिष्टकाभ्यावृत्ताया योगाद्वे श्रोत्रियाणां चैव तत् यत्तु विशेषेणं विनाशिष्टस्य भ्रात्रिध्व
निष्कस्य वा भार्यां गच्छति समोदायाणां चैव तत् एतच्च सकृदगमनि सर्वेकविषयं यत्तु भ्रातृ

मि
ताद
९६

येने परिवित्तिः परिवेत्तादयश्च वन्ध्या ताणागृहेष्वेतेष्वपि चैव ज्येष्ठभार्यामनिच्छतो गा
छेत्स्वदेवकाशिष्टभार्यो वेति तत्कामकामविषयं किंच त्रिरात्रे लेह्यैतेनापापगाव्योदकं वा वि
शुध्यति यः पुनरुदक्यां रजस्वलां स्वभार्यामपि गच्छति स त्रिरात्रमुपोष्यानेन घृतं प्राश्य वि
शुध्यति इदमकामतः सकृद्गमनविषयं यत्तु वृद्धहारीतेनोक्तं रजस्वलां तु यो गच्छे
द्गर्भिणीं पतितां तथा तस्य पापविशुध्यर्थमतिकृच्छ्रो विशोधनमिति इदं कामतो
भ्यासविषयं यत्तु तैः पीडिते नैव वार्षिकमुक्तं पादस्तु शूद्रहत्यायामुदक्यागमने तथेति
तत्कामतो त्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयं रजस्वलायास्तु रजस्वलादिस्पर्शे प्रायश्चित्तं
स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यं तथा च बृहद्वसिष्ठः स्पृष्ट्वा रजस्वलेन्योन्यं सगोत्रे त्वेकभर्तृके
कामादकामतो वापि सद्यः स्नानेन शुध्यत इति असवर्णायास्तु सवर्णायोरकामतः स्नान
मात्रं उदक्यान्नसवर्णायाः स्पृष्टा चेत्स्यादुदक्यया तस्मिन्नेवाहनि स्नाता शुद्धिमाशेत्या
संशयं इति मार्कण्डेयस्मरणात् यत्तु कश्यपवचनं रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या
त्वाणी वा दि पञ्चरात्रे निराहारा पंचगव्येन शुध्यतीति तत्कामकामविषये असवर्णा

णीस्पर्शे तद्वद् द्विगुणितेन विशोधयेत् ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजापिब
कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्री दानेन शुध्यति पादकृच्छ्रप्रत्याम्नायभूतत्रिरात्रेन च तद्वर्णाशादेन
न शुध्यति ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजापि च पादहीनं चरेत्पूर्वा कृच्छ्रं पादं
तथोत्तरा ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा कृच्छ्रार्द्धेन शुध्यते पूर्वा ह्युत्तराव
तदर्द्धतः ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजापि च उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण
चोत्तरा ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं वैश्या शूद्री तथैव च त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा त्वन्या वा दिनद
यात् ॥ वर्णानामक्रमतः स्पर्शे शुद्धिरेषा सनातनीति ॥ अकामेन त्वहर्द्वितीये स्नानमा
चरे रजस्वला हीनवर्णां रजस्वला स्पृष्ट्वा न तावदश्नीयाद्यावन्न शुद्धा स्यात्स्ववर्णामपि क
वर्णां वा स्पृष्ट्वा सचैलं स्नाता शुध्यतीति चंडालादिस्पर्शे तद्वद् द्विगुणितेन विशोधकः ॥ प
तितान्त्यश्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ प्रथ
मेह्नि त्रिरात्रं स्याद्द्वितीये त्र्यहमेव तु अहोरात्रं तृतीयेह्नि परतो नक्तमाचरेत् ॥ शूद्रयोश्च
स्पृष्ट्वा स्नाता सचैला ह्यमाचरेद्दिनि अकामतः शाकेन नीवेत्तियावत् ॥ एतत्कामतः स्पर्शे वि

मि॰ यं अकामतस्त्वसंस्पृष्टाऽज्ञानादिस्त्रियायमेः तावत्तिष्ठेत् त्रिरात्रं यावत्काले तत्स्पृश्य
नात॰ तीति बौधायनोक्तं द्रष्टव्यं यत्पुनस्तेनैवोक्तं रजस्वलान्तसंस्पृष्टा ग्राम्यकुक्कुटसूक
९६ रैः श्वभिः स्नात्वा तावत्तिष्ठेद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनमिति तदशक्तविषयं यदा त्वसंजाना
याः स्पर्शादि स्पृशेद्यदि गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण विशुध्यतीति अशक्तौ कौर्वन्तेद
याद्विप्रेभ्यो वापि भोजनमिति यदा तूच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शनं भवति तदाउच्छिष्टो
च्छिष्टसंस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्रादानेरुपोषितेतरे त्रिरात्रेण
केद्दष्टव्यं यदा तूच्छिष्टा द्विजातिं रजस्वला स्पृशति तदा द्विजातेः कथं विशुद्धिः उच्छिष्टा रजः
स्त्री यदि संस्पृशेत् अयोच्छिष्टेन होरात्रं पूर्वोच्छिष्टे त्र्यहं दिति यदिति मार्कंडेयोक्तं द्रष्ट
व्यं एवमवकीर्णिप्रायश्चित्तप्रसंगात् कतिचिदुपपातकप्रायश्चित्तान्यपि व्याख्या
ख्याय प्रकृतमनुसरामः तत्रावकीर्णिव्रतं तत्र रेतःपातो चेत् विषयस्तस्योक्तं तत्रमनुयो
गीश्वरोक्तानि त्रैमासिकादीनि कामाकामजाति शक्त्याद्यपेक्षयार्ध्वं वृद्धवस्थायुनी
यानि यत्तु यमाख्यवने देवगृहप्रतिग्रहेण नारी समभावप्रयाति तदागणपहितस्त्री

विक्रये कृत्वा तन्महत्कृच्छ्रं चरेदिति । यद्विष्णुनाप्युक्तं । विक्रीय कन्यकां गां च महत्कृच्छ्रे
सांतपनं चरेदिति । तद्भयमप्याद्यमकामतो द्रष्टव्यं कामतस्तु । नारीणां विक्रये ।
कृत्वा चरेच्चांद्रायणं व्रतं । द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिण इति चतुर्विंशतिम
तोक्तं द्रष्टव्यं । यत्तु पैठीनसिनोक्तं । आरामतडागोदयानपुष्करिणीसुकृतविक्र
ये त्रिषवणस्नायी पयः पायी चैकालाहार एवं मासेन शुद्धो भवतीति तद्
कपुत्रविषयं । तदेतत्सर्वयात्यकृच्छ्रमप्यस्तेयमित्युक्तं । ततः प्रायश्चित्तानि स्तेयप्रकरणे
प्रपंचितानि । अनेन तस्मयान्यानि च याजनमित्युक्तं । तत्र प्रायश्चित्तमाह । यौन्यस्रौवाना
चरेद्व्रात्ययाजकोभिचरन्नपि वेदमाधीयनाथपहं त्यक्त्वा च शरणागतं । यस्तु सावि
त्रीपतितो याजनेन करोति सप्राजापत्यप्रभृती स यौन्यस्रौवानाचरेत् । तेषां च गुरुलघु
भूतानां हृत्कृत्वाणां चिकित्सिनि गुरुलघुभावेन कल्पनीयं । तथा भिक्षवाग्रपीदमेव प्रा
यश्चित्तं ज्ञातं । यत्त्वाशिद्यानतापिव्रतितेकाणषट्स्वभिवरन्पतीति वसिष्ठा
भरणानि । अपि पाङ्क्तो हीनयाजकोपिहयाजकयोः सेषासुपृथेः । अनयोश्चोक्तं मनुना

प्रा. ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा परेषामेवमन्त्यकर्म्मैवस्त्रभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोह
ताव तीति परेषामेवमन्त्यकर्मिणं त्यक्ताभासविषये शूद्रान्त्यकर्मविषयेत्र प्रायश्चित्तस्य
१९८ गुरुत्वात् अहीनो द्विरात्रादिद्वादशाहपर्यन्तो हर्गणयागः सुमन्तुशातातपोक्ते
पतितं सावित्रीकानुपनयेदध्यापयेद्याजयेद्वा स उद्दालकव्रतं चरेदिति तत्काम
कारविषये उद्दालकव्रतं च प्रागदर्शितं एतच्चकृच्छ्रत्रयं साधारणोपपातकप्रा
यश्चित्तस्यापवादकं एतदुपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं शूद्राययाजनयाजनेनानु
प्रवर्तितव्यं तत्र कामतस्त्रैमासिकमकामतस्तु योगीश्वरोक्तं मासव्रतादि यमवे
नसौ शूद्रयाजकादीन्पठितान्प्रत्योक्तं एते पञ्च न यो ब्राह्मणाः शङ्खलायनाय
व्रतिह्वेषः क्रमेण ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासे गोमूत्रयावकमश्नीयुरिति तत्काम
तोभ्यासविषये यच्च यमेनोक्तं प्रेष्यः शूद्रस्त्रीणां सदाभ्यासेन यः प्रवर्त्तते गेहाद
ग्नेस्तस्य गोदानमकृच्छ्रो विशोधनमिति तदशक्तविषये यच्च पैठीनसिनोक्तं
शूद्रस्य याजकः सर्वं स्व पतितमागमनो भवति प्राणायामसहस्रेण दशाहं

तोभ्यस्तोषितितद्दक्षकामतोभ्यासविषये यत्तु गौतमेनोक्तं निषिद्धमंत्रप्रयोगेस
हस्रवाकं स्मेति निषिद्धानां पतितानां मंत्रप्रयोगे बहुशोभ्यस्ते प्राकृतं ब्रह्मचर्यमुप
दिष्टं तत्कामतोभ्यासविषये यस्तु वेदं विप्लावयति यश्च वेदागतमोऽपि तस्माद्ब्याति
रिक्ते शरणागतस्य पतने सोऽपि संवत्सरं पयोव्रतेन शुध्यति तत्र विप्लवनाम
पदे केवलस्योपावकाशाध्ययनमध्यापनं तथाध्ययने उक्तोर्थ इतो वर्षीयान स्पृष्टं
पठमिनाशितं नयेति एवं पंक्त्युपयोगादानं वा विप्लवनमुच्यते यत्तु पैठीनसिना
तेव दमानुयोगानर्थान्पतितानामनुबब्रवीदिति यत्तु वसिष्ठेनोक्तं पतितं चेद्रजः
याच्ययावाणिविगर्जेवा प्पताग्रतस्ते तस्यासीन सहसं परमत्यानदभ्यसेनः पूतो भवती
ति किन्तु यतस्त्वे तैनवगाहिताध्यापकयानकायाख्यानादात्तिगात्त्यागात्त्व पूतोभ
वतीति विस्तारयत इति तद्बुद्धिपूर्वकविषये यत्तु षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितं चेद्रजस्योपा
वकाशेष्वपि पाठे पकयान्नमभोजननिमित्ति तदबुद्धिपूर्वविषये यदा समर्पायेंतरा
गमनमात्रं भवति नष्टस्तत्राचीर्णतन्तदापि प्रायश्चित्तं मेनोक्तं मर्पस्यन्त

मि॰ लस्याश्च श्रुत्वा मार्जारयोस्तथा मूषकस्य तथो श्वस्य मेढ्कस्य च योषितः पुरुषस्ये
तात्त ढुकस्यापि श्रुनो श्वमसत्वेकस्य च श्वेत रागमनेस्मयः प्रायश्चित्तमिदं स्मृत्वा त्रिरात्रा
१६४ म्पवासश्च त्रिरात्रस्याभिषेचनं ग्रामांतरे च गेन वेश्मान्वभ्यांतराज्ञमशायः पितृमा
तृस्वतंत्यागतडागारामविक्रविक्रयेषु मनुयोगीश्वरोक्तोपपातकसाधारणप्रा
यश्चित्तानि सर्वे वज्ञातिशाक्तिगुणाय पतथा योज्यानि तत्र पितृमात्रादित्यागस्य॰
प्रकारणपरित्यागो मातापित्रोर्गुरोस्त्यक्तेति अयं च मध्यपाठात्तन्निमित्तमपि प्रा
यश्चित्तं भवति यथाह मनुः षष्ठान्नकालता मासं संहिताजपएव वा होमाश्च श
कला नित्यमपांक्त्यानां विशोधनमिति अयं च स्वश्वस्याहकोडे लेलपतितक्लीवा॰
इत्यादि वाक्यैर्दर्शिताः तडागारामादिविक्रयेष्वकानि विहितो विषप्रायश्चित्तानि
सविषयाणि स्वतविक्रयप्रायश्चित्तप्रथनावसरेकथितानि अनंतरं कन्याहूषण
मित्युक्तं तत्र चैमासिकं चांद्रायणानि वर्णानो मन्त्रावि विषये योज्यानि प्रातुलोम्या
प्रनमोसिकं पयोश्यानं प्राजापत्ये वा सकामासक्तलो मास्वनदोषस्त्वनयपयाधमः

ति दंडास्यवदर्शनात् यत्तु यौवेनोक्तं कन्यादूषी सोमविक्रयी चक्रवृद्धिमहेबेरेतना
मिति पञ्चदशीप्रवचने कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागप
रवमनुष्यसूद्रयाजकोगुरोः प्रात नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटसाक्ष्य
वहारी ब्राह्मणवृत्तिर्न्नो मिथ्याभिशंसी पतितसंव्यवहारी मित्रध्रुक् शरणागत
घाती श्रौतिकहिपकहालिनिमित्तेति पंचतपोऽप्यवकाशाजलशायनान्ययनिष्ठेषु ग्रीष्म
वर्षाहेमंतेषु मासमेवानुक्रमात्रावकमश्नीयुरिति तद्भयमपि तद्विषयमेवपयोः प्राति
लोम्येन द्रष्टव्यमस्य स्वहृस्यतनवयथवा दूषणेन कवच्छेदंडसमा योगवयस्तथेति
दर्शनात् परिविंदकस्य याजनकन्याप्रदानयोः कौटिल्ये श्वाशाप्रतिविद्धवनलो
पेयात्मार्थे पाकक्रियारंभमद्यपस्त्रीनिषेवणो वसायात्मोपपातकप्रायश्चित्तं प्रा
ग्व्यवस्थापनीयं प्रायश्चित्तविशेषप्रायश्चित्तानि परिवेदनायाः पयाजनप्राप्ति
नकृषन्यायस्यदर्शिनाति प्रचेतनं स्वाध्यायत्यागमत्रस्वके तथव्यवसनामस्या
त्यागे प्रपीतस्य वनाशान्मिति प्रवृत्तानामप्रायश्चित्तमुक्तं शास्त्रवशात्

मि याकुलनतयस्थागोत्रेमासिकाग्रुप्रपातकप्रायश्चित्तमातिर्गेऽपितांशक्ष्मायपेद्धयार्थं
ता॰ स्थापनीयाःन यन्तु वसिष्ठेनोक्तं अमत्यातः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुंजीत वेद
८० माचार्यात्स्वित तदमतापहिषयं अग्निनागोपितेनैव विशेषादर्शितः योग्निनपवि
धेन कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनराधेयं कारयेदिति द्वादशरात्रग्रहणमत्यन्तका
लापेक्षया प्राजापत्यादिगुरुलघुकृच्छ्राणां प्रायश्चित्तं तत्र मासद्वये प्राजापत्यः मास
वत्सरे यतिकृच्छ्रः षण्मासे त्वत्यन्तकृच्छ्रः षण्मासादूर्ध्वं योगीश्वरोक्तमुपपातकप्रा
यश्चित्तमित्यत्कालापेक्षया योज्यानि संवत्सरादूर्ध्वं तु मानवं चैत्रमासिकं द्वैमासिक
मिति श्रुत्वा पुनर्वा नास्तिकेन त्यागविषयं नष्टाग्निर्याज्ञः योग्निं त्यजति नास्तिका
त्प्राजापत्यं चरेद्द्विज इति यदा तु प्रमादान्तं त्यजति तदा भारद्वाजगृह्ये विशेष उक्तः प्राणा
यामं समापातमात्रिरात्रात् उपवासः स्याद्वाविंशतिरात्रादूर्ध्वं मासषष्ठिरात्रं तत्स्वसो
राश्चीकृत्य व संदत्तदूर्ध्वं मासं संवत्सरात्प्राजापत्यं चरेत् अत ऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोषगुरुत्वमि
ति यदा तालस्यादिना त्यजति तदा पितेनैव विशेष उक्तः द्वादशाहातिक्रमे चरुः सप

वा मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः संवत्सरातिक्रमे ऽप्युपवासः पयोभक्षणं चेति संवत्सरा
दूर्ध्वं तद्व्यतीते न विशेष उक्तः संवत्सरोत्सर्गे ऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनरादध्यात् द्विवर्षो
त्सर्गे चान्द्रायणं सोमपानं च कुर्यात् त्रिवर्षोत्सर्गे संवत्सरं कृच्छ्रमभ्यस्य पुनरादध्यादिति
सोमपानं कृच्छ्रकोडिवत्यानि ततोऽपि नाधिविशेष उक्तः प्रज्ञातसादी संवत्सरं प्राजापत्यं च
रेत् ह्यंपदध्यादिति एतत्पागेवं धन्यागेत्रै मासिकादिके गोवधव्रतं कामतः अकाम
तस्तु योगीश्वरोक्तं व्रतं चरेत् स्वयं याज्ञवल्क्येनोक्तं यायोज्ञेयं इह केचन प्रायश्चित्तं प्राकृते प्रा
णिवधे च पशौ पथकव्राणादिजीवने तिलेवत पञ्च प्रवर्तते चतान्येव प्रायश्चित्तानि तथैव
योजनीयानि एवमन्येष्वप्युपपातकपादिषु तान्येव व्रतानि तथैव योजनीयानि यत्र वा
पापेन प्रख्याशविककरणानि नियतमनसा अभिचारी नाहि तान्यपि केचिद्वानिः समाह्यन्यथैव त
सच यावत्सप्तकुले वा सकृत्पैचवते मासो मासो यो पञ्चतम ... पयात् नक्तश्च दर्शने चेति
द्वादशमासा मासा द्वादशाहे मासाद्वादशाहाद्वादशाहाद्वादशाह महमह मैकाह मितपवि
करणानि वै पाचनिमित्ते वार्षिकव्रतसंके नदभ्यासविषये ... प्रवर्तते साके प्रसङ्गवा

मि.
मिते
१२१

कुस्को यो राजभृत्यो हृदासो पकं वृत्तिर्भद्दो ग्रिदो ष्टुवेष्यगवा वोहृणाहतो वेगोपतीवि
ष्यागंणाकः सृष्टोपाध्यायोहृष्ली पतिः भिरिकोनलु योपजीवीविकित्सको देवा
लकेषुपेदितः केतवो मयपः कूटकारको पत्यविक्रयी मनुष्यपशुविक्रेता चेतिता
वहत्तममेतत् मायतोब्राह्मणाणामवस्थायामर्थेकवान्यागे चहव्यकालाहारः सेव
नर्वेत्रिषवणान्नुपस्पृष्य मुक्तस्थानेदेवपित्र्यं पेणागवाहिकेचेत्सर्वमवहायाइतितद
पिवेो धास्नीयेनसमानविषये स्मगणोकोयः स्वर्गान्नजीवतिभारिकोवेदिवाति
विक्रोयांसात्तयोदिर्वतैः प्रवोधपितावेयितः स्वष्युपादानात् सङ्कतिसेवकः ब्रह्मनो
बीहिंस्त्रकार्येषुमूलेनपरिचारकः मनुक्तान्यप्यपेक्षाशापद्भिन्नानिषद्ध्मादिकालता
मासमिन्यादीनि ज्ञात्वाययेत्तपायोग्यानितद्वक्तापंक्त मध्ये पिकिंनवादित्यमस्मिनोप
ठितत्वात् ग्रामविक्रयेशूद्रसेवायांच सामान्यप्रायश्चित्तानिशूद्रवदेवयोज्यानि यत
वैयायपनेनोक्तं यद्यपाने ब्राह्मणान्नामानापहरणे सर्वोपपापेष्वेवहंराणांभूमन्ततः शूद्रसेवा
यस्य स्वस्त्रयामभिजायते तदपत्यं च भवति तेष्ठे चैनिर्देशास्त्र तर्य कालसितभाजना ॥

मि. यद्यपि षंडको लिंगहीनः स्यात्तं स्त्वराहं स्त्रीनैव स इति देवलवचनेन सामान्येनैवा
नाव स्त्रीपुंलिंगरहितो निर्दिष्टः तथापि न गोब्राह्मणानां यस्यैव विवदनायेः ब्राह्मणवध
१५५ निषेधस्य जात्यवच्छेदेन प्रवृत्तेर्लिंगविरहेणापि षंडे जातिसमवाया विशेषान्नातिमि
त्तमिव लघुप्रायश्चित्तं युक्तं तस्मात्करणपतितप्रविवदितानां स्वगपदिसमभिव्या
हारात् कौलेस्तकस्व्यापादिते हतकं भोदेयः उष्टगजादेयावाजिनिनिपातितेस
तस्तुकेवदेयं तथाच मनुः अग्निकार्ये यस्सौदयात्सर्वे हत्वा द्विजोत्तमः पलालभा
रकं षंडे सीसकं चैव माषकमिति किंच तित्तिरितानिलड्डीणांगजादीनाम्शाकवत्
हाले दातं चेरक्तकुम्भैकैकस्य विषुद्धये तित्तिरपतत्रिणी व्यापादिते तिलड्डीणीदद्या
त् डीणाशाहस्व परिमाणविशेषवचनः श्रेष्ठकक्षे भवे किंचित् किंचिद्दीनं पक्षकाले
पक्षकालानि चत्वारि आढकः परिकीर्तितः अत्र वापकोभवेद्द्रोणादेयं तत्मानल
ताणमिति स्मरणात् पूर्वोक्तानां गजादीनां व्यापादने निर्दिष्टेन नीलवृषभपंचका
दिदानं कर्तव्यमशक्तावत् प्रत्येकं हेक्कं च देहिस्वर्णं हुत्वा पादस्याचलताणयाके

लानहेमानगरे श्रेनेमसायनञ्चाहेतिवेद्वहनैकद्दायनमिति किंच हंसरूपेनकापिक
याञ्जलस्थलशीविडिनः भासेवहंसवादयाञ्जामकक्ष्यादस्तवेत्सकं रूप्यमांसेतद
त्तीतिक्रव्याद्याञ्च शृगालादिमृगविशेषः वानरमांसह्वयोत तथाहंसरूपेनसमा
भिव्याहाराकंकगृध्रादिः पक्षिविशेषस्तूयुते जलपाहेनजलचरावकादयोगृ
ह्यंते स्थलपाहेनस्थलचरावलाकादयस्तोयाविडीमस्पुरः भासः पक्षिविशेषःशे
षःप्रसिद्धः एषांप्रत्येकवधेगामेकांदद्यात क्रव्यादस्तुहरिणादिःमृगानुविजं
पीटादिःपक्षिविशेषान्वाहत्वाहत्वातरीदद्यात तथाचमवः हत्वाहंसबलाकाश्च
वकंवर्हिणमेववावानरंश्येनभासौचस्पर्शयेत ब्रह्मणायगांक्रव्यादस्तुमृगानहत्वा
त्वाधेनुंदद्यात्पयस्विनीं अक्रव्यादीवत्सतरीं उष्ट्रंहत्वातकृष्णलमिति किंच शुसा
स्यायसोदंडः षंडकेत्रपुसीसकं कोलेहत्वायवदेदद्यउष्ट्रंगुंजाहयेस्पृकं सरीसृपेषु
व्यापादितेषुयामयोदंडस्तीवाप्राप्तोदयः शूद्रकेनपुंसकेव्यापादितेनत्रपुसीसमा
कंचमाषधीनिमितदद्यापलालभारं स्वावेत्रपुसीसकंवादद्यादिविसृमनतरदर्शनात

मि॰ यावकंत्र्यहमितिमनूक्तंद्रष्टव्यं किंच मार्जारगोधानकुलमंडूकश्वपतत्रिणः हत्वा
ताव त्र्यहंपिबेत्क्षीरंकृच्छ्रंवापादिकंचरेत मार्जारादयःप्रसिद्धाः पतत्रिणःश्वकाकोलूकाद
१५४ यस्तान्हत्वात्रिरात्रंपयःपिबेत पादकृच्छ्रंवाचरेत वाशब्दाद्योजनगमनादिकंवाकु
र्यात यथाहमनुः पयःपिबेत्त्रिरात्रंवायोजनंवाध्वनोव्रजेत उपस्पृशेत्स्रवंत्यांवासूक्तं
वाब्दैवतंजपेदिति इदंचप्रत्येकवधविषयंसमुदितवधेतु मार्जारनकुलौहत्वाचा
षंमंडूकमेवच श्वगोधोलूककाकांश्चशूद्रहत्याव्रतंचरेदिति मनूक्तंषाण्मासि
कंद्रष्टव्यं यत्तुवसिष्ठोक्तं श्वमार्जारमंडूकनकुलसर्पदहरमूषकान हत्वाकृच्छ्रं
द्वादशरात्रंचरेत्किंचिद्दद्यादिति तत्कामतोभ्यासविषयंवेदितव्यं दहरोलघुमूषक
कुकुंदरोवा किंच गजेनीलवृषाःपंचशुकेवत्सोद्विहायनः खराजमेषेषुवृषोदे
यःक्रौंचेत्रिहायनः दंतिनिघ्नपादितिपंचनीलवर्णावृषादेयाः शुकेघातितेद्वि
हायनोवत्सः रासभच्छागैडकेषुघ्नपादितेषुप्रत्येकमेकोवृषः क्रौंचेघातितेत्रिहायनो
वत्सोदेयइतिसर्वत्रानुषंगः मनुनाप्यत्रविशेषउक्तः वासोदद्याद्धयंहत्वापंचनी॰

मात्यहानिर्वाति यतस्तामिति नषट्वर्षाणीत्यागमेप्राकृतेतंत्रमत्वर्षत्रीणिवैषेयमाहेस्मृ
इरिति प्रतिपाद्योक्तं तद्विषयवद्ब्राह्मणेषु वैषुवैशपवत् तद्विषयायां शूद्रवद् वैश्य
योम्हुद्री हत्वानवमासानीत्युक्तं तदपि कर्मसाधनत्वादिगुणायोगिन्याकामतोव्या॰
पादेनद्वषष्ठं घकामतस्तद्द्विकल्पंश्रात्रेयात्नत्रागुणं इतिस्त्रीवधप्रायश्चित्तप्र
करणं ० हिंसाप्रायश्चित्तप्रसंगात् कर्णिकयदाभिधेयात्वयात्न्कृशाणिवधे
प्रायश्चित्तमाह श्रीमतानामहतेवत्तयानस्यमतामनः श्रीमतोप्राणिनाकल
सम्प्रभूतोनाममत्क्रनिकृतीनासहस्त्रंहत्वाश्चनस्यमतोचपूकामतःकृणदेशमणाक
भूतोनाश्चेन: शाकटंतत्परिपूर्णमात्रेहत्वाशूद्रहत्याव्रतं षाण्मासिकंप्राकृतंत्रम
वर्षेचरेत् यावत्तावादयुत मत्स्यानितिपरिमाणानियमात्तनोपिकवर्धनिरिक्तकाल
श्रवाकृपन: प्रत्येकवधे किंचित्साध्ययवधेदयप्राणायामत्वनस्यिकइतिचतुर्थात् त
स्मानस्यमतामतइत्येतद्रुकादिषु नेतद्विषये स्वविषानस्थिहतादिनवधत्क
मिकीटवधेयोरत्नमादिनामलिनीकरणीयंशान्मभयायमलिनीकरणीयेषुतमा:॥

मि णाः प्रतिपादयेत् वधेपत्र: क्षत्रियवधे वैश्यावधे स्मृत: शूद्राणामधिकं वै
ताद श्यो हत्वा दद्याज्जलेन व: इत्यंगिरास्मरणात् यदा पुन: क्षत्रियादिभि: प्रातिलोम्ये
१५२ न ब्राह्मणाभिचारेण ब्राह्मणस्य व्यापादयति तदा गोवधप्रायश्चित्तमिति यथाहृ
स्यादिर्द्वाभिचारितो ब्राह्मणादिवधे विशेषमाह प्रचण्डमित्यपद्वा शूद्र
हत्याव्रतं चरेत् यदा मप्रकर्षेणोद्दृष्टो सोपक्षाभिचारितो ब्राह्मणादिं व्या
पादयति तदा शूद्रहत्याव्रतं षाण्मासिकं कुर्यात् हृष्वावाधे न दद्यात् इदं च षाण्मासि
कमकामतो ब्राह्मणव्यापादने क्षत्रियायाङ्क्षवधेकामक्षतेङ्ख्यं कामतो वै
श्यावधे दशाब्देन दद्यात् कामत: शूद्रवधे तु पातकं साधारणं प्राक्षेमासं पंचवर्ग
व्यापादने यदा तु कामतो ब्राह्मणीं व्यापादयति तदा हा षाण्मासिके क्षत्रिया
दीनां त्वकामतो व्यापादने त्रैमासिकं सार्द्धमासमासमासार्द्धं यदा विशेषमाह यदाहु प्रचे
ता: अकामतो ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्रमब्दं षाण्मासं वेति क्षत्रियां हत्वा षाण्मासं सार्द्ध
मब्दं वेति वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्द्धमासं वेति शूद्रां हत्वा सार्द्धमासं मासार्द्धं वा वि

तस्यांप्रतिलोम्येनवायदुत्पन्नस्याविशुद्धसंतानसंगोत्रवधप्रकरणे। मूर्द्धावसिक्तादीनांव
र्णेपतनप्रायश्चित्तमात्रेणनभवति तेषांतत्क्रियादिनाभावात् अनेनादेशानुसारेणैवत
दृष्ये पूर्वोक्तव्रतकल्पस्यवृद्धिह्रासौकल्पनीयौ दंडस्यचवृद्धिह्रासौदर्शितौ दंड
पारुष्येकार्यंवर्णजात्यनुत्तरादित्यत्र स्त्रीत्वादिक्रियादिवधप्रकरणे ॥०० स्त्रीवधप्राय
श्चित्तमाह इन्द्रियाणामल्पविट्शूद्रयोषाप्रमाण्यं श्रुतिंपश्चर्षेरल्पमविक्रमाह
योहिशूद्रये ब्राह्मणादिभार्याः इन्द्रियाणीन्द्राणीप्रमाणपक्रमेण प्रदर्शितंजलस्पर्शेवा
मकोशे यत्रकामकृतकवक्रलेख्याणां प्रविमिश्रंवाविशुद्धयेदयात इदंप्रातिलोम्येनतः
जातिप्रसूतानांब्राह्मणादीनामकामतोवधविषये कामतस्तुद्विगुणमेवाह प्र
तिलोमप्रसूतानांस्त्रीणांमासावधिःस्मृतः अंतरप्रभवानांचसूतादीनांचतुर्विध
इति ब्राह्मणवधेषण्मासाः तुरीयपादस्त्वब्राणी वैश्यायांब्राह्मणाद्वित्येवयाज्ञेहतया
त्वयः यदातुवैश्यकर्मणाजीवंतीव्यापादयति तदाकिंचिद्धिकंवैश्यकेनवैश्यक
र्मणाजीवंतीव्यापादितायोकिंचिद्धिकंदंडे तच्चजलकोपाक्रपर्यविशेषेणैवाख्या।

मि॰ एवम्मरणात इदं च द्वादशवार्षिकं मैत्र्यमीत्वविषयमेव किंचिन्न्यूनगुणे तु त्रिपादगुणाधि
ताद॰ कयोर्वैश्यशूद्रयोश्च द्रष्टव्यं सोऽप्युपद्रवितत्वज्ञ एव पातकमध्ये विशेषत एव पठि
८५२ तत्वेनोत्सर्गापवादन्यायगोचरत्वाभावात् उपपातकसामान्यविषयप्रामाण्याभिप्राय
श्चित्तान्यत्र योजनीयानि तत्र इह मत्तत्रिपादोकामतो व्यापादिते मानवं त्रैमासि
कं वा द्वादशगुणं च वर्णक्रमेण योज्यं प्रकामतस्तु योगीश्वरेणोक्तं त्रिरात्रोपवासस
हितमष्टमैकादशयागादानं मासं पंचगव्याशनं मासं पयोव्रतं यथाक्रमेण योज्यं
एतच्च प्रागुक्तेवृत्तस्य तद्ब्राह्मणकर्तृके ऽन्तत्रादिविषये द्रष्टव्यं प्रकामतस्तु राज
न्यविनिपाते द्विजोत्तमः तथा ब्राह्मणस्य राजन्यवधे षड्वार्षिकं तथा ब्राह्मणेन त्रि
यं तद्वत्सरादिषु मनुगौतमहारीतवाक्ये ब्राह्मणग्रहणात् त्रिपादिकर्तृके नव
त्रियादिवधे पादन्यूनेन द्रष्टव्यं त्रिभिस्तु सकले देयं पादोनं त्रिषु ये स्मृते वैश्ये तु पाद
एकन्यूनं स्यात् शूद्रजातिषु पापस्य तरिति विप्रहन्तृस्मरणात् तत्र पर्षद्यां ब्राह्मणानां त्वसा
मान्याद्विगुणा मता वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद् च व्रतं स्मृतमित्यंगिरोवचने

क्षत्रियं हत्वा षड्वर्षाणि चरेदेवं वैश्यं हत्वा चरेदेवं त्रैवार्षिकं द्विजः शूद्रं हत्वा चरे
द्वर्षमेकं दशगाश्च गाः इति तत्कामकारविषयं श्रोत्रियः क्षत्रियादिवधेतरीयोन
त्रियस्य वधे त्रसमाणिव्रते अर्धं वैश्यवधे ज्यायानवीयं शूद्रवधे स्मृतम् इति हददारीतोक्ते
द्रष्टव्यं यत्तु वसिष्ठवचने ब्राह्मणो राजन्यं हत्वाष्टौ वर्षाणि ब्रह्मचरेत् षड्वैश्यं
त्रीणि शूद्रमिति तदपि हारीतीयेन समानविषयं तद्विषयाद्येवाषतगुणान्मनेद्ये
तावान्विशेषः पदातेरा श्रोत्रियो हन्तव्यो भवति नतापूर्वेपर्वणोयावेतिनदथा
पिते हैवेत्यायस्तेवोक्तं द्वादशवार्षिकं दण्डं श्रोत्रियेषुनयोगाख्यत्क्षत्रियादौ ब्रा
ह्मणस्यैराजन्यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमृषभैकसहस्राश्च गाश्च दद्यात् वै
श्यवधे त्रैवार्षिकमृषभैकशताश्च गा दद्यात् शूद्रवधे सांवत्सरिकमृषभैकादश
श्च गाश्च दद्यादिति गौतमोक्तोदानमप्यत्र वेदितव्यं पतच्चामतिपूर्वविषये पूर्वव
दमतिपूर्वे वत्सर्ववर्णेषु प्रमाण्यहादशपादवर्णोब्रवत्सरं वचनात्यादिशेनेषामंता
गोसहस्रं ततोऽर्धं तस्यार्धं तस्यार्धमर्धं पदं वात्सवैषामामवदपूर्वे गोगोति घो

मि॰ ह ऋषभैकसहस्रा गा दद्यात्क्षत्रवधे पुमान् । ब्रह्महत्याव्रतं वापि वत्सरत्रितयं चरेत् ।
ता॰ वैश्यहाब्दं चरेदेतद्दद्यादेकशतं गवां । षण्मासाच्छूद्रहाप्येतद्धेनूर्दद्याद्दशाथवा । प
५८ कमधिकं यस्मिन्सहस्रे तदेकसहस्रं तत्र सपूर्वनिपातः ऋषभ एकः सहस्रे यासां ता
ऋषभैकसहस्रा गाः क्षत्रवधे दद्यात् । अथवा ब्रह्महत्याव्रतं वर्षत्रयं कुर्यात् । वैश्य
घाती पुनरेतद्ब्रह्महत्याव्रतमेकवर्षं चरेत् । गवामृषभैकशतं वा दद्यात् । शूद्रघा
ती तु ब्रह्महत्याव्रतं षाण्मासं चरेत् । यद्वा दश धेनूर्वा विप्रसत्ताः सवत्सा दद्यात् । इदं
कामतो जातिमात्रक्षत्रादिवधविषयं । अकामतस्तु राजन्यविनिपात्येति प्रकृत्यैते
षामेव प्रायश्चित्तानामानन्तर्याभिधानात् । दानं तपसो ऽशक्तस्यापेक्षया व्यवस्था । ईषद्वृत्ता
ध्यायक्षत्रविट्शूद्रयोः नवीयो ब्रह्महत्यायाः त्रिवर्षमेववधे स्मृतं । वैश्यषण्मासोऽप्यूत
स्य शूद्रे नैव तत्षोडशांश इति मनूक्तं द्रष्टव्यं । तेनैवैतत्त्रियेत समार्धे चतुर्वार्षिकं कल्प्यं ह्या
न्यथा हेतुवात्मगुणादिकमुच्यते । गुरुशुश्रूषाद्यगुणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्तने
हिनानां च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते । इति मनुस्मरणात् । यत्तु वृद्धहारीतवचनं ब्रह्मणा ।

क्रोधोः वयोगिना प्रायश्चित्तं नसाक्रयेत् यावन्नभोननिःस्तत्तं नप्रवारेयुहेकंगात्रवा
गेषुप्रमादतः न धारयीत मध्ये भन्नेन वा धनं नित्वा र्यवैः प्रायश्चित्तं गनेन गामे विधिं कृच्छ्रा
दिकं च वेत् हिरण्यमश्ववापयेद्दद्याद्विप्रायपूर्ददक्षिणामिति यदा लोकामतोऽन्यंत समपके
कर्मानितदा ग्रंसनेनतसमपकेभोजनेमेमुत्रे कृते प्रविषोऽस्य प्रदीक्षित्रामेस्तनामाविश्व
प्रतीस्त्रशानमोक्षे दक्षत्वं यदा तत्कर्म प्रायश्चित्तं न करोति तदा प्रयोगो न काकनीयावधा
भवेत् हीनवर्णीयभक्तायामावव ध्यावाभवेत् इति पराशरस्मरणात् इति पावद्धा
र्यप्रायश्चित्तप्रकरणं तथा परिवित्ति प्रायश्चित्तानामपि परिवेत्तृप्रायश्चित्तवद्व्यवस्था
वित्तियाश्र्यांस्तु विशेषः परिवेत्तर्यस्मिन्विषये कृच्छ्रातिकृच्छ्रं स्यात् तत्र परिवित्तेः प्राजाप
त्यं इति परिवित्तेः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं च विना पुनर्निर्विशेत्तं तां वैवोपगच्छेदिति वशि
ष्ठस्मरणात् इति परिवित्तिप्रकरणं ० वार्द्धुष्यलवणक्रियायोस्तु मन्वयो मोघरोक्त
सामान्योपपातकप्रायश्चित्तानि ज्ञातिभ्रंशकं गुणाः यथेत्यायोज्यानि वार्द्धुष्यलवण
क्रियानेतरं स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रियवध्याध्ययनात् कर्मभ्य इति तत्र प्रायश्चित्तान्तरमाः

मि०
प्राय
८५

जकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनां ब्राह्मणोपतान्यदागच्छेदकामो वेदनत्रयं तथा।
चंडालाद्यंत्यावसायिगमनेपि चंडालपुल्कसम्लेच्छश्वपाकपतितेतथा ब्राह्मण
कामतोगत्वा चांद्रायणाचरेत्स्यमिति अकामतश्चेति वचनात्कामतोद्विगुणं कल्प्यं
तथा चंडालेनतुसंपर्कं यदिगच्छेत्कथंचन सोषा विवर्णे कृत्वा भेजीयायावकौ
दने त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जलेवसेत् ग्रासमात्रं समिते क्षिप्र गोमर्दोदककं
देम तत्रस्थित्वानिराहारा सात्रिरात्रं ततः क्षिपेत् शंखपुष्पीलतामूलपत्रं वाकुसुमफ
लं वीजं सुवर्णसंपन्नं क्वाथयित्वा ततः पिबेत् एकभक्तं चरेत्पश्चाद्यावत्पुष्पवतीभ
वेत् वह्निमात्रव्रतं लिवृमेहयावस्रवतिज्ञाते प्रायश्चित्तेततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मण
भोजनं गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिः स्यान्मनुरब्रवीत् एतदप्यकामविषयमेतय
दिकथंचनेतिवचनात् रजस्वलेगमनाव्यवायप्रायश्चित्तांतरमुक्तं मेधुक्ता
स्यादथांतेर्यामाङ्काछ्यात्स्वे समावदेदितिकामतः समःपुमतदुद्दे यदातामाहितगर्भा
यायत्ववपश्चात्संगलादिस्त्रवायः तदानेनैव विधोषडकाः श्रेनर्वेत्वीतस्यवतीसंप

वेदेहेषणाःक्लक्ष्वाद्रायणोनेवं ग्रामेलोमेनकुर्वीतक्लक्ष्पादांतमोपितमिति प्रजा
तास्तुतत्त्चतर्विंशतिमतेविशेषडकृःरिप्रोगर्भेपराकंस्यातदंत्रिंशस्यतथैवदवे पैदा
वंचपाराकस्तुवैषस्याकामकारतः स्त्रस्यगर्भेभवेत्पागस्त्रुडलेजायतेयतः गर्भे
त्तावियातयोगस्त्रेस्वाद्रायणत्रयं स्त्रकामकारतइतिशिवेगोपादानात् काम
कोरपुनःपराकादिकेद्विगुणंकार्यं यदास्वेनःस्रुतगर्भेनदशमासेस्थितःप्र
जायतेतत्रप्रायश्चित्ताभावः आत्मगातत्रियविषेभार्याःस्त्रुड्रेणासेवनाः अप्रजा
ताविस्त्रयंतिप्रायश्चित्तेननेतराइतिवसिष्ठस्मरणात् यदावाहितगर्भेवपश्चा
च्छस्त्रादिभिर्वाभिचरति तदागर्भपातयोग्यापस्रवोनरकालसेवप्रायश्चित्तंकर्त्त
व्यं त्रेतवैलोनयानारीसमेताकुम्यकामिना प्रायश्चित्तेनकुर्यात्सायावद्गर्भेननि
स्तृतः जातगर्भेवृतेयश्चात्कुर्यात्सास्तुयावर्णेनगर्भेहोषबलंडाप्तसम्यकार्यासा
यथाविधीतिस्मरणेनवदर्शनात् यदांवोदर्शःप्रायश्चित्तेनकुर्वन्तिनार्याःका २५
णीदिकर्मेनमितिद्वहस्ये ग्रेतगर्भेनैपत्नीगांस्वस्येनदेप्रायश्चित्तेदर्शितंर

मि॰ राजन्यायां शूद्रस्य राजन्यायां वैश्यस्येतिहितिर्भवतीति । वचनाच्चान्यवीर्यपीठिका ब्राः
तात ह्मणमेव दंडरूपं प्रायश्चित्तं तेन ब्राह्मणेतरेषां प्रायश्चित्तं नाधिकमिति दर्शयति ब्राह्मणप्राति
(५९) लोम्येन द्विजातिस्त्रियां प्रायश्चित्तान्तरमत्र मेव तेन ब्राह्मणकामान्वेषणे क्षत्रिय
वैश्ययोरेव वा गोमूत्रयावकैर्मासान्नद्दाच्च विशुध्यतीति कामतस्तु द्विगुणं कार्य
म् कामान्न द्विगुणं भवेदिति वचनात् षड्विधमनेतापि ब्राह्मणी क्षत्रियवैश्य
मेवायांमतिकृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रो वेतन तत्र पयोषितब्राह्मणराजन्यवैश्यमेवायां
कृच्छ्रार्द्धं प्राजापत्यमिति कृच्छ्रं वैश्ययोषिद्ब्राह्मणराजन्यवैश्यमेवायां कृच्छ्रपाद
कृच्छ्रार्द्धं प्राजापत्यं शूद्रायां शूद्रमेव तेन प्राजापत्यं ब्राह्मणराजन्यवैश्यमेवायांन
होरात्रं कृच्छ्रार्द्धमिति शूद्रमेवायांन विशेषोपुर्ष्ठम् चेतोक्तः विप्राः शूद्रेणसेष्ठा
ज्ञानवेज्ञ्यामात्मस्तयते प्रायश्चित्तं नातेनस्याः कृच्छ्रं वा चान्द्रायणार्द्धं वा चान्द्रायणं हि कृ
च्छ्रश्च विप्रायां वैश्यसंगमे कृच्छ्रं चान्द्रायणार्द्धं स्यानतान्तस्याः दातृवैश्यसंगमे तद्विप्रायां शू
द्रसंपर्के कृच्छ्रं चान्द्रायणार्द्धं चान्द्रायणं सकृच्छ्रेन चरेद्वैश्यपेन संगता शूद्रेण वा

हेतुत्वात्तां योप्रस्तुतस्मृतिः इतिनिर्विधीयते निवृत्तमनेकत्तोकस्यतस्यकार्यंन संशय
मिन्यापस्तेवववने तत्कामकारविषयं स्त्रीणामपिसवर्णानेलोमव्यवायेष्वप्रकृतस
स्यो स्कं तैवार्षिकादितदेवभवति यत्तेन पदातु प्रतिसेनोच्चावर्येद्वतं मनुस्सवर्णात्
प्रातिलोम्येन व्यवायएव परंस्त्रीपुंसयोः प्रायश्चित्तभेदः यथाह वसिष्ठः शूद्रश्चे
द्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं का
रयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां खरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत्पूता भवतीति वि
ज्ञायत इति तथा वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेल्लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ
प्रास्येत् ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येत् ब्राह्मण्याः शिरसि
वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां गौरखरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत्पू
ता भवतीति विज्ञायत इति तथा राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रैर्वेष्टयि
त्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां गौर
खरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत्पूता भवतीति विज्ञायत इति एवं वैश्यो

मि
ताव
९८

सगामनेकृत्वाचरेच्चांद्रायणद्वयमिति ॥ एवंजातिस्वतेभेव दर्शितानारजकश्चर्मकारश्च
नटोबुरुडएवच ॥ कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैतेचांत्यजाः स्मृताः ॥ इति ॥ यत्तु चांडालादयो
न्त्यजवसापितस्त्रीगमनेनगकृतंप्रायश्चित्तंतत्कल्पप्रकरणेदर्शितं ॥ एता
एतासांचांत्यजस्त्रीणांमध्येकस्याश्चिदायेप्रायश्चित्तमभिहितं तत्सर्वासुभवति
सर्वासांसमदुष्टत्वात् ॥ यथाहहारीतः ॥ बहूनामेकधर्मिणामेकस्यापियदुच्यते स
र्वेषांतद्भवेत्कार्यमेकरूपाहितेस्मृता इति ॥ प्रकामतस्त्वगमनेचंडालमेदश्वपच
कपालव्रतचारिणीं ॥ प्रकामतस्त्रियोगत्वापराकव्रतमाचरेत् ॥ इत्यापस्तंबोक्तं
द्रष्टव्यं ॥ यत्तु संवर्त्तवचनं ॥ रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनां ॥ प्राजापत्यावि
धानेनकृच्छ्रेणैकेनशुध्यतीति तदेतन्मेकामत्याद्वृत्तिविषयं ॥ यत्तूशनसोक्तं
कपालिकान्नभोक्तॄणांतन्नारीगामिनांतथा ॥ ज्ञानात्कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैंद
वद्वयमिति ॥ तदभ्यासविषयं ॥ यत्तत्तेषांस्त्र्यादिगमनेनोगर्भोभवतितदावेदा
न्यागर्भमारोप्यगुरुतल्पव्रतंचरेदिति ॥ उशनसोक्तंद्वादशवार्षिकंद्रष्टव्यं ॥ य

ते शूद्राणां ब्राह्मणस्य नमो यो ब्राह्मणो यानम् ये गीते । जनयित्वा मनेनैव सोऽब्राह्मणादेव
दीयते इति तत्पादयोर्वक्षोपलम्पते । प्रजापतिर्लोमस्यं ब्राह्मणस्य मेवं वै शूद्रं समवधय एव प्र
तिलोमस्य वृथं पुंसो नार्याः कृपाणि दिकर्तनेन लिखितवर्तनात् । यच्छूद्रस्य प्रलोमवचनं शूद्रस्य
ब्राह्मणीगमो ह्रास्वरूपतः शूद्रो हि मिश्रितः । एषां गमे तच्छूद्रो देयमानायस्ता हितस्य सा । पा
दहान्यान्यवर्णी स्वगच्छेतः सावर्णिकमिति द्वादशवार्षिकेति दोषाकृतेन । तन्नमा
यो ब्रात्यागृह्णतो विदितव्यं मोद्यादिति विशेषणापादानात् । यच्छूद्रस्य वचनं कथं
विप्रा ब्राह्मणीं गच्छेन्नारियो वै शपयवच । कर्के मानय पञ्चवासान्यायाश्रितं विशुद्धये शू
द्रस्तु ब्राह्मणीं गच्छेत् कथं चित् कामामोहितः । गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्य
तीति । न देवमन्यथा भिचारितब्राह्मणीविषयं श्रेयसः नागमनेऽपि प्रायश्चित्तं हृदयन्ते वैदे
तोक्तं रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविलीपतिं स्त्रीब्राह्मण्यां गत्वा वेदे चान्द्रायण
द्वयमिति इदं ब्राह्मण्यास्सकामतः सकृद्गमनविषयं तद्वियादीनां तत्पादद्वीनेक
लनीयं ग्रन्थैर्वा पलस्येव नापुरके देशकालविभिन्नी च मैको [illegible] जनकी वृद्धीत या पता

मि॰ नागत्वा प्राजापत्येन समावेशेदिति ... गानीद्रव्यजितोपार्द्धीसार्द्धं वर्णेन माम
ता॰ पि कृच्छ्रद्वयं प्रजपेदीतम् गोत्रामभिगम्य चेति पूर्वोक्तं कृच्छ्रद्वयं द्रष्टव्यं चन्द्रायणम्
सेव्यव्यभिचारस्यैवेरिणा ह्य धन्यामवकीर्णः सचेलस्नातोदकं भेदयाद्ब्राह्मणाय
वैश्यस्य यावत्तथैकालाहारो ब्राह्मणान्भोजयेत त्रिरात्रोपोषितो यथवा सवाफकेद
याद्ब्राह्मणाय ... मपीष्ठहतपात्रं दद्यादिति शौचकोक्तं वेदितव्ये चन्द्रायणं कासविष
यत्वकस्यचतुर्थेस्य वर्णीप्रोक्तं प्रायश्चित्तमेवं ... मन्तेतिस्मत्यतद्भवगम्यते शूद्रेत्वविष
ये षड्विंशतितेपूर्वोक्तं ब्राह्मणीवयकोगत्वा किंचिद्दद्याद्द्विजातये राजन्यां वैश्यां च देया
द्वैश्यं गत्वा तैलकं शूद्रीं गत्वा तद्वैविप्रउदकुम्भं द्विजातये दिवसोपोषितो वा स्या
द्दद्याद्विप्राय भोजनमिति इदं च प्रायश्चित्तं ... नयाभोजनमिति विषयं नडन्याद्यो तया
द्विगेवैणा यत्वायस्त्रिनमुक्तं तदेव नत्र द्विगुणं कुर्यात गमनेनब्भ ... स्माद्रुभं तद्विगु
णं चवेदितव्यानमस्यवर्णान् शूद्रोगमंसादयानस्तुनविंशाति ... मतिविशेषकं अ
धन्यामभिजातस्त्री ... चान्द्रायणं चतुर्थकालसमभ्येनकं भेजीतेति यत्तमज्ञवव

पूर्विकाणां चतसृणां महादशवार्षिकप्रायश्चित्तविधानादेकस्यामेव गमनाभ्यासेनेदं
प्रायश्चित्तं किन्त्वभ्यासेन यावदभ्यासं प्रायश्चित्तं कल्पयेत् तन्मवे कामकारविष
यं अकामतः पुनरेतद्द्वादशाब्दं क्षमामूर्वोंमविषये योजनीयं अनंतकालेवजाति
मात्रब्राह्मण्यां कामतो गमने मातवैश्यक्षत्रियैकां जातिमात्रतस्त्रियादिस्त्रीषु पुनरा
स्मितेत्वविषये तदीयान्येव द्वैमासिकं चांद्रायणमासिकानि योजनीयानि क्षत्रिया
दीनां चतस्त्रियादिस्त्रीषु द्वैमासिकादीन्येव अकामतः पुनरेतासां चैवार्षिकानां याम
वल्कीयस्य ष्टमैकादशाब्दानेमासं पंचगव्याशनं मासं प्राजापत्यचरणं च क्रमेण
इत्यष्टं शूद्रायामनेन कामतो विहितं व्रतमेवार्द्धक्रमाद्योजनीयं अतएवसंवर्तः
शूद्रीन्तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्द्धमेव च गोमूत्रयावकाहारस्तिष्ठेन्मासपञ्चकक
त्यकामतो द्वैमासिकमित्यभिप्रेतं ब्राह्मण— त— पूर्वके ब्राह्मणामभिगच्छेदि
हत्वयमेकर्माणेतिहासक्करोति तद्ब्राह्मणाभार्यादिपरस्त्रीयादस्यर्थं द्विजातिस्त्रीषुवा
विप्रोपामहादिसिर्येभिचारितामनुदिश्यैवगमनेवा गम्यान्तुसंवर्तः विप्रामस्वज

मि॰ गोणिश्रोत्रियस्येति तथा वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं प्रस्तावयता नेदमभिहितं उपपा
ताव तकेषु चैवमिति मेत्रेत्येव व्यवस्था स्वकाले कालतो न्यातिमात्रं ब्राह्मणीगमने वा
१८९ र्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं तादृश एव विषये श्रोत्रियभार्यागमने गोणिवद् गोणि प्राकृ
तं ब्रह्मचर्यं यद्वा श्रोत्रियपत्न्यां गुणवत्यां ब्राह्मण्यां त्रैवार्षिकं तादृश्यां यामेव
त्रैविद्यायां द्वैवार्षिकं तादृश्यामेव वैश्यायां वार्षिकमिति व्यवस्था एवं समानदृ
ष्टा शूद्रायां षाण्मासिकं ब्रह्मचर्यं कल्पनीयं अत एव पूर्वोक्तवैश्यायामवकीर्णः
संवत्सरं ब्रह्मचर्यं त्रिषवणं चानुतिष्ठन् क्षत्रियायां द्वैवार्षिकं ब्राह्मण्यां वैश्यायां वै
शूद्रायां ब्राह्मण्यां निर्गुणायामिति वर्णक्रमेण ह्रासो दर्शितः एवं क्षत्रियस्यापि॰
क्षत्रियादि स्त्रीषु क्रमेण द्विवार्षिक षाण्मासिकानि पूर्वोक्त एव विषये योजनीयानि
वैश्यस्य च वैश्यां शूद्रागमे षाण्मासिकं शूद्रस्य शूद्रोपरभार्यायां षाण्मासिकमे
व एतानि एतद्विषये वचनं सवर्णापामनन्तरसर्वयामकृत्रिमपाते पादः पतन्त्येवम
भ्यासे पादः पादस्तुर्ये स्त्रीत्वमिति [illegible] वैश्ये वार्षिके षाण्मासिके विषये अतस्त

निकृष्टौ च वित्तानन्तमिदं वा अभ्यर्निविषयमिति । पुत्रपौत्रदौहित्रादेर्लिङ्गाभासत्वे तेषामभावेऽपि
तेषां स्त्रीयां यथा पुत्रिकायां कन्यायां नानुकूलतेन्नदमो । यथा पुत्रपौत्रदौहित्रैर्यथा पूर्वीं नन्दी पुत्रस्य
तेति तत्र पौत्रदौहित्रसूपर्तिः प्राजापत्येन कृतायां मिवन्नेदेषापश्चाद्देवेनाढ्यामदहेत । दि
पिसूपतिसंज्ञकाति । कौ ज्येष्ठकृतासां जन्येष्ठां कनीयस्याः पूर्वविवोढदत्ताप्याम
ह्देहेत । रतिपरिविदन्ते । तथा सूतकाध्यापकस्तनकाध्यायिनपोसुपयसाश्रयस्य
वेलापि वेदितथापि हतावित्तेनाके भूतकाध्यापनेकृताभूतकाध्यायिकस्तथा । प्रव
योगप्रदाने वशीस्यताविनयनः पिवादिति उक्षेहेतारपीयानस्य किंपदासितापा
तेनयितृवं पयनयोगान्तयोगप्रदाने । प्रतमवस्तनतरे दत्ताद्योगानतथेन्नः पतिता
मत्र वङ्क्षीदिस्मकं । प्रत्रापि सर्वीकवतेः मदास्य शास्त्रापेन्नयाविकल्पः । इति सूतका
काध्यापके सूतकाध्यायिकात्तथा । पारदार्ये सुपयानके सप्तसामान्यशास्त्रमाने वङ्क्षै
मासिकस्य प्राकवतत्कोमवव्रतवतस्य यस्यापि पुत्रदारास्य वपाद्वादउक्तः । तथाम
त्रापि । गौतमादिनि पारदार्ये विशेषाणामेववादउक्तः । तथाह गौतमः । हे पारदार्ये

मि.
ता०

परिवेदितेनोनेन पात्रनातनमुद्वहेत् यमस्मृतौ तेनोक्तो ज्येष्ठोऽनिविष्टकनीयांस्तु वि
षमानः परिवेत्ता भवति परिविन्नो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता परिक्र
ष्टा पालकश्चैते सर्वे पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेणावाचरेयुरिति यदपि शौनकेनो
क्तं परिविवित्तिः परीवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयातामिति तदुभयमा
पि कामकारेण कन्यापित्रा प्रयुक्ताज्ञानतो दाहविषयं प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् यदा पुनः
कामतः कन्यापित्राविवाहितामेव परिणयति तदा मानवं त्रैमासिकं पूर्वोक्तो कृच्छ्रा
तिकृच्छ्रौ याज्ञवल्क्योक्तं च वक्ष्यमाणमविज्ञानविषयं यमेनाप्युक्तो विशेषः कृ
च्छ्रो द्वयोः परिविन्ने कन्यायाः कृच्छ्रमेव तु अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता दाता चान्द्रायणं चरे
दिति एतच्च पर्याहितादीनामपि समानं प्रकरणयोगान्निर्देशात् यथाह शौनकः प
रिविन्नं परिवेत्तारं पर्याहितं पर्याधातारं अग्रेदिधिषूं दिधिषूपतिं संवत्सरं प्राकृतेन कृ
च्छ्रेणेति अतएव वसिष्ठेनाग्रेदिधिषूपतेर्[illegible]प्रायश्चित्तमुक्तं दिधि
षूपतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशेत्तां चैवोपयच्छेत् [illegible] दिधिषूपतिः अग्रा

त्यिह्वनतं ऋणं यथवर्मवोसमा । अन्यतमोविक्रयेद्घोद्ध्ययो । तथेर्णादिकेशाकेमरीभृग्येत्
वेषमाश्वमंग्रामश्वविक्रयेवमदोमासत्रार्यां[illegible]गनेषुक्षीरविक्रयेतनपक्वाश्च हिंगुगव
लहरितालमनःशिलांजनगैरिकत्तारलवणमणिमुक्ताप्रवालवैणववेणुस्मश्य
श्रुव श्रमामतङ्गोदपानश्चक्रवाणीश्चश्चनविक्रयेत्रिषवाणस्त्वाश्चथःशायीवतः
थंकालाद्यौरदशामहस्त्रंजपन् । संवत्सरेणापूतोभवतीतिहीनमानात्मानसंकरसे
कीर्णविक्रयेवेति । एवमन्यैरपिशावविस्माग्रक्रवचनैर्यत्रप्रायश्चित्तविशेषोनोक्तस्त
त्रवाल्लापादिमानवुपपातकसाधारणातःप्रामंत्रेमासिके । अपदितयातवल्कीयं
व्रतचनस्तुयेणाग्रपेल्यायायोज्यं त्वपपाणाविकयः । तथापरिवेत्रादिवृवसिष्ठेनप्राय
श्चित्तविशेषउक्तः । परिविविदानःकृच्छ्रातिकृच्छ्रौचरित्वास्मैदत्वापुनर्निविशेत् । तांचै
वोपयच्छेदिति । परिविविदानःपरिवेत्ताच्यते । तत्वाहहंपंचप्राप्याव्यानः । अग्नौहाके
चरित्वातस्मैनिष्ठायतांसोढ्होदत्वाब्रह्मचर्यायोऽगन्तमोभवत् । गुरुपरिभवपरिहाराय
यैनिवयपरनहेदहत । कामिन्योपेत्यामकंवामैधापयच्छेदेवितामेवमोपक्षाज्यष्ठा

मि.
ताद्द
५४

करणेनयथावैदिकस्यचनाशमानोवैश्यालाणारत्येतल्लाकोनिगुणोमेस्तनयतादेशुक
रणेच उपपातकसुद्धिःस्यादेवमित्यादिनोपपातकसमानत्वविहितव्रतचान्द्रायणा
न्यापेतयायोज्यं प्रायश्चित्तमनन्तरमप्यत्रमनुनोक्तं शूद्रवैश्यानविट्शूद्रंचैवनिर्वपेदद्रूप·
यच्छे क्रमानोपपत्सोमस्यानिष्क्रमणार्थमसंभवरतिग्रहपर्ययेसंवत्सरांते अस्याणापा
करणं तथाग्नेयिकत्रस्यानाहितानग्निवैष्णं तदेवव्रतंचतन्मृष्ये वत्सरादूर्ध्वंगायादिष्ट
स्यापेतयायोज्यं प्रजापादितमानवेत्रैमासिकंप्रवोकप्तनवेत्सरांकालोजिनिविशे
षमाह कालेनायायकर्माणिकुर्यादिशेषविधानतः तदकुर्वंस्त्रिरात्रेणमासिमासि
विष्णुप्यतिश्रनाहिताग्नेपिज्ञादोपतमानाः स्वतायदि मोहात्संयेनपश्चतायजेन्नेः।
निष्क्रयायनेति पक्वान्नेप्यविशेषेणस्तेनैवोक्तः क्रतदोषगृहस्थोयोनादद्या
द्धामते बौधायणोवरेहर्षेप्रतिमासमस्योपिवेति अन्यनाहिताग्नेः तस्यापाणालो
विक्रयेचस्मृत्यंतरेप्रायश्चित्तविशेषउक्तः यथाहस्मृती शुडतिलघृक्षम्मूलफल·
पक्वान्नानांविक्रयेसोमपानांसोमपानंत्रापक्वकः लाक्षालवणमधुमांसतैलक्षीरद

पतन्क्वाम्हवर्षादेतावत् मूल्यानामेवाधिकरणोपि तत्प्रायश्चित्तं सर्वत्रापह्रियमाणा-
द्रव्यान्मूल्याधिकाभावेन प्रायश्चित्तस्याल्पत्वमहत्त्वे कल्पनीयः तथा तृणका
ष्ठमृण्मयानां च शुष्काभक्ष्यगुरुस्यैव वैलचर्मान्नभाण्डानां च त्रिरात्रं स्यादभोजनमिति प
णां च रत्नादीनां भक्तादित्रिगुणं स्मिन्नात्र प्रायश्चित्तं दर्शनात् त्रिगुणं मूल्यापेक्षाणाम
न्न प्रायश्चित्तं तथा मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्ररजतस्यैव प्रायस्कांस्योपला
नां चाद्वादशाहं कणान्नतेति अत्रापि भक्तादिद्वादशगुणं प्रायश्चित्तं दर्शनात् तन्मूल्याद्वा
दशगुणं तन्मूल्यं मणिमुक्तायपहारे प्रायश्चित्तमिदं द्रष्टव्यं तथा कार्पासकीटजो
र्णानां द्विशफैकशफस्यैव पक्षिगन्धौषधीनां च रज्जाश्चैव त्र्यहं पयः इति अत्रापि भक्तादि
त्रिगुणं प्रायश्चित्तं दर्शनात् त्रिगुणं मूल्यानामपहारे पवेत प्रायश्चित्तं ह्रियमाणद्रव्य
मूल्याधिकभावेन प्रायश्चित्तस्याल्पत्वमहत्त्वे कल्प्यमेव इदं वृत्तेयु प्रायश्चित्तमपहृतद्र
व्यदानानन्तरकालमेव द्रष्टव्यं यथाह हारीतः दत्वैवापहृतं द्रव्यं स्वामिने व्रतमाचरे
दिति इति स्तेयं ० स्वल्पापाकरणीयप्रकरणे दियमिति विहितानामप्रत्पणा

मि. यान्त्वज्ञावत्परिमाणादेः चान्द्रायणाभ्यासेषु यादो मद्यविरितवान्कृच्छ्रातिकृच्छ्रैर्देवपोऽप
ताव णापेक्षशान्तनयोऽपि चान्द्रायणविषयेपंचशातयणाविधानाच्च पतच्चतुरियाद्रिद्रव्या
११२ पहारेद्रव्य ब्राह्मणमेवेपिद्रव्यापहारेद्रव्य ब्राह्मणमेवेपिद्रव्यापहारेतल्ल
तेयमस्मापहरणोनराक्षजन्यस्य भूमिवक्रमणीनांचतत्कुम्भलेपसमसफलमितिद्र
व्ये तथाद्रव्याणामल्पमात्राणांस्तेयकृच्छ्रमेवसमनः चोरेस्मात्पनेकृच्छ्रेतत्रियो र
मात्मसुतृयशति अनेनाल्पप्रयोजनतत्रप्रसीमादिद्रव्यापहारविशेषेणास्तेयसामा
न्यतयोपपातकप्रायश्चित्तापवादः इदंच चान्द्रायणनिमित्तभूतार्द्धेन्नतीयशानस्व
ल्पस्यपेवदश्यापार्थेत्रपुसीसायपहारेप्रायश्चित्तं चान्द्रायणापवदशाशनात्रसत
याद्रव्यविशेषेणाप्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तापवादः भक्ष्यभोज्यापहरणेयान
शय्यासनस्य पुष्पमूलफलानांचपंचगव्येविशोधनमिति पक्वान्नभोजनपर्या
यभक्ष्यभोज्यापहारेऽरदेद्विवान्नभोजनपर्यस्यापहारेऽत्रिरात्रेयप्याह षै पोनासिः भक्ष
भोज्यान्नस्योदरपूरणामात्रं हरणेत्रिरात्रेमिकर्थवेव पंचगव्यादानेति यादीनाम

दंडःसत्संकेसे ग्रहणाद्यस्तेयविल्वंखसुद्रक्ष्महिरण्यान्नवाणीनरेषांप्रतिषेधो वि
हृषीविक्रयेदंडभूयस्त्वमिति तत्रपादेपत्संत्रेदेहाल्पवदर्शनात तथा विप्रस्तसक
लेदंतपलेनेतोविप्रस्ततमिति पादपादर्द्धात्मप्रायश्चित्तदर्शनात्तथातद्वियादिपरि
ग्रहेणापिदंडान्तुमारणाप्रायश्चित्तानांसंकल्प्यप्रतःद्वोद्वयपरिग्रहेवोर्येणाणुमासिके
वैश्यपरिग्रहेत्वैमासिकेगोवधप्रायश्चित्तं शूद्रपरिग्रहेचाद्धयाणाकल्प्यं एवमन्नवस्त्रापहृतीये
इदंचदशाकुंभधान्यापहारविषयेप्रसिकेतुधान्येदशासःकुंभभेदाहरतोमासिकेवपूद
र्शनात कुंभश्चपंचसहस्रपलपरिमाणःधान्यसाहचर्यात्रयत्तैवेतावद्दामपरिमित.
वेदितव्यं अतएवाहेनतंडुलादिकमभिधीयते यत्तएवाहेनचताग्रसनादिके इदंचप्रा
यश्चित्तेकामकारविषयं अकामतस्तुत्रैमासिकंगोवधव्रतंतथामनुष्याणांतुहरणे
स्त्रीणांक्षेत्रगृहस्यच कूपवापीजलानांच शुद्धिश्चांद्रायणेनवितिसार्द्धेशतद्वयप
णालभ्यजलापहारेइदंचांद्रायणंप्रामभपिइतरगोवधव्रतंनिहूत्यर्थेविधीयते तो
वक्त्वल्पजलापहारेयाणलोभस्यजलस्यच तन्मूल्याद्द्विगुणोदंडइतिपंचाशतदंडइवि

सिं॰
तान्त
१५२

मिति तदभावपक्षेपि याज्ञवल्कीयमतमस्पयोव्रतविषयं अन्नवीमिह्वेनोक्तं पतित
सावित्रीकउद्दालकव्रतं चरेद्द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयेन्मासं पयसा पक्षमामिक्षया
वितेन त्रिरात्रमभक्षोऽहोरात्रमुपवासादश्वमेधावभृथं गच्छेद्व्रात्यस्तोमेन वा यजेतेति
अत्रेयं व्यवस्था यस्योपनेत्रभावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य याज्ञवल्कीयं व्रता
तामन्यतमं प्रायश्चित्ततया भवति अनापद्यतिक्रमे तस्य नवत्रैमासिके तत्रैवापव
वर्षादूर्ध्वं वर्षद्वयादूर्ध्वमपि क्रियत्कालातिक्रमे तदुद्दालकव्रतं व्रात्यस्तोमो वेति येषां
त्रिपुरुषं पितामहा अनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तं यस्य पिता पितामहश्चानुपनीतौ स्यातां
तस्य संवत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यते उपनयनं तस्य द्वा
दशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यमिति इति व्रात्यता तथा स्तेयपैशुनपातकसावा
रणत्वं श्रावकत्वं तत्र चतुस्त्रयावादकं प्रायश्चित्तं मनुनोक्तं तथा धान्यान्नधनचौर्याणि कृ
त्वा कामाद्द्विजोत्तमः स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्रार्द्धेन विशुद्ध्यतीति द्विजोत्तमस्य स्वजा
तीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्य एवातो विप्रपरिग्रहेभ्यो विदेशान्तर्गमो ब्राह्मणमहत्त्वे देतत्त्रिया

तथा मेत्रेयस्कालिकाकृतीनामुपपातकगणाम्नातोनर्थकः स्यात् यदि पापस्यपातकस्यार्थे
सामान्यतः पठितस्यात्र विशेषतः प्रायश्चित्तोतेनक्षेते यथा ब्राह्मणानां च या
गतं त्रीन् कृच्छ्रानाचरेद् ब्रात्ययाजकाभिचरणेष्वीति सपवविषयः केवलं परिहार्ये यत
न पुनः विशेषतः पठितस्यैवायमत्रापि विशेषतपवयत्र प्रायश्चित्तमभ्युपाते यथा सोपि
इंधनार्थं द्रुमच्छेदः वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृक्शतमिति ग्रंथोक्तमेता
दिस्वास्मिन् तथा ह्येषां तान्येवाह वृद्धः प्रायश्चित्ते सदोपपातकस्य हि स्यादित्येवाभिहि
दितात्र प्रतिपादितव्रतवत् स्पष्टसमनविषमतावि कल्पो विषयविभागो वा श्रवणीयः
तानिवृत्तस्यैतत् रहस्यप्रायश्चित्तानि पाठक्रमेणाम्नातादिषु योजयितव्यानि सर्वत्र ब्रा
त्यतायामनुतदस्मृत्क्ते सर्वेषां द्विजानां सावित्रीतानुक्ते तथा विधिसंस्कारविता
न कृच्छ्रान् यथा विष्णुपनापि यदनेनोक्तं सावित्रीपतिता यस्य दशवर्षाणि पंच च
सर्वाणि वापनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः एकविंशतिरात्रं च पिवेत् प्रसृतिपावके
न विधाभोजनयेच्चैवब्राह्मणान् सप्तपंच च तत्रोपपातकस्य तु सप्तस्योपनयनं संस्कृत

प्रा.
ताव
१५१

लकेषाजातमेयेतिमिवमेतद्धिगवालंवेनान्येषामपिसर्व्वतिववसंविषयोनिहृपणी

यः इतिगोवधप्रायश्चित्तप्रकरणं अथ उपपातकानां प्रायश्चित्तमाह उ

पपातकस्य शुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा पयसा वापि मासेन पराकेणाथवा पुनः प

वस्कैनुगोवधव्रतेन मासं पंचगव्यादीनामन्येषामप्रसूतादीनामुपपातकानां शुद्धि

र्भवेत चान्द्रायणेन वृत्तमाणालत्तणेन मासं पयोव्रतेन वा पराकेण वा शुद्धिर्भवे

त. एवमतिदेशमात्रमग्योज्ञेयमेवमनेगोवधविषयादिभिर्गौवध्रसाधारणैः कतिपयैर्वृ

त्तमवगम्यते पतन्चव्रतेनवत्सरस्य वस्यकामकारे शान्नापदनुपायिकल्पितं द्वर्ष

कामकारे तपतदेवव्रते कुर्यात्तरुपपातकिनो हिनाः एवकीर्णिवर्ज्यं स्पृश्यं चान्द्रा

यणमप्याविवेतिमनुस्मृते मासिकेन शुद्ध्येत् एवमुपपवनादये प्रायश्चित्तातिदेशः स

र्वेषामुपपातकानामुपठितानामनुक्तप्रायश्चित्तानामनुक्तप्रायश्चित्तानां वावकीर्णिव

र्जितानामविशेषेणावहितव्यः एवकीर्णिनस्तु पृथक्पदेशक्तमेव तन्त्वनुक्तप्रायश्चि

त्तविषयेनयेवातिदेशानापुनःक्तस्यनन्यः प्रायश्चित्तं वाच मासापेवत्तव्रतमन्तमेव

त्समाप्नोति एतेच पूर्वोक्तप्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्यैव हंतुर्वेदितव्ये क्षत्रियादेस्तु
हंतुर्हारीतेनाविशेषोभिहितः विप्रवत्सकलं देयं पादोनं क्षत्रियस्मृते वैश्येर्द्धं
पादएकस्तुशूद्रजातिषुशस्यतइति यत्त्वंगिरोवचनं पर्षद्ब्राह्मणानांतुसार्द्धा
शीतिर्गुणामता वैश्यानांत्रिगुणाप्रोक्तापर्षद्वच्चव्रतंस्मृतमिति तज्जातिलोपेन
वाग्दंडपारुष्यादिविषयं इत्युक्तं प्राक् तथास्त्रीबालवृद्धादीनांतुहंतुःअनुपनीतस्य
बालस्यपादइतिचप्रायश्चित्तमवगंतव्यं स्त्रीणांपराशरेणविशेषोभिहितः वप
नंनैवनारीणांनानुव्रज्याजपादिकं नगोष्ठेशयनंतासांनवसीरन्गवाजिनं सर्वा
न्केशान्समुद्धृत्यच्छेदयेदंगुलद्वयं सर्वत्रैवहिनारीणांशिरसोमुंडनंस्मृतमिति विष्णु
श्चविशेषः संवर्तेनदर्शितः पादेंगरोमवपनंद्विपादेश्मश्रुणोपिच त्रि
पादेतुशिखावर्जंसशिखंतुनिपातनमिति पादप्रायश्चित्तार्हस्यकंठादधस्तन्मा
त्रलोम्नामेववपनं अर्द्धप्रायश्चित्तार्हस्यसश्मश्रूणांलोम्नां पादोनप्रायश्चित्तार्हस्य
पुनःशिखोपगतानामपिशिखावर्जितानांपादचतुष्टयार्हस्यतुसशिखसकल

प्रा॰
तत्त्व
६५

भेदप्रयोगे स्वरूपकुर्वतां हिंसाभावे गोहिंसार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते अत्र पराशरः ।
म ग्रामघाते शरौघेण वेश्मभंगान्निपातिते अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्य
ते कूपखाते कृतं धर्मार्थं गृहदाहे च या मृता ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्य
ते इति इदं तु बंधनरहितानामेव पशोः कृते चिह्नस्य दाहे न मृतिविषयं इतरथा
पूर्वोक्त कंठाभरणादौ गोगृहदाहस्थले च प्रवृत्तवचनविरोधः स्यादप
को विधीयतां इति तथा स्यादि संरोधमरणाभावे क्वचित् प्रायश्चित्तमस्त्येव अत्र संग
गवां शृंगलांगूलच्छेदने तथा पाटने दंतशृंगाणां मासार्द्धं तु यवान् पिबेत् इति
यत्र गिरसाः शृंगभंगे तथास्थिभंगे च चर्मनिर्मोचने पिबा दशरात्रं पिबेत् दक्षस्मृत्यापि
यदि गोर्भवेदेतन्निवस्त्र या हत्वा वंतीभ्यादि दिवसेन समस्तं तदर्शनविषये इदं च प्राय
श्चित्तं गोस्वामिनं गोघ्नं यमस्य सहयोगादेव कार्यं यथाह पराशरः प्रमाद
तो ग्रामाश्चतं दद्यात् संप्रति स्थपके नमस्कान्तु स्थपे मोल्यं दद्यादितरं च विंशति पि
यो यस्य हिंसया द्रव्याणि स्वामिनो नाशितानि पिबा । स तस्मात् दद्यात् तस्मिं राजा दद्यात् तत

कांक्षेद्रेतुतथैवेन्द्रवृभृगुपातेर्हिहतंस्मृतं श्वनिवाहातिदमनेसंपृतैवैवयोगतो व
धांत्रावलवामैस्त्रकृतेर्वादोष्ममार्यवेदितिपालूमकरांगहितोपेत्रुगोक्तविषा
यत्किंचिद्विषाघमलैर्नवोक्तः मत्स्योवपल्वलेमग्नामेच्यविषुद्देतापिवाश्चवापा
तितःकस्माच्छापेदनापिभोलिता श्राग्नायत्यैचवेत्क्षुद्गंगोत्सामीवनस्तुतमे पी
तवातोहतावासाडइत्थनस्तापिवा भूत्वागावडपेतायोप्रानापुरावि निर्दिशो
इति इदंतत्कार्यांतरविहितस्थपेतायांवेदितव्यं कार्यांतरस्यगतयोपेतायामुक्तं
पल्वलौघस्मृगव्याघ्रश्वापदादिनिपातेन स्वभ्रप्रपातसर्पाद्यैर्दष्टेनेत्यक्तोइभाव
रेत प्रपलतात्रुक्तंस्यात् भूत्वागावडपस्वबतिविस्मरणात् तथापस्तंप
व्यापादनेक्कचिद्रूपकामार्थेप्रहृतोवचनादोषाभावः यथाहसंवर्तः यंत्रणेगोचि
कित्सार्थे गूढगर्भविमोचने यत्नेकृतेविपत्तिस्यात्नसपापेनलिप्यतइति यंत्रणे
व्याघ्रादिनिर्यातनार्थेमंत्रधोक्तधाप्यादिप्रवेशने नष्ट ऊषधंस्नेहमाहारंददयां
ग्रोब्राह्मणेहितं दीयमानेविपत्तिश्चेन्नसपापेनलिप्यते तथा क्षारच्छेदं भि

प्रि॰
तत्त
१२५

यदा तिग्मामिति श्रुतेश्च प्राजापत्यो यदि गोपादिकं कृतान्तरमग्रामादपरिनिर्हार्षा
याप्रसवेदमाणास्तेन दाहः स्मृते अकामकृतपापस्येति विशेषणोपादानात् यदन्न
नु प्रमाद सेवनाणाकरोति तदा पादमेकं चरेद्बन्धे द्वौ पादौ वधेन चरेत् योजने पादं
हीनं स्यात्त्वरेत् सर्वं निपातने इत्यङ्गिरोवचनं त्रैमासिकपादं किंचिदधिकाद्य विशा
त्यहं गोवधव्रतं कुर्यात् आपस्तम्बेनापि विशेष उक्तः अतिदाहभ्यां नासिकाच्छेद
नेन च या नदीपर्वतसंरोधे मृते पादोनमाचरेदिति लक्षणामात्रोपयोगित्वेन तदादे
न दोषः अन्यत्राकलत्रभ्यो वाहने मोचने पि वा सायं संगोपनार्थं वनं इत्येवं श्रोय
न इति पर्व पादस्मरणात् अकृतस्य विहृकरोलक्षणाप्रत्यपलक्षणो वा
कृते प्राम्नोतुमर्थं गणारक्षणार्थमपि नालिकेरादिभिर्बन्धने भवत्येव दोषः नमालि
केवे प्रानप्राणवालेने बंधामि मौजनेन वल्भ शुवलैः पतेस्त्मानानि वेयनीयापञ्चा
वतिसुत्यशृङ्गहीना कुपैः कर्णपोस्वलभीयास्त्र्यानदी गर्भविवर्जितं इति व्यासम
रणात् तथान्यायोपि विषाणवस्तेनेबोक्ते वेदमभगारे वसांविपत्तिर्यद्गवां भवेत्

नः प्रतिकूलेषु दानेष्वासमग्राह गोवधे लवणादिवेषु एणार्थमपि भोजनं प्रतिविक्रेतदा
नेषु कालेषु मूल्यं न दापयेत् अतिरिक्ते विपत्तिस्त्वल्पाच्छ पादो विधीयते इति यत्रापरे
वेनाह पादमेकं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बंधने चरेदिति योजने पादहीनं स्यात्चरेत्सर्वं निपात.
नइति तत्र व्यवहितव्यापादने निमित्तकर्त्तृविषयं न साक्षात्कर्तुः साक्षात्कर्तृनिमित्ति
नस्त्वभेदेनैव दर्शितः पाषाणैर्लकुटैर्वापि शस्त्रेणान्येन वा बलात् निपातयंति ये गा
स्तेषां सर्वं कृच्छ्रं व्रतं हिते तथैव वा इज्जेगोह पाशु ग्रीवां मोटनैर्वति पतद्धकृते भवति
पाषाणलकुटादिभिर्ग्रीवामोटनादिना वा ये गां निपातयंति तेषां साक्षाद्धंतृत्वे कृत्स्नमेव
कृत्स्नं प्रायश्चित्तमपि तद्व्यवहितरोधबंधनयोजनेष्विव पादयोगि न केवलं निमित्तिनस्त्वेषां।
न कृत्स्नव्रतमेव बंधः किंतु तद्विषये रोधादेरेव पादद्विपादादिभिरिति तत्र च रोधा।
दीनां व्यवहितव्यापारत्वाविशेषेपि वचनात्कविदिदं पादद्वयमिति युक्तं यत्राह पद्म द्विपादः पादोनं कृत्स्नं
पादः गवां बंधनयोक्त्रैस्तु भवेन्मृत्युरकामतः अकामकृतपापस्य प्रायश्चित्तमिदं विदि
र्दिष्टं प्रायश्चित्तेन तत्रैव गोघ्नं ब्राह्मणभोजनं प्रवदन्ति हि तां गां वदाहिप्र

या॰
मिता
१२८

वधोपकरणे विशेषमाह । एकश्चेद्बहुभिः कश्चिद्दैवाद्व्यापादितः क्वचित् । पादं पा
दं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक्पृथगिति । यद्गोविवधेनाद्व्याया यद्व्रतमुपदिष्टं तत्
स्यादं प्रत्येकं कुर्युर्वचनात् । एकश्चेदित्युपलक्षणं यतो बहुभिर्द्वयोर्बहूनां वा
व्यापादने प्रतिपुरुषं पादद्वयं पादो नैवाकल्पनीयः । एतच्चाकामतो व्यापादने । दै
वादिति विशेषणोपादानात् । कामकारेण बहूनामपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषसंबन्धात्
कृत्स्नव्रतं संबन्धायुक्तः । सत्रिणामिव प्रतिपुरुषं कृत्स्नव्यापारसंभवात् । एकस्य
तो बहूनां यथोक्ताद्द्विगुणो दम इति प्रत्येकं दण्डवद्द्विगुणप्रदर्शनाच्च यदा एकेन
वरोधनादिव्यापारेण बहवो गावो वा व्यापादितास्तत्र सर्वतोपक्लेशो । विशेषमाहतः
व्यापन्नानां बहूनां रोधने बन्धनेपि वा । भिषग्मिथ्योपचारे च द्विगुणं गोव्रतं चरे
दिति । बहूनामपि व्यापन्नेषु तन्त्रातिनिमित्ते नैमित्तिकानुष्ठानेनापि तन्त्रेण किं नवव
नवत्ता द्विगुणमेव । तथा भिषजोपि विकल्पदोषयत्ने नैव कस्माच्च्यक्षकामतो व्यापा
द्विगुणं गोव्रतं कुर्यात् । भिषग्व्यापि विकल्पस्य केवलोपकारार्थप्रवृत्तस्य सकामः

केनपाषाणो यष्ट्या वा पातितकृच्छ्रकं ग्रामेष्विति न तत्र गौ लोकयोः क्रामे भोजने विंशत्क्रा
हृषभे वैकटे यानेभग्नद्वृदत्तिणाक्षिति ततश्चैकगोमहत्त्वयातादिदानेत्रैवार्षिकादि
व्रतविषये स्वेवकाष्ठादिमाघात्यादिविशेषवर्जनितत्रवधविभिन्नस्थानपतनादिपूर्वकं व्रतप्रति
पादनपरं ननु निर्विषयं लघुवाक्यम् तथापि वधविशेषादपिप्रायश्चित्तविशेषउ
क्तः अतिवृद्धामतिकृशाममतिबालां च रोगिणीं हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्द्धव्रतं द्विज
ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या दद्याद्धेमतिलांस्तथेति निरोगादिवधे गोहितत्स्वादेद
हत्याव्रतस्यार्धविशेषउक्तः एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते अबुद्धिपूर्वे पुंसस्त
द्विपादस्तद्विहायनो त्रिहायणे त्रिपादस्यात्प्रायश्चित्तमतः परमिति तथा गोर्भि
एतावधिपदागर्भो विनिहितो भवति तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तनीयमिति न्यायेना
विशेषेणाहद्विगुणं व्रतमाप्नोति षट्त्रिंशान्मासे विशेषउक्तः पादउत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ
दृढगात्रे पादोनं व्रतमादिष्टं हत्वा गर्भमचेतनं अंगप्रत्यंगसंपूर्णे गर्भे चेतःसं
मन्विते द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोघ्नस्य निष्कृतिरिति बहुकर्तृके कहनने स

मि॰
ताव
६७

यति नवगोसहस्रयुक्तं हैमासिकं कुर्यात् गर्भिणीकावधो दोषगौरवेऽर्द्धमधिकं चरेद्व्रतं
(विष्णु)दिनाच्चातपिवाद्द्विगुणं व्रतमाचरेदिति विशिष्टायामगर्भिण्यां हतायां प्रायश्चित्तं सवि
शेषदर्शनात् ग्रतपवप्रवचसा सोगर्भिणीगोगर्भिण्यां वालवधेषु भ्रूणहा भवति॰
ईदृशविषयमेव गोवधे भ्रूमिसेथायच्च सकृहन्याद्व्रतमिति दिष्टेहितो येनयाम्येगोघातदान
युक्तं हैमासिकव्रतं कात्यायनीपव्रतविषयेधनवतोद्दृष्टव्यं यत्तुगौतमेनऋषभैका
दश गोदानसमन्वितं त्रैवार्षिकं प्राकृतं प्रकाचयैवेयपवधेभिधानगोवधेतिदिष्टागोह
त्वावैषयपवादिति पतत्त्रैवार्षिकव्रतप्रत्याम्नायभूतनवतिधेनुभिः सार्द्धऋषभैकया
त्तगोवधानवतत्त्यूनहिधानेभवतीति गोसहस्रयुक्तं हैमासिकव्रतानामूनमेतत्वात्वृ
वौक्तविषयपवाकामतोवधे यत्तु तत्रैवविषयेगर्भेवहितायाः कामतोवधेदृष्टव्यं
ताहर्विवधायायपवगर्भेहृहितायास्वकामतोहननेपिकात्यायनीयमेवत्रैतोद्गमेववैवा
र्षिकंकल्पं यत्तुयमेनोक्तं काष्ठलोष्टाश्मभिर्गावः शस्त्रैर्वापि हतायदि प्रायश्चित्तं
कथंतत्र पाषाणेस्त्रिगुणं विधीयते काष्ठेसांतपनंकुर्यात्प्राजापत्यंतुलोष्टके तप्तकृ॰

कैर्वातिकृच्छ्रं च षण्मासं वेदं ततो दशाब्दीक्षाप्रमासिके कृच्छ्रं कर्तव्यमकृष्णानुष्ठानप्रोक्तं यद
पि देवलेनोक्तं गोघ्नः षण्मासं स्तनं चर्म परिवृतो गोग्रासाहारो गोव्रजनिवासी गोभि
रेव सह चरन् प्रमुच्यत इति तद्वयमपि हानेनु समाने विषये तत्रैकं कामकारकृ
तेऽकामायनीयं त्रैवार्षिकं गोघ्नस्तच्चर्म संवीता वसेत्थवा ततः गास्तानुगा
छंस्ततने मोऽतिविशयानादिभिः वर्षपीतातपक्लेशावह्निपंकभयादिता मोच
येत्तत्वे यत्नेन सुयत्नेवत्समेतो द्विभिरिति द्व्यब्दं पैवषाः त्रैवार्षिके पादन्यूनं
हत्यायामकृच्छ्रागमनेन तथा गोवधे वत्पाकृयान्समर्यागमनेन तथैति तदपि का
मायनीयव्रतसमानविषयं यत्तु यमेनाङ्गिरसा मिलितकर्तृत्वता ममियायाभिहितं
गोसहस्रेषान्ते वापि दद्यात्सुचरितव्रतः अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविदे निवेदयेदि
ति गोसहस्रयुक्तं गोघातप्रोक्तं हैमासिके भक्तद्वयमभिहितं तत्र यदा सवनस्थश्रो
त्रियायाति दुर्गातिवक्कृद्विद्वान्कारणं संवेषि नीकापि गोकर्मा गाभूतां गर्भिणीं
वद्धतीव नकरणादिशाणपालिमीनिर्गुणोथ नवांसमप्रसिद्धावह्नमदेना त्यापाद

मि॰ वृषभैकादशागोदानयुक्तं त्रिरात्रोपवासमहापवतं त्रित यावेमथयथाक्रमेणद्रष्टव्यं यत्तं
ता॰ गिरसामामानवतिकन्नैवतायुक्तेन्मासिकमभिधायापीयकोभिहितं यत्रावालवरा
१३९ दत्तं षष्ठेकालेसमभोजनं गोमतीवाजपविद्यागेकावेदमेवच व्रतमदायेयेदंसमम
ग्रोचैवमेवविलोशति तस्मानववियपवप्रक्षिताहस्यादि किंचिद्गुणानिपायेय्या
गिव्याद्रष्टव्यं प्रतिवालामतिकृष्णामतिहडोचक्षीणी हत्वापूर्वविधानेनववेद
देवतेद्विजइतिप्रक्षिताकापादिद्विदितायोवालप्राश्चित्तदर्शनात यदात्तयाज्ञवल्की
यममाणनिकृच्छतनिमित्तमा गामवृशिष्टमासिकोज्ञातिमात्रयोगिनीकामतो
व्यापादयति तदा विहितंयदकामानोकामात्तद्विगुणंवेदितिन्यायेन पूर्वोक्तमे
वाकामतविहिते मासानिकृच्छतेहिगुणांकुर्यात यत्तुहारीतेनगोवस्तचमेदि
वालेपरिधायेत्यादिनामानवमितिकच्छ्रेव्रतामभिधायोक्तं वृषभैकादशाश्चगोद
द्यात्सर्वपापापहतो भवतीति तस्मनवयोग्याविप्रगोवधेसकामकृतेद्रष्टव्यं
यत्तुवधाद्दिवगांचेडत्याकामकृतपूर्णाद्देशापरिवेष्टितः षण्मासान्कृच्छ्रहतका

प्रस्वापिकामविषिक्तांगोकामजःप्रमापयति तदामतुनामासैयवागूपानेमासद्वयंहवि
ष्याणावतुर्थकालभोजनेमासत्रयंहृषगैकादशगोदानंप्रक्षेशाकादिनावर्षमेकमितिव
ननियतमासस्नातेयथाह उपपातकसंयुक्तोगोघ्नोमासंयवान्पिबेत् कृतवापोवा
सेद्गोष्ठेचर्मणापरिवारितः चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणंमितंगोमूत्रेणाच
रेत्स्नानंद्वौमासौनियतेन्द्रियः दिवानुगच्छेत्तागास्तुतिष्ठन्नूर्ध्वंरजःपिबेत् शुश्रूषित्वान
मस्कृत्यरात्रौवीरासनेवसेत् तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तुव्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् आसीनासुतथा
सीननियतोवीतमत्सरः आतुरामभिशस्तांवाचौरव्याघ्रादिभिर्भयैः पतितांपंकल
ग्नांवासर्वप्राणैर्विमोचयेत् उष्णेवर्षतिशीतेवामारुतेवातिवाभृशं नकुर्वीतात्मन
स्त्राणंगोरकृत्वातुशक्तितः आत्मनोयदिवान्येषांगृहेक्षेत्रेखलेऽथवा भक्षयंतीनकथ
येत्पिबंतंचैववत्सकं अनेनविधिनायस्तुगोघ्नोगामनुगच्छति सगोहत्याकृतंपापंत्रि
भिर्मासैर्व्यपोहति वृषभैकादशागाश्चदद्यात्सुचरितव्रतः अविद्यमानेसर्वस्वंवेदवि
द्भ्योनिवेदयेदिति एतच्चितयेयाज्ञवल्क्योक्तमासप्राजापत्यमासमयंवगव्याशनव

मि॰
ता॰
१५९

वत्सरं शातं हुताङ्गतीरित्यत्र वर्द्धते त्रिरात्रमुपोषितः कूष्माण्डीभिर्घृतं यद्देवा देवहेडनमित्या
द्याभिः कूष्माण्डहोमोभिरहत्रभिर्मन्त्रलिंगदेवताभिः अभिमन्त्रणं अरिंशात हुताङ्गतीर्दे
वाम्भुविर्भवेत् तथा बौधायनेनाप्युक्तं अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्यो पूत इवात्मानं म
न्येत यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते अयोनौ वा रेतः सिक्त्वान्यत्र स्वप्ना
दिति यत्तु मनुना कौत्सं जपित्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च वारवं प्रति माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरा
पोऽपि विशुध्यतीति मासं प्रत्यहं षोडश प्रोक्तो यतः शोध्यवदयं प्रतिमासमेभिरूर्द्ध्वं संवत्स
रं महिम्नीमामवोस्यतो विंशतिर्वामेष्वेतेषामन्यतमस्य जपः कृतः सवित्राद्युपवासः
कूष्माण्डहोमाशक्तस्य वेदितव्यः यत्स्याकामतः पेयाः मद्यस्यानेऽनीडीमाख्यः पा
नाह्नैनो वञ्चनमुच्य यत्तु मनुना मेदैः शाकलहोमीयैरब्दं जुहुयाद्घृतं द्विजः गुर्वप्यपह
न्त्येनो जप्त्वा वा नमइत्यृचमिति स देवकृतस्य प्रत्यहं देवकृतस्यैनसो ऽवयजनमसीत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रै
र्होमो नमइत्येकमृचः आसंवत्सरमित्येतस्यापवादो वा कामकृतविषयः
यत्तु महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्ताहारो विशुध्य

सहस्रसंमार्जनीभिर्दग्धाभिः तदेतस्मादेनसो भवतीति श्रोत्रियगृहादिविषयं अनुग्राहकवि
षयं वा यत्तु यमेनोक्तं अत्र तं नृपस्य गुरुत्वे स्वर्गो भ्रूणघ्नपातकः मुच्यते पातकैः सर्वैर्विसर्ज
यित्वा च महर्षीणामिति तद्गुणवतो हतस्य निर्वेश्य विषये प्रयोजकादनुमन्तृविषयं वा
यत्तु हारीतेनोक्तं ० महापातकातिपातकपातकोपपातकानामेकतमे सन्निपाते वा॰
षण्मासानेव विसर्जयेदिति तन्निमित्तकर्तृविषये एवमन्यान्यपि स्मृतिवाक्यान्यल्पा
ल्पविषयभेदविषयेषु विभजनीयानि ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यन्ते एतदेव व्रतजातं यागा॰
स्थस्य योषित्स्वात्रेय्यामाहिताग्निभार्यागर्भिण्यामविज्ञाते च गर्भे व्यापादिते तद्वी॰
र्योष्यान्तरमनुष्ठेयं प्रायश्चित्तान्तरमाह लोमभ्यः स्वाहेत्यथवा दिवसं मारुताशनः
जले स्थित्वाभिजुहुयाच्चत्वारिंशद्घृताहुतीः अथवाहोरात्रमुपोषितो रात्रावुदवासं कृत्वा
प्रातर्जलादुत्तीर्य लोमभ्यः स्वाहेत्याद्यैरष्टभिर्मन्त्रैरेकैकेन पंच पंचाहुतय इत्येवं चत्वा॰
रिंशद्घृताहुतीर्जुहुयात् इदं च पूर्वोक्तसमानविषयं उदवासक्लेशबाहुल्यात् क्र
मेण प्रायश्चित्तान्तरमाह त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः सुरापः

मि.
नीव
१९५

गावन्नेपेन्मातरं भगिनीं गत्वा मातृष्वसारं पितृष्वसारं स्नुषां सखीं वान्यद्वागम्यागमनं कृ
त्वाघमर्षणमेवान्तर्जले त्रिरावर्त्य तदेतस्मात्पूतो भवतीति एतच्चाकामकारविषयं
तदप्यस्मिन्नेव विषये गोदानाद्यशक्तस्य वेदितव्यं यत्तु गौतमेन त्रिरात्रं व्रतमुक्तं
तदेतदेव ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयगुरुतल्पेषु प्राणायामैः श्रान्तोऽघमर्षणं
जपेदिति तदकामतोऽसकृद्दृष्टविषयं यत्तु बौधायनेनोक्तं ग्रामात्प्राचीं वोदीचीं वा दि
शमुपनिःक्रम्य स्नातः शुचिः शुचिवासा उदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य सकृत्क्लिन्नवासाः
सकृत्पूतेन पाणिनादित्याभिमुखोऽघमर्षणं स्वाध्यायमधीयीत प्रातः शतं मध्याह्ने श
तमपराह्णे शतमपरिमितं चोदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतिं यावकं प्राश्नीयात् ज्ञानकृतेभ्यो
ज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रान्मुच्यते द्वादशरात्रान्महापातकेभ्यो ब्रह्मह
त्यास्वर्णस्तेयसुरापानवर्जमेकविंशतिरात्रेण तान्यपि तरतीति तदकामका
रविषयं ब्रह्मकामतः श्रोत्रियाचार्यसवनस्थवधविषये च यत्तु मनुनोक्तं ब्रह्महत्याकृ
ताशामात्यान्तीमुदीचीं वा दिशमुपनिःक्रम्य प्रभृतिं ... नलाग्रे स्वाध्यायमघमर्षणं नाह.

सर्वदानादेवमुपदेशात् गौतमोक्तप्रमाणायामादेवपिसंभवाच्च एतेरेषामपि सर्वेदे
वीयत्वेह: परिगृहीतमात्रमेवापि कार्योपयोगिनं तन्मध्ये वेदविहितत्रागविर्भाणा
दौर्ज्योतिष्टोमादिविषयिणी प्रतिपत्तिरुपंचभवति देवतादिपरित्ता तेन तत्र च वषट्पद
णीयं प्रविदित्वा ऋषिच्छंदो देवतं योगमेव च योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयान्जाय
ते स सह निर्याममहगणात् पूर्वाण्यादावन्विशेषाधान्तकोपयः प्रभृतयः कालविशेषा
नक्तौ सेवनमादयो देशाविशेषा नक्तौशिलोच्चयादयो गौतमाद्यभिहिताः प्रकाश
प्रायश्चित्तमवदन्वेषणीयाः एवं सकलरहस्यमाथायाम्बार्थमभिधाय प्रकाशप्राय
श्चित्तं वक्तुमन्हत्यादि क्रमेणैव रहस्यप्रायश्चित्तान्याह त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा
त्वघमर्षणं शुद्ध्येत जले विशुध्येत गां दत्वा च पयस्विनीं त्रिरात्रमुपोषितो जले अघ
मर्षणं जप्त्वा ब्रह्महा सूक्तमघमर्षणं एतेन च सम्येवेति ऋचमात्रमेभावहनेदे
वतां केन मात्रिरात्रोपोषितेपयस्विनीं गां दत्वा ब्रह्महा शुध्यति जपस्यात्तजलेनिमग्नेन
त्रिरावर्तनीयः यथाहसमंतः देवद्विजगुरुहंता प्रसनिमग्नोघमर्षणं सूक्तं त्रि

सि०
नवि
१६५

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित्पापमागताः जपहोमादिकं तेभ्यो विशेषेण प्रदीयते
येनाश्रमपारकाः विप्राः सूर्यो यत्नविवर्जिताः कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेष
तः इति प्रकाशप्रायश्चित्तप्रकरणे अथाख्याप्याख्यातदुरितयातनीव्रतमतानि रहः
कृतानां च संदेहहारिणी व्याहरन्मुनिः तत्र प्रथमं सकलरहस्यव्रतमाचाराणां यमिमा
न् अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् कर्तव्यमिति निर्दिष्टेनभिख्यातदोषपा
पापो रहस्यप्रकाशप्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् अतश्च स्त्रीसंभोगादौ तस्याप्यधिकार
कत्वान्न हि तेविज्ञातदोषस्य रहस्यव्रतमिति निमित्तत्वे तत्र यदि कर्त्ता स्वयं धर्मशास्त्र
ज्ञः शास्त्रतत्त्वापरिमित्यविभाव्य स्वनिमित्तोचितं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् यस्तु स्वयम
नभिज्ञोसौ केनचिद्विद्वद्विप्रस्य हस्तादिकं कृत्वा तत्र किं रहस्यप्रायश्चित्तमित्यन्यथा
जिनावगमय रहोव्रतमनुतिष्ठेत् अतएव स्त्रीशूद्रयोरप्यनेनैव मार्गेण रहस्य
व्रतानामसिद्धेरधिकारसिद्धिः न च वाच्यं रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वादेव योस्त्री
स्त्रीशूद्रयोस्तदनुपपत्तेरनधिकार इति यतो नैकान्ततो रहस्यव्रतानां जपादिप्रधा ।

णां विद्याविशेषोपि वक्ष्यमाणः किंचिद्दर्शितो वेदादिति तस्य कोपि विषये पर्षत्स्वरू
पं च मन्वादिदर्शितं त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे
पर्षदेषा दशावरा हैतुको मीमांसार्थतत्त्ववित् तर्की न्यायशास्त्रकुशलः तथान्यदपि
पर्षत्स्वरूपं तेनैव दर्शितं ऋग्वेदविद्यजुर्वेदी सामवेदविदेव च त्र्यवरा पर्षद्विज्ञेयाध्म
र्मसंशयनिर्णयाय इति तथा एकोपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्द्विजोत्तमः स ज्ञेयः परमो धर्मो
नाज्ञानामुदितोऽयुतैरिति अशक्तौ च पर्षदो संभवापेक्षया चैव महापातकाद्यपेक्ष
या वा यत्र स्मृत्यन्तरेभिहितं पातकेषु शतेन पर्षत्स्यात् सहस्रं महदादिषु उपपापेषु पंचाशत्
स्वल्पे स्वल्पा तथा भवेत् इति तदपि महापातकादिदोषानुसारेण पर्षत्संख्यागुरुलघुभावप्र
तिपादनपरं न पुनः संख्यानियमार्थं मन्वादिमहास्मृतिविरोधप्रसंगात् तथा देवले
न चात्र विशेषो दर्शितः व्यापन्नो ब्राह्मणः द्विप्रेतस्त्रियादेः कृतेन समः शूद्रतराणां ब्राह्मणोक्ता
तास्त्वत्र सर्वे समादिशेत् तथा शूद्रे समासाय महाधर्मे प्रवृत्ते प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जप
होमविवर्जितमिति तत्र च यागाद्यनुष्ठानपालनोपयादिके वाच्यमिति दोषात्ततः

प्रा
नाव
१९२

गोभ्यो यवसं प्रदद्यात् ताभिः प्रथमं भक्षितस्य मूत्रितस्य पश्चात्तन्नात्यादिभिस्सक्रियाप्र
गोकर्त्तव्या गोभिश्चान्नस्य भक्षितस्तदन्नं यवसमन्नमेव यदि गावस्तदन्नं यवसं न
गृह्णीयुस्तर्हि पुनः प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् यथाह हारीतः स्वधितस्य यवसमादा।
य गोभ्यो दद्याद्यदि ताः प्रतिगृह्णीयुस्तर्ह्येनं प्रवर्त्तयेयुरिति इतरथा नेत्यभिप्रेते म
हापातकादि पंचविधेष्वपि दूषणेष्वभिज्ञाव्रतसंदेहसमभिसंधायाधुना सकलव्र
तसाधारणायमेमाह विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतं यो दोषो यावत्कर्त्तु
सेयायस्त्तत्वेःस्तैर्विख्यातो ज्ञातो दोषो यस्यासौ पर्षदुपदिष्टं व्रतं कुर्यात् यद्यपि स्वयं
सकलशास्त्रार्थविचारचतुरस्तथापि पर्षत्समीपमुपगम्य तया सह विचार्य तदनु
मतमेव कुर्यात् तदुपगमने चांगिरसा विशेष उक्तः कृताञ्जलिः संप्रायेणात्येन भुञ्जीता।
नुपस्थितः भुञ्जानो वदेत्यापं पापं आख्याति पर्षदि सचैलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवा
साः समाहितः पापं प्रख्यापयेत्पापी दत्त्वा धेनुं तथा वृषमिति पतञ्चोपपातकविषये
महापातकादिष्वपि विकल्प्य यत्तु केनस्मृतं द्विजः प्राप्यापि पं सप्तदास्यन्तवादि।

पतिघ्नीवधविषयेणाङ्गिरोत्तायपास्ताचमतिचतसॄणामेवपरित्यागइत्यर्थः तस्यापि
तासांप्रायश्चित्तमचिकीर्षतीनामपिचतसॄणामेवशिष्यशिष्यादीनांचेलान्नगृहवा
सादिजीवनहेतवानच्छेदनत्यागंकुर्यान्नान्यासामित्यभिप्रायः प्रतश्चान्यासांपति
तानांप्रायश्चित्तमकुर्वतीनामपिवासोगृहांतिकेदेयमित्यादिकंवक्ष्यमाणमवग
म्यते ननुग्रामितरक्तवाप्येतंमेवमेयुग्मसर्वेषाइत्यस्यापवादमाह धोरेणागतवा
लस्त्रीहिंसकानसंवसेत्तत्र चीर्णव्रतानपिसदाकृतघ्नमहितानिमान् धारणाग
तादिव्यापादनकारिणः कृतघ्नमहितानप्रायश्चित्तेनक्षीणदोषानपिनसंव्यवहरे
दितिवाचनिकोयंप्रतिषेधः किमिववचनंकुर्यान्नहिवचनस्यातिभारोस्ति प्रतश्च
ययापिव्यभिचारिणीविषयेल्पीयएवप्रायश्चित्तंतथापिवाचनिकोयंसंव्यवहारप्रति
षेधः एवंप्रसंगेनस्त्रीषुविशेषमभिधायप्रकृतएवचरितव्रतविषयेविशेषमाह
घटेपवर्जितेज्ञातिमध्यस्थोपएवसंगवो सेदयाहू प्रथमंगोभिः सत्कृतस्यहिसत्कि
या घटेपवर्जितेहृदाडहृतस्मृणांकेमेवनिनीतेसौचरितव्रतः सपिंडादिमध्यस्थो

मि.
ता०
१५२

विशेषः पतिताभ्योऽपि स्त्रीभ्यः कृतोदकादिकर्मभ्यो वा मलदिग्धाङ्गीमयं कुटीगृहकं प्र
धानगृहसमीपे देयं तथा ग्रासाच्छादनमात्रमन्नं मलिनं चैव वसनं पुनः पुरुषान्तरोप
भोगनिवारणसहितं रक्षणं कार्यं देयं ननु काः पतिता यासामयं परित्यागवि
धिरित्यत आह नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनं विशेषपतनीयानि स्त्रीणा
मेतान्यपि ध्रुवं हीनवर्णगमनं गर्भपातनमब्राह्मणाच्चाभिभर्तुर्ब्राह्मणस्यापि हिं
सनमित्येतानि स्त्रीणामसाधारणानि पतननिमित्तानि अपि शब्दात्तु पुरुषस्य यानि
पतननिमित्तानि महापातकानुपातकान्यभक्ष्याणि चोपपातकानि तान्यपि स्त्री
णां ध्रुवं निश्चितं पतनकारणानि भवन्ति अत एव धौतकः पुरुषस्य यानि पतननि
मित्तानि स्त्रीणामपि तान्येव ब्राह्मणी हीनवर्णसेवायामधिकं पततीति यत्तु व
सिष्ठेनोक्तं त्रीणि स्त्रियाः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः भर्तृवधो भ्रूणहत्या स्वस्य
गर्भस्य पातनमिति त्रिग्रहणं कृतं तत्तद्दृष्टार्थं न पुनरितरेषां महापातकादीनां
पतनहेतुत्वनिरासार्थं यदपि तेनोक्तं चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगामिनी

नैमंवमिपञ्चस्नर्ववर्णैः कृतप्रायश्चित्तैरेवसमीपस्थेनपापेनतन्मपिंडशोदात्रेनसहि
तानवमनुपहतेनघटमुदकपूर्णानिनयेत् पतनम्बूलिनयनेशंप्यहृदादिस्नानेनत
एकालेनदृष्ट्वे प्रायश्चित्तेनचरितेपूर्णाकुंभमपानव तेनैवसार्द्धप्राश्नीयुः स्नात्वाप
एपनलमपायंइतिमनुस्मरणात् गौतमेनतुविशेषउक्तः यस्तुप्रायश्चित्तेनशुध्ये
तस्मिन्नपूपेपात्रंक्तेकुंभमयपात्रंपुण्यतमात्तदाद्मुख्यरवितास्तवंतोभिवाततयनः
मयउपस्पर्शयेयुरथास्मैतत्पात्रंदद्युस्तत्संप्रतिगृह्यजपेच्छांतायोःशांतापृथिवी
शांतंशिवमंतरिक्षं योरोचनस्तामिहगृह्णामीत्येतैर्यजुर्भिः पावमानीभिस्तरत्समं
दीभिःकुष्मांडैश्चाज्यंजुहुयाद्धिरण्यंदद्याद्गांवाचार्याय यस्यतुप्राणांतिकंप्राय
श्चित्तंसमृतःशुध्येदेतदेवसर्वमुदकंसर्वेषुपातकेष्विति तत्रपतनेकृतप्रायश्चि
त्तेनैवकृत्स्नेषुसर्वकार्येषुकर्मविक्रयादिषुतेनसहसंव्यवहर्तव्यः शूद्रा
कृस्यपतिततयाविवाहादिविधेयंतिदेशमाह पतितानामेपिंडोदकदानादिविधिः
कृतप्रायश्चित्तानांवपरिग्रहः स्त्रीणामपिपतितानांवेदितव्यः इयांस्तु

मि॰
ताव
१९१

विपरिषिंचेयुर्होमः कर्मकरो वाचकरान्पात्रमानीयद्वाभीपटान्परिचिन्वादक्षिणाम्
ष्वः पदाविपर्यसेदप्समनुदकं करोमीतिसमग्राहेतेमर्वेन्वालभेरन्नाचीनावीति
नोमुक्तकेशावाविग्राजरतोयोनिमेवद्वाम्नवीदेतरन्नपउपस्पृश्यग्राममप्रविशेयुरि
तियौतमस्मरणात्. अपं चत्यागोयदिवे बुधिः प्रेयमाणोपिप्रायश्चित्तं नकरोति
तदाद्गृह्यः तस्यगुवो वीयवानां रानस्थ समदंदोषानभिख्याप्यात्रभाष्यपुनः
पुत्रवामारं लभस्वेति सपयेवमथनवांछितमातिः स्यात्ततो सपात्रं विपर्यसेदिति
शौनकस्मरणात्. ततस्तेनलवणोदकं पतितसंसर्वकार्येषु संभाषणासहासनादिषु वा
हिः कुर्युर्वर्जयेयुः तथाचमनुः निवर्तेरंस्ततस्तस्मात् संभाषणसहासनादोपा
यस्य प्रदानेन यात्रामेव च लौकिकीमिति यदि स्नेहादिना संभाषणं करोति त
दा प्रायश्चित्तं कार्यं मनुः तेन संभाष्य तिष्ठेदेकरात्रं जपन् सावित्रीमज्ञानपूर्वं
ज्ञानपूर्वं त्रिरात्रमिति यदा तद्वं युत्त्यागादनुपावाजानंतेव रामपः प्रायश्चित्तमनु
ततदा किं कार्यमित्यत आह चरितव्रत आयाते निनयेरन्नवं घटं जपमेरन्नवाप्सु

र्वावगमात्प्रायश्चित्तस्यास्मिं गुरुलघुभावः कल्पनीयः ऐषि तत्स्वदेशस्य गुरुलघु
भावः प्रातिलोम्यापवादेषु हि गुणाधिगुणादमा इत्यादिना एवं महापातकादि।
भिः पतितस्य प्रायश्चित्तमकृत्वे यत्सोढव्यं तदेतन्नाविकीर्षितिनस्य किं कार्यमित्यत आ
ह दासीकुंभं बहिर्ग्रामान्निनयेरन् स्वबांधवाः पतितस्य बहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चै
वतं जीवत एव पतितस्य ज्ञातयो बांधवा मातृपक्षाश्च सर्वे संनियेत्य दासीप्रेष्या
नया सपिंडादिप्रेषितयानीतमपां पूर्णं घटं ग्रामाद्बहिर्निनयेयुः एतच्च नष्णादिरि
क्तातिथिषुः एवमेभाग गुर्वादिसंनिधौ कार्यं पतितस्योदकं कार्यं सपिंडैर्बांधवैः स
ह निंदितेहनि सायाह्ने ज्ञात्यर्त्विकगुरुसंनिधाविति मनुस्मरणात् पूर्ववद्दासेव
सपिंडादिप्रयुक्ता निनयेत् यथाह मनुः दासीघटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा
अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बांधवैः सहेति प्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखाप
सव्यनयोः प्रान्यथैतच्चानिनयनस्य दीनादिप्रेतक्रियो नस्य कालेद्रष्टव्यं तस्याविया
गुरुत्वोति संबंधोश्च संनिपात्य सर्वाण्युदकादीनिश्वलकर्माणि कुर्युः पात्रेचास्य

मि
ताक्ष
५४

यथेतया प्रायश्चित्तं कल्प्यं ननु न किंचिदपि निमित्तं जातमत्र कुतो निष्कृतिकल्पनं लभ्य
ते प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि
त्यत्रकुतो निष्कृतिष्वपि प्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् गौतमेनाप्यनात्मवानादेशो
विकल्पेन क्रियेत त्रिसृकाहादय: प्रतिपादिता: उच्यते सत्यमस्त्येव सामान्यत: प्रा
यश्चित्तोपदेशस्तथापि सर्वत्र देशकालादीनामपेक्षितत्वाद् विकल्पनावसर:
न च हिंसितादिष्वत्र प्राणायामशतं युक्तं निमित्तस्य लघुत्वात् अत: पापापेक्षया ह्रा
स: कल्पनीय: प्रायश्चित्तानां वा नत्रकथं पापस्य लघुत्वं येन प्रायश्चित्तस्य कल्पना
स्यात् न च प्रायश्चित्ताल्पत्वादिति वाच्यं अत्रकोनिष्कृतिवादेव मतं किं तत्रैवाद
संकीर्तनात् हि पूर्वोक्तहिंसादिष्वनेवं यथायपेक्षया च सर्वोपपत्र दोषस्य गुरुलघुभाव:
तथा दण्डह्रासवृद्ध्यपेक्षया प्रायश्चित्तगुरुलघुभाव: यथा ब्राह्मणावगोरणादौ
सजातिविषये प्राजापत्यादिमुक्तं तत्र पदार्थानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा चगोरणा
दिक्रियते यदा वा शूद्रो वैश्यस्य कादिभिस्तदा दण्डस्य न्यूनत्वान्न तत्र पापस्य न्यूनत्वमतः

श्चित्तस्य ह्रासोऽभिहितस्तत्त्वेंगाकृष्णंचिते तथाथनंदानतपश्चात्तापादि शक्त्यपेक्षया
वर्णाद्धर्हिनिर्हृतस्य पवित्रथनेवापर्यालोचमस्यापपद्यते तथो ह्यद्भिः सोपवासादेर्वापराकादिकेना
पि स्त्रीशूद्रादेजपादिके व्रतमवगतादीनामशक्तवत् दानेदानेचरेन कृच्छ्रमेकेक
सविप्रस्तुयथइत्युक्तं तथा प्रायश्चित्तार्द्धमर्हे निस्त्रियो वेगिणापवचेति तपस्य शक्त्य
पेक्षयांतरे प्रायश्चित्तह्रासोऽभिहितः तथा पापेच महापातकादिरूपेणा सप्रत्यपायस्य
यस्तकृदभ्यासादिरूपेण वाविदुष्यत ततः सकलपर्यंगस्य पर्यालोचनया प्रायश्चित्तं
कल्पनीयं तत्राकामतो यद्विहितं तदेव कामकृते द्विगुणं कामतोभ्यासेवतत्रिगुण
मित्येवं स्मृत्यंतरानुसारेण कल्पनीयं तथा महापापोपपापाभ्यां योऽभिशंसितस्तस्या
पं वे प्रथामदोषमासमासीतेत्युक्तं तत्र महापापोपपापयोस्तत्प्रायश्चित्तस्या
गुरुत्वात्पापिन्दयोपपातके मासिकव्रतस्य ह्रासः कल्पनीयः यत्र च हस्तितं
मिता स्फोटनादिना कस्याकर्यो तथा नोदन्ती मेसिहाया धात्रवपन्नश्रादिकर्त्तैयेत
श्रेनवन्त्याः पतिः कर्वेन प्रजा भवति श्च वमित्यादौ प्रायश्चित्तं नोपदिष्टं तत्रापिदेशा

यादृशमभिवादकस्यापीदमेव प्रायश्चित्तं । नोदकुंभहस्तोऽभिवादयेन्न भैक्ष्यं चरन्न पुष्पाज्यह
स्तो नाशुचिर्न जपन्न देवपितृकार्यं कुर्वन्न शयान इति तस्यापि शास्त्रविप्रतिषेधात् । ए
वमन्यान्यपि वचनानि स्मृत्यन्तरोक्तान्यन्वेष्याणि ग्रन्थगौरवभयादत्र न लिख्यन्ते इति प्रकी
र्णकप्रायश्चित्तप्रकरणं ॥ निमित्तानामानन्त्यात्प्रतिव्यक्ति प्रायश्चित्तस्य वक्तुमशक्य
त्वात्सामान्येन तु यदिष्टानुपदिष्टविषये प्रायश्चित्तविशेषज्ञानार्थमिदमाह । देशं कालं
वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः । प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥ यत्र को
प्रायश्चित्तमजानन्वदन्मानो वा तद्देशादिकमपेक्ष्य यथा कर्तुः प्राणविपत्तिर्न भवति
तथा विषयविशेषे कल्पनीयं । इतरथा प्रधाननिवृत्तिप्रसंगात् । यथावदपति वाग्
भवो दिवा तिष्ठन् रात्रिनी वासम्हर्ये हरीति । यत्र यदि हिमवत्प्रिपिनिकटवर्त्तिनामुद
वासः कल्पनीयः । तथा वयोविशेषादपि यदि नवतिवार्षिकादेरशीतेर्द्वादशवार्षिक
स्याध्यर्द्धद्वादशवार्षिकादिकं प्रायश्चित्तमुपदिश्यते तदा शास्त्रार्थविपर्ययः स्यादिति ततोऽन्यव
यस्केन तत्प्रायश्चित्तं कल्प्यं । यत एवमतस्तत्रैकेचिदर्द्धकाशीत्यादिषु प्राय

गोत्रंमे ब्रुवंतेगणायंदागच्छेत् द्विजः स्वाध्यायिणांचैवतु इतिबौधायनाप्याधेयगृहीते एत
चाभासविषये सच्छिद्रादिस्नायरिष्टदर्शनादौ शाखश्चाह ऊर्ध्वमारिष्टदर्शनाद्वैश्रुत
हिरण्यंवदयादिति क्वचिद्देशविशेषसमयेपिदेवलश्चाह सिंधुसौवीरसौराष्ट्रान् तथा
प्रत्यंतवासिनः अंगवंगकलिंगांध्रान् गत्वासंस्कारमर्हति एतच्चतीर्थयात्राव्यति
रेकेणद्रष्टव्यं यमेनाप्युक्तं प्रत्यादित्यंनमेहेतनपश्येदात्मनःशकृत् इत्युक्त्वास्वैति
रीदेतत्राग्नावग्निगामयापिवेदिति व्याहशंखः पादप्रतापनंहोतावाहुतावाचस्तथा कृषी
प्रसज्यपादौतद्दिनमेकंव्रतीभवेदिति वाचियागुपसंग्रहणोहारीतश्चाह वाचियाभि
वादनेहोरात्रमुपवसेद्द्वे पपस्यात्द्विधोद्दस्याभिवादनेत्रिरात्रमुपवासइति तथा
शाख्याहूंपपादकोपानदारोपितपादोकिह्यांप्रकारस्यश्राद्धकृत्पदेवपूजादिर
ताभिवादनेत्रिरात्रमुपवासः स्यादन्यत्रनिमंत्रणेनान्यत्रभोजनेपित्रिरात्रमिति स
मित्पुष्पादिहस्तस्याभिवादनेप्येतदेव समित्पुष्पकुशाज्याम्बुमृद्दंताक्षतपाणिके
जपहोमेचकुर्वाणेनाभिवादेतवैद्विजंमित्पाप्येतद्वीयेतपादिभिःसमभिव्याहा

प्रि॰
तात
१८८

स्वर्णभिमृते सेनपतितादिर्यत्किं भोजनेन मार्कंडेयश्चाह अपांक्तेय स्वयं कश्चित्
कोभक्तो द्विजोत्तमः अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचगव्येन शुध्यतीति नीलीविषये आपस्त
म्बश्चाह नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोंगेषु धारयेत् अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचगव्येन
शुध्यतीति रोमकूपैर्यदा गच्छेद्रसो नील्यास्तु कस्यचित् त्रिवर्णेषु च सामान्यं तप्तकृ
च्छ्रं विशोधनं पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या चोपजीवनं पातते च भवेद्विप्रो त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्य
पोहति नीलीदारु यदा भिद्याद् ब्राह्मणस्य शरीरतः शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्राय
णं चरेत् स्त्रीणां क्रीडार्थसंभोगे शयनीये न दुष्यतीति भृगुणाप्युक्तं नीलीरक्ताशय·
ने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति रूपमहर्दैव शयनस्य पर्ववर्ज्जं विचारणामिति भृगुणा
प्युक्तं तथा वस्त्रविशेषकृत स्वप्रतिप्रसवः कंबलपट्टवस्त्रे च नीलीरागो न दुष्यतीति
स्मरणात् वस्त्रतकर्निमित्तबद्धया यामेहसोशांवेश्चाह अथ स्मयायने यानमासनेषा
डकेनथा द्विजः पलाशहृद्दस्यं त्रिरात्रेण व्रती भवेत् लक्षियकारणे स्थूले दक्षा आणप
रायणः संवत्सरं व्रतं कुर्यात् भक्तिनाहृतं फलप्रदं दौविप्रो व बाणमयी वादं यतीगोद्वि

मार्गतां भैक्षलब्धेन चान्नेन नित्यं स्त्रीशूद्रयाणं चैवेदिति संक्रमेदकार्वणास्सर्गः स
मेर्व्विषमकर्म्मसृजादौ इंद्रयज्ञदर्शमासाद्यसमुद्यमस्माद् इंद्रचापपलाशाग्निप्रचयमस
प्रदर्शयेत् प्रायश्चित्तमहोरात्रं यज्ञदंडसूत्रदानानीति पतितादिसंभाषणे गौतम
स्माह नम्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेत संभाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत ब्राह्म
णेन वा सह संभाषेत तत्स्यान्न यतनलाभवयेष्वस्यवर्षाणीति भार्यान्नयनानालाभ
स्य वर्षे विघ्नकरणे प्रत्येकं संवत्सरं प्राकृत ब्रह्मचर्य्येण व्याक्रमसूत्रं विनाविप्रसूत्रोत्स
र्गादेः स्मृत्यंतरे प्रायश्चित्तमुक्तं विनायज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः प्रायश्चित्तम
होरात्रं गायत्र्यष्टशतेन वा नरकंदर्भोच्छिष्टेऽप्युपवासः अयत उच्छिष्टो समभक्तोदकपांचगु
गायत्रीजपः इति व्यवस्था अकामतस्तु पिबतो मेहतश्चैव भुंजनोऽनुपवीतिनः प्रा
णायामत्रिकं षडकं नक्तं च त्रितयं क्रमादिति स्मृत्यंतरोक्तं द्रष्टव्यं यौग्यसूत्रसर्गादौ वसि
ष्ठस्माह दंडोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत् त्रिरात्रं पुरोहितः कृच्छ्रमदेयदंडेन पुरोहित
स्त्रिरात्रं राजाकृतनावीप्सा वदंतश्च कृच्छ्रं दद्यात् ग्रामात् गोनोष्ठेयातामिति दंतोन्नवो

मि॰
ताव
(८१)

न्नामाभवेत्त्वविभवेसतीत्येवमादीनिप्रागुक्तानि स्नातकव्रतमपिकात्यकृतनाप्तके
पतेषामाचाराणामेकैकस्यव्यतिक्रमेगायत्र्यष्टशतंजप्यंकृत्वापूतोभवतीतिपंचमा
हायज्ञाकरणेतद्वृहस्पतिराह अनिर्वर्त्यमहायज्ञान्योभुंक्तेप्रत्यहंगृही अनातुरःस
तिधनेकृच्छ्रार्द्धेनसशुध्यति आहिताग्निरुपस्थानंनकुर्याद्यस्तुपर्वणि ऋतौनयाच्छेद्भा
र्यांवासोपिकृच्छ्रार्द्धमाचरेदितिद्वितीयादिभार्यापरमेतद्देवलआह मृतेद्वितीयायोभा
र्यांदहेद्वैतानिकाग्निभिः जीवंत्यांप्रथमायांतुसुरापानसमंहितदिति स्वभार्यायांधर्मेशेम
नेत्वयमआह स्वभार्यांतुयदाक्रोशादगम्येतिनरोवदेत् प्राजापत्यंचरेद्विप्रःक्षत्रियोदि
वसान्नव षड्रात्रंतुचरेद्वैश्यःत्रिरात्रंशूद्रस्तुआचरेदिति अस्नातभोजनादौहारीतआह
वहूनकर्मस्वलेरिक्तमस्नानेः अस्नातभोजने अहोरात्रेणशुद्धःस्याद्दिनजप्येनचैवहीति
पकपंक्त्युपविष्टानांस्नेहादिनावैषम्यकरणादावयमआह नपंक्त्यांविषमंदद्यान्नयाचे
ननदापयेत् प्राजापत्येनकृच्छ्रेणमुच्यतेकर्मणस्ततः नदीयंक्रमहंतस्वकन्यावि।
क्रयस्यच सर्वेविषमकर्तेत्युनिःकृतिर्नोपपद्यते अयाज्ययाजनादिचैतेषांप्रत्याम्नातिरु

त्रिंतिपातनेनाऽर्द्धेनेतिकृच्छ्रः अस्वस्थकातिकृच्छ्रेषु स्नात्वा वाणिज्यनः हाकृच्छ्रोतिकृच्छ्रः प्रभूतं नरश्री
णीतेपिकृच्छ्रः सुहितेनः वृहस्पतिनामाष्टविशेषकः ऋष्यादिनानाइयिन्नवामे
देकृच्छ्रमाचरेत् अभिप्रेतेतिकृच्छ्रः स्पातपाकस्त्वगकर्नेजरनिपादप्रहारे नयमश्राह
पादेनब्राह्मणसहस्रप्रायश्चित्तविधिस्तया दिवसोपोषितः स्नात्वा प्राणिपत्य प्रसादये
दितिमनुनाचान्यानिप्रकीर्णकप्रायश्चित्तानिप्रदर्शितानि विनाद्भिरप्सुवाप्यार्त्तः शारी
रेसंनिषेव्य तु सचैलो वहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यतीति विनाद्भिरप्सु संनिहिताप्सु
स्वप्नः शारीरं मूत्रपुरीषादि इदं मकामविषयं कामतस्त्वेतत्प्राप्तज्ञतो विनाप्सुपथा शारीरं
योनिषेवते एकाहं तप्तकृच्छ्रं वा सचैलस्नानमाचरेदिति यमेनोक्तं वेदितव्यं यत्तमनु
नोक्तं प्रस्युष्ट्रीवामेहनन्सकृच्छ्रमिति तदनाप्तविषयमभ्यासविषयं वा नित्यश्रौ
तादि कर्मलोपे तु मनुराह वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे स्नातकव्रतलोपे
पे च प्रायश्चित्तमभोजनमिति श्रौतेषु दर्शपौर्णमासादिक मेव स्मार्तेषु च नित्यहोमादि
षु प्रतिपदोक्तेष्वादि प्रायश्चित्तेनकपवासमस्समस्तद्वयः स्नातकव्रतानि तर्जीर्णमालवा।

मि.
ताव
१८६

त्वाभ्यवहृतत्वावासेचनिजोगतोसेभोगेहृत्वा वातङ्गागेनतं सिद्धाणपादत्ववगाह्यहृ।
तप्राणायातः शुध्यतिरिदेचकामकारविषये उष्ट्रयानेसमारुह्यखरयानेचकामतः
सवासाजलमाप्लुत्यप्राणायामेनशुध्यतीतिमनुस्मरणात् अकामतःस्नानमात्रेक
ल्प्यं मातापित्रोराहणेनद्विगुणाःवृत्तिः कल्पनीया तस्यगुरुत्वात् किंच गुरुत्वे
ह्रत्यकृतत्वविशेषनिर्णित्यवादतः बह्वाचावासमातिप्रसमायोपवसेहितेगुरुजन
कादिकत्वेकृतत्वमेवमात्यत्वयोस्यंहृतमिस्येकवचनानगुच्छकृष्णेद्वारेणनतिभे।
त्स्यविप्रेवाज्ञ्यायोसेसमेकनीयांसंवासकोपेतलीमासकृमावकृवादीतित्येवमादि
घ्यजलयवितेद्वभ्यांविप्रेनिर्णितयकेठवाससामाकृस्पर्शनापिवधादिप्रपादप्राणिपा
तादिनाप्रमाघकोथेत्सनोयवादिनमपवसेदनसहृतत्वेवासरवसेत् पञ्चयमे·
नोक्तेवादेनद्राक्षमाणंनिवाप्रायाश्चत्तविपित्सया त्रियाचोयोषितःस्नावाप्राणिपत्यप्र
मादयेदितितदभ्यासविषये· किंच विप्रदंडोयमेकृकृत्वातिकृकृोनिपातनेकृकृा
तिकृकृोसकालतिकृकृोभ्यंतरपोणाने· विप्रजिघांसयादंडायमेकृकृः स्मृतिहे।

कृत्वा स्नानमासमः शोधयेद्दवं मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकस्त्र्यहमिति ग्र
न्थन मासमिति सर्वत्र संबध्यते यमेनाप्यत्र विशेषउक्तः संकरीकरणं कृत्वा मासमा
श्नीत यावकं कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं समाचरेत् अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृ
च्छ्रेण शुध्यति शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्महासांतपनेन वा मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्
विशोधनमिति बृहस्पतिनापि जातिभ्रंशकरे विशेषउक्तः ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा
रासभादिप्रमापणं निंदितेभ्यो धनादानं कृच्छ्रार्द्धं व्रतमाचरेदिति एतेषां च जातिभ्रं
शकरादिप्रायश्चित्तानामनुक्तानां जातिशक्त्याद्यपेक्षया विषयो विभजनीयः एवं
योगीश्वरतमभक्ष्यभक्षणादिप्रायश्चित्तं सेत्स्यतो दर्शितमधुना प्रकृतमनुसरामः म
हापातकमतिपातकमनुपातकमुपपातकं प्रकीर्णकमिति पंचविधं पापजातमु
क्तं तत्र चतुर्विधे प्रायश्चित्तं अभिधाय क्रमप्राप्ते प्रकीर्णके प्रायश्चित्तमाह प्राणाया
मी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियं खरउ
ष्ट्रयाने खरयाने उष्ट्रयुक्ते यानमुष्ट्रयानं तच्च गोऽश्वादिभिन्नवाह्यमनेकत्वाद्विगोचरः ला

मि. ॱमेभक्ष्याभोज्यायणं चरेदिति यच्च पार्वणश्राद्धायकर्त्रा मभोजने महाजनश्राद्ध
ता. पदेवायदेवामासेनयस्पालेतिदेवताः भक्ष्यादिवातेनलस्यद्विजस्यान्द्रायणंच
८५ रेदिति तडभयमप्यभ्यासविषयेपूर्वपरिगणितानिरिक्तयेनिषिद्धाचरणाशी
लास्तदन्नभोजनेत्व निराचारस्यविप्रस्यनिषिद्धाचरणस्यच अन्नंभक्ष्याद्विजश्चान्द्रा
यणीहिनूमेकममभोजनमिति षड्विंशन्मतोक्तंद्रष्टव्यं अत्रैवसंवत्सराभ्यासेषड्विंश
न्मतएवोक्तं उपपातकयुक्तस्यत्वहमेकोनिरंतरं अन्नंभक्ष्याद्विजःकुर्यान्मयाकं
तविशोधनमिति इदंवाभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तंकोडयातमविशेषोदितंचतकदे
वकेद्विजातन्यस्यैव तत्क्षियादीनांतुपादपादहान्याभवति विप्रवत्सकलेदयेण
दोनेतत्त्रियस्मृतं वैश्योर्द्धंपादएकस्तुशूद्रजातिषुशस्यतइति स्मरणात् इतिभ
क्ष्य भक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणं निमित्तपरिगणनवेलायामुपपातकानंतरं जाति
भ्रंशकरादीनिपरिगणितानि तत्रप्रायश्चित्तमाचष्टे तत्रमनुः जातिभ्रंशकरंक
र्मकृत्वान्यतममिच्छया चरेत्सांतपनंकृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया संकरापात्र

सूद्रस्य सूतकि भुक्त्वा षाण्मासान् व्रतमाचरेत् वैश्यस्यान्नेन भुक्त्वा त्रीन्मासान् व्रत
माचरेत् क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् ब्राह्मणस्य तथाशौचे भुक्त्वा मा
सैकं व्रती भवेदिति इदमभ्यासविषये एतच्च प्रायश्चित्तमाशौचान्नं वेदितव्यं अ
न्नाणामेकानामाशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामाशौचं
प्राशौचव्यपगमे तत्प्रायश्चित्तं कुर्यादिति विज्ञानेश्वरात् अपकृष्टायसन्नभोजनेन तल्लिवि
तच्चाह भुक्त्वा वार्द्धुषिकस्यान्नमव्रतस्याव्रतस्य च शूद्रस्य च तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यादभो
जने तथा परपाकनिवृत्तस्य पतितस्य च अपचस्य तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेदि
ति एतच्चाभ्यासविषये परपाकनिवृत्तमाह देवलवाणीचनेनैवोक्तं गृहीत्वाग्निसमारोप्य
पंचयज्ञान्न्यथाक्रमं वयज्ञान्नं निर्वपेत् परपाकनिवृत्तोसौ मुनिभिः परिकीर्तितः पंचयज्ञान्स्वयंकृत्वा
परान्नमुपजीवति सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः गृहस्थधर्मं यो विप्रो ददाति
परिवर्जितः ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः संप्रकीर्तितः इति यत्तु ब्रह्मचार्यादीनां भोजने
दूषणमुक्तं तदाह यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ तयोरन्नमभोक्तव्य

मि
ताव
८४

श्रुष्टुमेकाविंताः कर्मणावादिप्राणिहिंसने उच्छिष्टमार्जनेचैव तथासैव भोजनम
वेरोष्ट्रविड्वराहाणांमांसभक्ष्यस्यभक्षणे ततःक्षीराणिचतथामेगोत्ताभिश्चमहभोज
ने मासोषितेद्विजानांनैव प्रायश्चित्तविशोधने चांद्रायणंनाहिताग्नेः पराकस्तथवा
भवेत् चांद्रायणंपराकंचचरेत्संवत्सरोषितः संवत्सरोषितःशूद्रोमासार्धंवावकं
पिबेत् मासमात्रोषितःशूद्रः कृच्छ्रपादेनशुध्यति ऊर्ध्वंसंवत्सरात्कल्प्यंप्रायश्चित्तंद्वि
जोत्तमैः संवत्सरैस्त्रिभिश्चैवतद्भावेसविगच्छति आपोलिपरिगृहीतान्नभोजनेनतु का
गालेयश्चाह म्लेच्छान्नभोजनेविप्राः स्नात्वैकंसप्तकेतथा प्राणायामशतंकृत्वाशुध्येत्तशू
द्रस्तथैकैः वैश्यःषड्भिर्भवेच्छान्तिर्विंशतिःक्षत्रियस्तथा दश पकारेचस्नेहंपंचममरानुमभो
जने ततःशुचिर्भवेद्विप्रः पंचगव्यंपिबेन्नरः इति ब्राह्मणादिकर्मणोकाहस्रहोदद
योजनयोः इदमकामविषयं कामतस्तुमार्कंडेयश्चाह भुक्त्वालब्राह्मणान्यौचैव
वेस्रांतपनेद्विजः भुक्त्वातत्तविप्राणौचैवतथाकृच्छ्रोविधीयते वैश्यपाणौचैवतथाभुक्त्वा
महासांतपनेचरेत् शूद्रस्यैवतथाभुक्त्वाद्विजश्चांद्रायणंचरेदिति यत्तुपाणौचैवाके

वेणाधतरणात्स्यव सर्वर्णकर्तैर्वेनस्पशास्यैवक्रीयणान्तस्या स्ववतो धोडिकान्नीव
वैलसिंगोनिकस्यव रजकस्यन्दशंसस्यपष्पवोपपतिर्गुहे मर्ष्यांतियैचोपपतिर्मी
जितानांवसर्ववशः अनिर्दृष्टंचप्रेतान्नमत्तष्टिकरमेवचेति अत्रपदार्थात्रभक्षको
रेश्राद्धकोडेवव्याख्याताः अथप्रायश्चित्तमाह भुक्त्वातोन्यतमास्यान्नममत्यावप
णोत्रहं मत्याभक्त्वाचरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेवचेति ये ठीनाक्षिन्नाप्यकामतस्त्रिरात्र
मेवोक्तं कृतान्वीप्यावदंतस्यपिशाविवदमानः स्रीजितः कृतं पिशुनः सोमविक्रयी
वार्गाजकोग्रामयाजकोभिशस्तोह्यपल्लामभिज्ञातः परिवित्तिः परिविंदानोदिधि
षूपतिः पुनर्भूपुत्रश्चौरः कोटष्टः सेवकश्चेत्यभोज्यान्नः अपांक्ताश्राद्धावेषा
भुक्त्वादत्वाविज्ञानात्त्रिरात्रमिति पोविवेनानेवकिंचिद्दोषकात्यठिनावाष्ठाग्या
भक्तेतदभ्यामोविषये गौतमेनतद्विरूपंस्यमभिधानेत्यादिना प्रमाभ्यठिनाप्राक
येनाविभ्यक्षकृद्दनेच्छुतशाणानेचेति प्रायश्चित्तमुक्तं नतावद्विषये यस्त्ववलाकारे
णाभोज्यते नस्यापपत्नंवेनविषोपउक्तः बलाहारसीकंनायेतलेक्षवेत्रलदश्रभिः

मि०
ताव
८७

ब्रह्मौदने च सोमे च सीमंतोन्नयने तथा जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति
अत्र ब्रह्मौदनाख्यं कर्माधानांगभूतं सोमसाहचर्यात् अत्र अपरिग्रहाद्भोज्यभोजने
प्रायश्चित्तं यत्त्वहरहः पतनीयं प्रतिनिषिद्धमपि विशिष्टपुरुषस्वामिकतया भोज्यमापते-
न्नत्परिग्रहप्रवृत्तेः तत्र योगीश्वरेण प्रदत्तान्यपि गृहीतस्य नान्नमद्यादनापदी-
त्यारभ्य सार्द्धपंचकैः श्लोकैरभोज्यान्नाः प्रतिपादिताः मनुनापि तथैव किंचिदधि-
काः प्रतिपादिताः नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिहुते तथा स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुं-
जीत ब्राह्मणः क्वचित् मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुंजीत कदाचन गणान्नं गणिकान्नं च
विदुषा च जुगुप्सितं स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णो वार्धुषिकस्य च दीक्षितस्य कदर्यस्य
बद्धस्य निगडस्य च अभिशस्तस्य षंढस्य पुंश्चल्या दांभिकस्य च चिकित्सकस्य मृग-
योः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्दशं अनर्चितं वृथामांसम-
वीरायाश्च योषितः द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवक्षुतं पिशुनानृतिनोश्चैव
क्रतुविक्रयिकस्य च शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च कर्मारस्य निषादस्य

लाद्दकात्मर्यादखात्संह्वेयुगादीप् देहिभ्यस्त्रयस्तभ्यश्चमवाप्तेपापकर्मणां पवमा
नमथाकैस्त्रर्वविषोडंयोदकैस्तथा भक्षेसांषोडशाख्राहेकयीदिदृश्वतोद्विजइतितथा
प्रपांक्ष्येयान्यद्दाहहृयथख्राहमेकादशोऽहनि ग्रामणस्तत्रभक्ष्यनेपिभ्यवांग्रंयोव
देत् ग्राममध्याह्नेतथाभक्ष्याश्चिरात्रेणपणंभवेदितिभरद्वाजेनगृहस्थायश्चित्तमभिधा
नात् ब्रह्मचारिणस्त्वहृद्यमोविशेषमाह मासिकादिषुयोऽश्नीयादसमाप्तव्रतो
द्विजः त्रिरात्रमुपवासोऽस्यप्रायश्चित्तंविधीयते प्राणायामत्रयंकृत्वाघृतंप्राश्यविशुध्य
तीति इदमज्ञानविषयंकामतोपिसपवाहः मधुमांसंतुयोऽश्नीयात्श्राद्धंसूतकमेव
च प्राजापत्यंचरेत्कृच्छ्रंव्रतशेषंसमापयेदिति ग्राममध्याह्नेतत्सर्वश्राद्धे ग्राममध्याह्ने
तदह्नेतत्प्राजापत्यंतत्सर्वदेति षडिंशन्मतेविधानात् यत्तु [illegible] दशाकृत्वा।।
पिवेद्वापिगायत्र्याश्राद्धभुक्द्विजः दिनत्रयेतुङ्क्षेमेतत्प्रायश्चित्तमकरणात्तथा चरेत्सा
न्तपनेभुक्त्वाजातकर्मणिचैवहि व्रतेनिषुतुभुक्त्वात्रेसंस्कारेषुद्विजोत्तमः निये
गाद्दुपवासेनशुध्यतेनियमाज्ञनरात् सीमन्तोन्नयनादिषु भुनयौम्योविशेषमाह

मि॰ पर्यन्तमिश्रके पक्वान्नस्य भोजने प्रायश्चित्तं विपरीतमिति हारीतेनोक्तं द्रष्टव्यं श्रा
नाट द्धपर्यन्तमिश्रके स्यात्तदाद्यमासिकविषये द्रष्टव्यं द्वितीयादिषु तु श्राद्धपर्य
८२ नवश्राद्धे पादोनं चाद्यमासिके त्रैपाक्षिके तदर्धं स्यात्पादोनं मासिके तथा पा
दोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षाण्मासे च तथाब्दिके त्रिरात्रं वान्यमासेषु प्रत्यब्दं चेदहः स्मृत
मिति षट्त्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यं द्वितीयादिश्राद्धभोजने तु नापदि तत्रैव विशेष
उक्तः चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रं मास
द्वये स्मृतं त्रिपक्षस्य नवश्राद्धे चैनमतऽर्धकृच्छ्रं वै षण्मासाब्दिके प्रोक्तं त्रिरात्र
मनीषिभिः शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चैव चान्द्रायणद्वयं मासि चान्द्रायणं मासित्रिपक्षे
चैव दैवे स्मृतं मासद्वये पराकः स्यादर्धं सान्तपनं स्मृतमिति यत्तु शातातपवचनं चा
न्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः पक्षत्रयेऽपि कृच्छ्रः स्यात्षण्मासे कृच्छ्रमेव
वत्र आब्दिके पादकृच्छ्रं स्यादेकाहः पुनराब्दिके अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छातातपवच
नं यथेति तत्सर्वमापदि हन्तविषये येऽपि न पतितक्लीबादिस्तथा यथोक्तविषये वा वेद्य॰

हयंमेतद्व्रोक्तंस्याद्भक्ताप्तपर्वमेदहविनिहृद्व्यातथल्स्मोक्तमवगंतव्यं शूद्र:
हस्तभोजनेन शूद्रहस्तेनयोगभक्तंपानीयंवापिवेत्सकचित् ब्रह्महत्याचोषितोभू
त्वापंचगव्येनशुध्यतीतिस्मृत्यंतरेविशेषं यम्मडहेपि ग्रामतान्हृच्छपादोवाव·
व्याहृ शाम्बुनोपिवा मत्वेनयोमितंभक्तान्तकाक्ष्मोतपनेचरेदितितेनेवोक्तं पित्रा
पुदेषानतस्मान्नभोजनेन भक्तेचेत्पादेणाम्बाह्देशाणाम्यामात्सहादवेत उपवास
स्त्रिमासादिवत्स्यंतेनप्रकीर्तितः प्राणायामत्रयंहृह्वा वहोवात्रमपिदृने प्रमहेपस्य
तेनक्तं व्रतपारणंकेतथाहि गुणांतत्रियसैतत्रिगुणांवेषपभोजने सादाचवर्गे
णांवितततस्कतेशूद्रस्यभोजने ग्रतिथ्योनिहनिद्धारिरापः प्राशंतियेद्विजाः सोपवे
नत्र्वेद्धारिभक्तावोद्वायणंचरेदितिमावहुभोक्तमवगंतव्यं हारीतेनाप्युक्तं पक्का
दशूद्रगृहंभक्ताभुक्ताभेचयनेनतथा उपोष्यविधिवन्नात्वाकूष्मांडैर्जुहयात्सुत
मिति विश्वनाथपुक्तं प्राजापत्यनवश्राद्धेपादोनंचाद्यमासिके त्रैपादिकंतदूर्द्धंतु
पंचगव्यंद्विमासिकेइति इदंचापद्विषयं ग्रनापदितु त्रीहायणंनवश्राद्धेप्राजा·

वि
ताद
८८

निर्विवतस्त्वाह यस्य चाग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते भिन्नश्राद्धेप्वहितानां तेषां भक्ता
न्नं पवमेदह्नः हस्ताक्षेपस्य संयावेषु पायसापूपशष्कुली आहितानि विद्धिनो भक्ताग्रा-
जापत्यं समाचरेदिति अनाहिताग्निस्तथा षष्ठ्युपवासमेद्दह्मप्युपवासो द्रष्टव्यः भिन्न
भाजनादिषु भोजने सर्वत्रैवोक्तं शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने ग्र
हो वा ब्रीहिं तो भुक्त्वा पंचगव्येन शुध्यतीति यथा सत्पात्रेषु वटार्कास्वत्थपत्रे
तक्रे भोजिते कपित्थयोः कोविदारकदंबेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति तथा पलाशप
मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् वानप्रस्थो यतिश्चैव लभेते चांद्रिकं फलमिति अथ हस्त
दानादि क्रियाद्ध्यान्नभोज्य भोजने प्रायश्चित्तं न च पराशरः मार्दिकं फाणितं कषा
कं क्षीरं स्वैलवणान्हते हस्तदत्तानि भक्त्वा तु दिनमेकमभोजनमिति कामतस्तु ह
स्तदत्तभोजने प्रब्राह्मणाः समीपभोजने तु एकपंक्तिभोजने पतन्ति ततो भोजने तु भक्तस्य
त्रपुरीषकरणं स्नानं तत्क्षणं तस्य स्नान भोजने शूद्रैः सह एकभोजनमिति हा
मतो केचित्तिये पर्यायान्नदानं तु शूद्रैब्राह्मणान्नं ददत शूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददात्

मित्येवमादि यच्च वृद्धशातातपोक्तं · स्नानाशौचेप्येवमन्त्रेष्वस्त्रीकामो वर्जयेत्त्रिषु मे
ज्ञमेतिलसंवर्द्धं स्नानं चैव विवर्जयेत् इति एवमादिवचनादिष्टप्रायश्चित्तेषु प्राणाया
मघातेकार्यं सर्वपापापनुत्तये ऽ उपपातकजातानां त्वनादिष्टस्यान्यैव ह्यौतियोगीश्वरो
क्तेः प्राणायामशतं द्रष्टव्यं कामतस्तु षोडशोपवसेदह्नाविति मनुनोक्तोपवासो द्र
ष्टव्यः अथ यमस्पृष्टस्पृष्टादिमन्त्रप्रायश्चित्ते पञ्चकानि च कर्मवायोन्नपीनाभेथ्या
नोपिहिजः तावद्व्रतमश्र्यातो यावन्नैव ब्रह्मजन्मयथशति अकामतः षोडशोपवसेदा
होरात्रमुपवासो द्रष्टव्यः कामतस्तु केवलानि च पञ्चकानि न त्यापदेषितेन च यतः शाबीस
षद्केभ्युक्ताचविरानेनोपवासीभवेदिति शंखवोक्तं विनेयं एतच्चामलकादिफलशुष्का
लिकादिव्यतिरेकेण द्रष्टव्यं केकैकाणफलायेषुप्रदेशस्यापितामभवेत् तस्मात्तंका
लिकाग्रासेनेतरस्य कदाचनेति स्मरणात् उद्धृतस्नेहादिषु तदुद्धृतस्नेहविलयनपि
ण्याकमग्नपाकमस्थिनप्रभृतीनि चात्रकार्याणि नाक्षीयादितिस्मृतौ ग्राक्यचनत्वेभ्यः
षुदृतेनेन्नुतग्रापनं चेति गौतमोक्तं द्रष्टव्यं विलयनेहताश्चमले ग्रहृतादन्नभोजनेन

स्मि नश्नीमेवेदितिपांक्केक्तं विज्ञेयं केवलांमसेहाकृांविश्वानिर्द्दिणगोदीवादिष्ठश्रा
तात यश्चित्तेप्राग्दर्शितेनैवोदकपानेनतु पंचगव्यप्राशने भृंगासिंदंतनैः पादैः शोवस्तु
९८· क्रिकर्यहिकैः पीतानैवोदकं चैव पंचगव्येन शुध्यतीति बृहद्याज्ञवल्क्यस्मरणा·
तु कामतस्तूपवासः कर्त्तव्यः कालेनचोदकं शुद्धेन पिवेच्च ग्रहे तन्नतु ग्राका
लेनदर्शना[illegible]र्मानीनानाद्यादहनिशामितिस्मृत्यंतरदर्शनात् ग्रहणकालभोज
नेतुचांद्रा[illegible]णी नवश्राद्धेग्रामयाजकान्नेसग्रहभोजने नारीणांप्रथमेगर्भे भुक्त्वा·
चांद्रायणंचरेदिति शातातपस्मरणात् यदातुसग्रहास्तमयनिषिद्धकालेभुंक्ते तदा
ग्रहमार्कण्डेयः चंद्रस्यादिवाभानोर्यस्मिन्नहनिभार्गव ग्रहणंतुभवेत्तस्मिन्नपू
र्वेभोजनक्रियाऽनाचेरेत्सयहेचैवतथैवास्तमयागते यावत्स्यात्सोदयस्तस्य ना·
स्नीयात्तावदेवतु तथाग्रहणंतुभवेदिंदोः प्रथमादपियामतः भुंजीतावर्तनात्पू
र्वे प्रथमेप्रथमादथः तथाश्रपराह्नेनमध्याह्नेततस्मृवे भुंजीतसंगवेचेस्यान्नपू
र्वभोजनक्रियेति यच्चमत्स्यनोक्तं सामीप्यूमध्येपि वेलायांनातिप्रथमेयोनातिसा ए

नशारीरमलादिवा मनोजनयतिनद्व्यते ॥ अग्निष्टुत्कृगवल्लादि शोकायोवातद
यपराशरः ॥ वाप्डके भावदुष्टेन्न भाजनेभावदूषिते ॥ भक्षामेव्राह्मणः पञ्चात्रिरा
त्रेणविशुध्यतीति ॥ परतोमकारविषयं ॥ यत्तुगौतमेन ॥ भावदुष्टे केवलेसादि
शाकेचनविभ्युः पठित्वाप्रायश्चित्तमुक्तं ॥ शाकेचनविभ्यः द्वईनेहृत शाकमेवेति
तदकामविषये ॥ शोकायोक्त ॥ शोकास्थानेमनुमेत्रेयभोज्यामदत्तसेतिने ॥ अहार
शुद्धिंवदामितंमेनिगदितः शृणु ॥ अदारवलवर्णाहतेनापिवद्धासेनीस्नवर्चला त्रि
रात्रेशोविशुध्यीवाब्राह्मणः पयसासह ॥ पलाशविल्वपत्राणिकुशान्पद्मसुडंवरं
अपः पिवेत् ॥ कामोपिवात्रिरात्रेणविशुध्यतीतिशुध्यतीतिवृषिष्ठोक्तंद्रष्टव्ये ॥ मन
नाप्यभोज्यभोजनशोकायामुक्तमेव ॥ नरस्यैकमपिचरे … द्विजोत्तमः ॥ अत्रातशु
क्तस्यार्थेतानस्मनविशेषतइति ॥ अथकालदुष्टभक्षणप्रायश्चित्तं ॥ कालदुष्टेव
पर्युषितानिदधिगोक्षीरादितत्रवाकामतः ॥ शोषेभपवमेदह्यविदितमनूक्तंवेदितवं
कामतस्तुकेवलानिचभक्षानितत्यायपर्युषितेचयत ॥ शावीसपक्वेभक्षान्द्विजे

प्रा॰ शूलादिसंबद्धाल्पजलाशयेषु पि कूपवत्कृष्टिःजलाशयेषु यथाल्पेषु स्नावेषु मही
नाद तले कूपवत्कथितानामुद्धितमहांत्वतननह्युषणामितिविमस्मरणात्‌ पुष्करिण्यादि
१२५ षु पुनः श्वेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां हृदेपिवा गांग्दध्वर्जं सर्वत्रैनैयमयस्तादृश
विमृश्यते तन्नोयं यः पिबेद्द्विजः कामतो कामतोपिवा स काम्यामकर्मभोजी स्यादद्योत्र
त्त्वकामतः इत्यापस्तंबोक्तो विनेयं रजकादिभांडस्थमंत्यजानां तु जलं दधि पयः पिवे॰
त्‌ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनां तु निः
ष्कृतिः शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तितः इति पराशरोक्तं वेदितव्यं कामतस्तु
द्विगुणं अंत्यजैः खानिताः कूपास्तडागं वाप्यथवा वा पष्ठस्त्रानाच्च पीत्वा च प्राजापत्येन
शुध्यतीत्यापस्तंबोदितम स्यासविषये वेदितव्यं यत्त्वापस्तंबेनोक्तं शूलादिनिष्ठागकू
पादि जलपाने पंचगव्यमात्रमुक्तं प्रायश्चित्तं यदुक्तं च मेरुस्थानेनलेकोपावितिः सृ
ते च श्वपाकचंडालपरिग्रहेषु पीत्वा जलं पंचगव्येन शुद्धिरिति तदशक्तविषये अथ
भाव इह भत्तं प्रायश्चित्तं भाव इहेच षष्ठ गीतं प्रकारतो वाभिमहषणत यातगुप्ति॰

दिमेध्यस्यांत्रपाश्रुदकपानेतविमूत्राहमलपंचनखाक्षपादत्रपतेत्पतितादेदकंपीत्वा
वाल्मणात्वाहमत्रपवसेत् ब्रह्महाजन्मयकाहेवेपणं मूढीनतं सर्वैचांतेपंचगव्यंपिव
सुर्विति अयंतोपहतात्वेदेतिमूत्रपुरीषादिभिर्वेत्यभिप्रेते यदातनतैवशावस्कूलन्ता
याद्भिन्नंभवति तदास्वरीतोविशेषमाह भिन्नाभिन्नेशावेनोयेनसंस्पयच्चुततिविवति
मृद्यैर्वोद्धयगोक्रयांतमसकृच्छ्रमथापिवा यदिकश्चितततःस्नायानश्मादेनद्विजो।
मनः जयंस्त्रिषवणंस्नायीश्चहोरात्रेणशुध्यतीति इदंचवोऽह्वायणंकामतोमात्रमेषा
वोपदह तकूपजलयानविषयमकामतस्तुषद्रात्रे भिन्नेभिन्नेशावेचैवकूपस्ययदि
दृष्यते पयःपिवेत्रिरात्रेणमानवोविद्विगुणोधृतनमितिदेवलस्मरणात् यदाचंडालकू
पादिगतेजलेपिवति तदापस्तंबोक्तंद्रष्टव्यं चंडालकूपभांडस्थनरःकामानजलंपिवे
त् प्रायश्चित्तंकथंतत्रवर्णेवर्णेविनिर्दिशेत् चरेत्सांतपनंविप्रः प्राजापत्यंतुभूमिपः
तदर्द्धंतुचरेद्वैश्यः शूद्रेपादंविनिर्दिशेदिति अकामतस्तुपस्तुचंडालभांडस्थमत्वा।
नाऽद्दकंपिवेत् सद्यहेहाद्विजःशुध्येत् शूद्रस्त्वेकेनशुध्यतीतिदेवलोक्तंद्रष्टव्यं चं

प्र॰ शनेत्रिरात्रं ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्रिकाहमिति तत्कामकारविषये यत्तु यमवच
नि॰ नं भुक्त्वा सह चाण्डालेन प्राजापत्येन शुध्यति शूद्रेण सह भुक्त्वान्नं तप्तकृच्छ्रेण शु-
१२८ ध्यति वैश्येन सह भुक्त्वान्नमतिकृच्छ्रेण शुध्यति शूद्रेण सह भुक्त्वान्नमतिकृच्छ्रे-
ण शुध्यति शूद्रेण सह भुक्त्वान्नं चान्द्रायणमथाचरेदिति तत्कामतोभ्यासवि-
षयं यत्तु नःपाखवचने ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिर्होमः आपःपि-
वेदिति त्रिवेति क्षिष्टाशने ब्राह्मणोव सपङ्क्तेन महन्तो वेणा वर्णेयूद्धे षणोच्छिष्टभोजने त्रिरा-
त्रोपोषितस्त्रामिति उच्छिष्टपङ्क्तिभोजनेप्यन देव यत्तु मंक्तेद्विजः पंक्त्या शुच्छिष्टाया
कदाचन प्रहृष्टो वा त्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यतीति तत्तः स्मरणात् वामकरेण
भुक्त्वा मत्र भोजनेन तत्स्वनित्यस्तु यो मत्कोयाद्भुंक्ते मत्कभाजने एवं चैव सतः प्राहुः
कृच्छ्रान्तपनं चरेदिति षड्भिरंमतोकं कृष्णं तत्र पराशरेणाप्युक्तं एकपंक्त्या
पविष्टानां विप्राणां सह भोजने यद्येकोपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् मोहाद्भु
ञ्जीत यस्तत्र पंक्त्यामुच्छिष्टभोजनः प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथेति पाता

कीटपिपीलिकाजलौकः पतंगास्थिप्रभृतीनि गोमूत्रगोमयवाह्यं रजिराद्यैर्णस्तुपती
ति जलौकोमत्स्यादि पक्षेच पतङ्गजलचरमांसादिग्रहणे सति पतः प्रायश्चित्ता
निप्रदर्शितानि ग्रन्थगौरवभयान्नतिर्यग्भिर्नैलिख्यते अथान्नसंसृष्टभक्षणे
प्रायश्चित्तं तत्रतावदुच्छिष्टाभक्ष्यभक्षणे वक्ष्यते तत्र मनुः विडालकाकाखूच्छिष्टं
जग्ध्वा श्वनकुलस्य च केशकीटावपन्नं च पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलामिति कालविशेषा
नुपादानात् पक्षद्वयमिदं चाकामतोऽज्ञानेवा यमविष्णुनोक्तं पतितश्वापदजन्मास्य
रसस्याद्रसस्य भूयसः संस्काररहितस्यापि भोजने कृच्छ्रपादकमिति. तत्कामकारवि
षये संस्काररत्न देवद्रोणीमित्यादिनाऽभ्यस्यचिह्नकरणे कोऽज्ञानवः यच्छतानां
तणोक्तं श्वकाकायवलीढम्लेच्छोच्छिष्टभोजने षष्ठितिकृच्छ्रं एतत् दकामतोऽभ्यासे तु गो
विनाश्वनागमुच्छिष्टं कृत्वा मासमेकं व्रती भवेत् काकोच्छिष्टं गवाघ्रातं भुक्त्वा पंचत्र
ताभ्यस्येदिति पावित्रतमुक्तं तत्कामतोऽभ्यासविषये ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने तु हर
हितस्तेनोक्तं ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टभोजनसेवने सप्तरात्रं चरेद्यावकं पिबेद्धैर्योच्छिष्टा

ति
तात
८०

पि गेहमांसेतणाभक्ताषाणमासंव्रतमाचरेदिति तकामसोत्यंतान्यमविषयेयत्ना
स्फटेनेतरोक्तं नमध्यामांसेनराणांचविड्वराहेविवेतणा गवांसकृंनरोष्ट्राणांसर्वेपाव
नाविंतणा क्रव्यादकुक्कुटंग्रामंकर्यान्नवत्सरंव्रतमिति तदत्यंतानवछिन्नाभ्या·
सविषये ग्रवप्रकारेणतत्रपुरीषग्रहणंवनाश्वक्रास्टमजानामपलनेणि कर्णा·
विड्ग्रभक्तिमलषट्केतदेकल्पनीयं केषादिषुपुनः षड्विंशन्मतेविशेषउक्तः ग्र
जाविमांहिषमरणाणांग्राममांसभक्षणेकेवानलविकल्पिरग्रापानेवृहिस्पर्वेचिरात्रमज्ञाना
दुपवासइति यत्नुप्रचेतसोक्तं नावकेषामलोष्टभक्षणेहोरात्रमभोजनतात् स्पृष्टि
विनितदप्यकामतः सकृत्प्राशनविषयं यत्नुस्मृत्यंतरवचनं केषाकीटनविष्ठा।
प्रमतस्यकंटकमेवच हेमतसंस्पृतेपीनातनलाणादेवभूयतीतितन्नाविमात्रप्रवेश
विषये पदार्थभाजनस्यमत्रकेषादिदूषितेभवति तदाग्रमेभोजनकालेतमक्षिका
केषदूषिते ग्रवेतरैस्पृष्टेदापमत्रंत्रंभस्मनास्पृष्टेदिलिप्रचेतोभिहितेवेदितव्यं ग्रा
सेगिकोयंश्लोकः स्वहस्तनखकेशमिकीटप्रस्पर्शनोपुनहारीतेनविशेषउक्तः केषि

वाह्लादं चापदं हंसं छोऽश्मोडेर्ष्ट्रिरूपयाहुनमितिमनुस्मरणं शीतात् ॥ तत्र कामतस्तप्तकृच्छ्रः अकामा
मेतत्कृच्छ्रोऽहसहितः पराकाईर्णनबुद्धेस्या तथ्याश्वेनसत्त्वैः खट्टगालकाककुक्कुट
पार्षतवानरचित्रकवावकश्चादावराहगजवाजिविहगराहगोमानुषमांसभक्षणेन
महाकृच्छ्रमादिशेदेवं मनुः शृगरीषमभक्षणेन निष्कृच्छ्रमितिइदंवकामकारविषये यत्तु
शातमोऽवदत नारमांसमश्वमांसं वा गोमांसं वा मेषमेकवा भक्त्वा पंचनखानां च महासां
तपनं चरेदिति तदकामविषये यत्तुंगिरोऽवदत बलाकभासहंसाश्च खरवानरसूक
रा हस्ती चैषाममेध्यानि स्पृष्ट्वा च मांसविष्णुध्यति इच्छयैषाममेध्यानि मत्यापि नाहिजात
यः कृच्छ्रैः सांतपनैः कृच्छ्रैः शातातपेनिरच्छतीति तद्बुद्धितो भक्षितविषये सांतपनमा
हेन चान्ने महासांतपन मुच्यते अकामतः प्राजापत्यविधानात् यत्तु नारदविरोऽवदत्
नरकाकखराश्चानां तत्र गधामांसं गजस्य च पक्षांमूत्रपुरीषाणि द्विजः श्लोऽद्रयणं चरे
दिति यत्तु हारीतेनोक्तं पुरुषमांसाशने विशेषवृत्ते चांद्रायणं चरेदिति तदभ्य
कामतोभ्यासविषये यत्तु नः शांखेनोक्तं भुक्त्वा चोभयतोदंतान् सर्वांश्चैकशफान्

ति॰ नोपवसेत्सप्तम्यां दितीविवस्वान्दीरं वा मेघमज्जस्त्रीतिविष्णुनोपवासस्योक्तत्वात् तथाव॰
तत्व र्णितिवेयनस्यप्रतिषेधः तद्विषयस्यापिहन्नस्यावेयपः स्पृष्ट्वा प्यवाप्नुतः यःपूर्वोक्तापिला
७९ दीरं ननतीर्थोऽन्यपुराणकादिति एवमादौ च प्रतिपदोक्ते यत्रप्रायश्चित्तं न दृश्यते
तत्रशेषेष्वपवसेदहनिति साधारणप्रायश्चित्तं मनूक्तं द्रष्टव्यं अपरमभावदृष्टमांसा
दिमत्राणि प्रायश्चित्तं न वाकामतः मकृमत्राणि शेषेषुपवसेदहविति मनूक्तं साधार
णप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यं कामतस्त्वसौ नेवलस्वमेव च मत्स्यां स्वकामतो जग्ध्वा मांसोपवास॰
स्त्र्यहं वसेत् इति पौगीश्वरोक्तं द्रष्टव्यं कामतो भ्यासे तु जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं तु सप्ताह
यवान्पिबेदिति मनूक्तं द्रष्टव्यं इदं च विड्वराहकरादिमांसभक्षणनिरुक्तविषयं न्याय्यादिति॰
शूकरोष्ट्राणां कुक्कुटानां च भक्षणे नरकाकानां खराणां तनमनोक्तं चान्द्रायणमितिमनु॰
ना जातिविशेषेणाप्रायश्चित्तविशेषस्योक्तत्वात् एतन्मत्स्यशीघ्रप्रायेनेणैनतदेव वराहेक
शफानां च काककुक्कुटपोस्तस्य कन्यादानां च मत्स्यानामभक्ष्याणां च कीर्तिताः सोत्रमहू॰
त्रपुराणामि ग्राम्याणां मांसमेवच सर्वेषामाकृतानां चतमाक्षात्तविधीयते उपापक॰

भवेत्तांगणविषये तदेकमाध्यक्ष्याय भूपपर्णामौर्व्येवाभसौसोऽहमवे यतएवानेनतवेतेनैवोक्तं
पत्ताम्बिवक्ष्यापितस्यभिषक्रियापाप्रत्तिषिद्धानिभवेति यानिवैवंप्रकाराणितेषांपनवो·
षड़ितिसंपालात्रपेड़दर्विहृन्वितिपेत अथगजानिङ्हसंयन्यादित्नीरपानेप्रायश्चित्तं न
त्रवाकासतःसङ्कात्यानोग्रनिर्दशायागोःक्षीरमोक्षमेकपाफतथा आविकंसंधिनी
क्षीरंविवत्सायाश्चगोपयः आरणापानोचसर्वेषामण्डगणोमाहिषीविना स्त्रीक्षीरंचैव
वर्ज्यानिसर्वेष्वनिचैववाहि वधिभवेत्तवश्लोकष्ठमवंचदोषसंभवमित्यकेषांषिष्ठपवसंदह
विनिमन्त्रूलाउपवासोऽहमवं:कामनकवयोगोखरोष्ट्रनिराशोपवासोऽहमवं: यत्तपैठी
नसिनोक्तं अविविरोग्रमानुषीक्षीरप्राशनेनसकृच्छ्रः पुनरुपनयनेच अविद्दुग्धादिगो
महिषीक्षीरप्राशनेषड्रात्रमभोजनंसर्वासांद्विस्तनीनांक्षीरपानेःजावजेपृतदेवति
यच्चपांवेन क्षीराणियान्यभक्ष्याणितद्विकारान्नयमस्तथा सप्तरात्रंव्रतंकुर्य्यात्प्रयत्नेन
समाहितइतियावकव्रतमुक्तं संधिन्यभक्तभक्षायाःभुक्त्वापश्वव्रतंचरेदितिनदभ्यास
विषयेसकृत्स्नानेगोजामहिषीवर्ज्जंसर्वपयोमिप्राश्यएववसेदितिनिश्चित्वान्यपिसंधि

मि॰ शास्त्रविहितविप्रभोजनेनैवशमः पंचगव्याशनेनचेति एतच्चोपाश्रयमप्यकामविषये काम
ताव तस्तुमहाविकृतत्वमात्रीयस्त्वफलकंदवमूलकान् विण्मूत्ररेतःशुक्रतालव्यापपक्वकृच्छ्रपादमा
। माचरेत् संनिकृष्टेष्टमेवसाक्षात्कृच्छ्रस्याप्युविभोजनेनिविस्प्रलकेविनेयं श्रप्रलयेनमैथा
१७५ दोमहत्स्वमेगोहस्तकृच्छ्रःशतिव्यवस्था यत्तुव्यासोक्तं संसर्गेऽड्डयच्चान्नेकियाऽड्डचका
मतः भक्ताश्चभावऽष्टचतमकृच्छ्रंसमाचरेदिति एतच्चसंसृष्टामेध्यादिसोपलब्धेवे
दितव्यं रजस्वलादिसंस्पर्शेनशावोक्तं श्रमेध्यपतितचंडालपुल्कसरजस्वलावधू
तकुणिकुष्ठिकुनखिसंस्पृष्टानिभक्ताकृच्छ्रंचरेदिति कुणिहेस्तविकलः एतत्काम
कारविषये अकामतोऽर्द्धभक्ताः स्पृष्टपत्रधापोविकेशाकीष्णहाषितेः कृष्णोऽड्व
दविल्वायैःपत्रसोऽड्जपत्रकैः शांवपुष्पीसुवर्चादिकाश्यपीनाविमुच्यतीतियदिस्मृ
त्तेनदशाक्तविषये रजकादिस्पृष्टविषयंवाशूद्राद्युच्छिष्टतेनद्वायीनोक्तंविनेयं शूद्रेणोप
हततभोज्येकोहेवीमेध्यमेविभिः भेक्तानिषुवायत्रशूद्रेऽउपसृष्टोदनर्हवासयंकेभेत्ता
नेषुवायदोष्काद्योविशेषंप्रपक्वेदावामेद्रा जनितमाधायदानेदयुत्तच्छायायिस्त्रमहे

ये वा ह्वांडायणामेत्रावसाप्युच्छिष्टंभक्तोणां तं गां निनानेनामं कृच्छान्तस्य भक्तणो
वांद्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सांतपनं चरेत् । षड्रात्रं चरेद्वैश्यश्चैव णियोवत्पूर्वेषां दंपति
योभिहितं सांतपनमत्र महासांतपनं च ष्टव्यं । आपदि तु आपत्काले तु विप्रेण भुक्तो
शूद्रगृहे यदि मनस्तापेन शुध्यतं द्रुपदां वा शतं जपेदिति पराशरोक्तं वेदितव्यं दीर्घ
च्छिष्टत्वदीपोच्छिष्टं तु यत्तैलं गात्रे यत्र्याह्नतं वपनं । अथ मांसं गाहित्तवयच्छिष्टं भुक्त्वा न केतत्तु
प्रति रक्तिषट्टिणानमनोक्तं विवेकेय बहूनि हस्तातां न पानोक्तं पानशोधनं यत्किंचिद्यत
नेवप्राविनिःसृतं अभोज्यं तत्तत् द्विजस्यात्युर्भुक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति तदभ्यासविषयं ति
मितु सर्वा विलक्षणत्वात् पानोच्छिष्टं तयानासापोतानस्त्वामकोवित् । विराबेनत्रवतं कर्याद्
महत्तस्वापु तीर्थिनेन तद्बुद्धिपूर्वविषयमकामतस्त्व अर्द्धं कल्प्यं अथाशौचिदूषणसंसृष्टम
न्नाप्राप्यश्चित्तं तत्राह संवर्तः केशकीटावपन्नं च नीलीलाक्षोपघातितं स्नायुचर्मच
मेसंस्पृष्टं भुक्त्वा त्वेवमेव हि रतिस्पातातान यथास्तुके केशकीटावपन्नं रुधिरमांसास्थ
मज्जसमस्पृष्टं पूर्णमेतिवतिनपतन्नवली श्वसूकरगवाघ्रातं यर्युषितहव्या पक्षोक्त

मि.
ताल
१७५

स्तंबोऽब्रवीन्नानित्यापस्तंबस्मरणात् कामतोभ्यासे तु पुनः कल्प्या यच्चापि षड्त्रिंशन्मा
तेषड्त्रिंशन्मतेऽभिहितं प्राणापानेऽपि स्वल्पमले च कर निर्मोषिते दोषे वहिर्वेदे दुश्चरो विशोषेण
गच्छेनापादहानिर्मामिति तदकामविषये यत्तु सुमन्तुनोक्तं लशुनपलाण्डुगृंजनभ
क्षणे सावित्र्यष्टसहस्रेणाभूर्भिसंपाताप्रयेदिति तद्बलात्कारेणानिच्छतो ग्रासेष्वर्थवे
लोपि वत् शूद्रोच्छिष्टभोजने षड्रात्रमभोजनमिति तदकामविषये तत्राभ्यासे
गुणपादिकं कल्प्यं यत्तु पैठीनसिवचने केणापि त्रैवर्णिकस्य शूद्रोच्छिष्टभोजनमित्याप
स्तंबस्मरणात् यत्तु हारीतवचने माता वा भगिनी वापि भार्या वान्यास्तु योषितः
ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति तत्सहभोजनविषये उच्छिष्टमात्रभोज
ने तु शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रमभोजनं स्त्रीणां चेत्यापस्तंबोक्तं द्रष्टव्यं यत्तु गिरावच
ने ब्राह्मणेन सह यो स्त्रीया उच्छिष्टलाक दाचन तद्दोषेन मन्यंते सर्वेय मनीषिणः इ
ति तद्विवाहविषयमापद्विषयं वा स्त्र्युच्छिष्टभोजनेतु स्त्रीयानाभ्यक्तपोषो तु भवत
यिताद्वितनयः चांद्रकृच्छ्रेतदर्द्धं तद्भवत्तत्रविशोधविषयत्वापस्तंबोक्तेयं अ

पवमेदह्विनिमतसर्वाणान् यत्तहृत्स्थमेतोक्ते खिद्धोवानोकर्कंधोकत्रश्लनश्रभवाणि
च भूस्तृणानिषीयुकैचैवायवरुड्वेदलवकानि च पतेषामेतदाणांक्षेत्राप्राजापत्यंचरेद्विजइति
तत्कामतोभ्यासविषयं मत्स्योश्वकामतोन्नभ्यासोपवासमस्महेहिलिपेदीनियोगोस्थिरा
कामतः सकृद्दत्ताणोश्वहस्योक्तवात् खिद्धातः पत्नीककुंभकमित्यस्य दवकेक्कास
सर्वपायश्याकं खिड्वेतद्विषोषोगोवलीवर्दन्यापेन निर्दिष्टः यत्तयमेतोक्ते तंडुली
यककुंभीकस्वत्रश्लनश्रभवाणाम् नालिकांनालिकेरीच श्लेष्मातकफलानि च भू
स्तृणानिषीयुकैचैवाखिद्धाख्यदलवकंतथा पतेषामतदाणेकालाप्राजापत्यंसमाचरेदि
ति तदपिसतिसृवीभ्यासविषये नालिकानालिकेरीचशाकविशेषोखिद्धाख्यवत्र
कामतः सकृद्दताणेवोतयोषष्ठूपवमेदह्विनिमदलेकेस्रष्ठवे तत्रैवाभ्यासेत्वावृत्तिः
कल्पनीया मृतेतामासेन संसर्गदुष्टंयच्चान्नंक्रियादुष्टमकामतः भुक्त्वाखभाव
दुष्टंचनसकृच्छ्रंसमाचरेदिति प्रचेतोमिद्विनेदुष्टं नीत्वान्नकामतः सकृद्दवाण
वोद्धायणोभक्तयेचदिनीलीत्रप्रमादाश्चस्यणः क्वचित् वोद्धायणेनशुद्धिःस्यात्तय

मि॰
नाद
१७३

एतत्‌ः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्सु सदा वसेत्‌ षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णे मासे प्रमुच्यते न
पतितान्नादिना कामैः सततं तु निपतत्यतः इति तत्सर्वं कौविषये भ्यासे द्रष्टव्यं अथवा प
तितादेः अकृतदेवोपराधादेः क्रमानिनादि प्रतिग्रहविषये तथाप्रतिग्राह्यबाल्यतया
प्रायश्चित्तमाल्पत्वं यथाह हारीतः मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपे
दिति तथा षड्त्रिंशन्मतेऽपि भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं मंत्रं समुदीरयेदिति इदं च प्रायश्चित्त
जातेष्वभ्यासे तु कालेष्वद्रष्टव्यं यत्तु हारीतेनोक्तं येनिकर्माणां वाक्यानां यत्ने तस्यान्त्यस्त्रीणां
शुद्धं तिलपञ्चनतपसैव चेति मनुस्मरणात्‌ एवमन्यान्यपि स्मृतिवाक्यानि द्रव्यसाराल्प
ताभ्यां विषयेषु व्यवस्थापनीयानि ब्रात्याश्रयादिदोषेणानिर्वांगादौ च शाहतः सोमोद्वाके
प्रतत्रातिसप्रतेतप्रतन्यते तवज्ञातिद्रष्टुपलाण्ड्वादिभक्षणे कामतः मङ्कृत्वा ते पला
ण्डुं विड्वराहं चेत्यादिना चान्द्रायणमकेका मत्याभ्यासेन निषिद्धभक्षणे नैस्मीमित्यादि
नाकेसुरापानसमप्रायश्चित्तं अकामतः मङ्कृद्भक्षणे सान्तपनं तत्रैवाभ्यासे यति
चान्द्रायणं अमत्यैतानि षट्‌ तस्याक्कच्छ्रं सान्तपनं चैव तु यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषु

मतोप्यवश्यापनीयानि भार्यायाविक्रयेस्वकृमिश्च यचयाक्षेमल्लाप्युक्तामसत्प्रतिग्रहनिमि
त्तधुनादीनामुपलक्षणार्थमित्याशंक्य तेनामसत्प्रतिग्रहात् पत्नवाप्रतिग्रहेनिषिद्धप्रतिग्रहं
करोति सद्वर्ण्यमवर्यंयुक्तोगोष्ठेवसन्गायत्रीजपशीलोमासंपयोव्रतेनशुध्यति प्रतिग्रा
हस्यचासत्वेदानंनैतिकर्मनिवेपने यथाच लादेःपतितादेश्शूद्रेणाकालनिवेपने
यथाऊरुतेत्रोपरागादौनश्यप्रतिग्राह्यद्रव्यनिवेपनेच यथायागोपिमलनशाखोऽभ्यपसार्थे
देः यदातत्पतितादेर्मेष्यादिकंगृह्णाति तदेदंगुरुप्रायश्चित्तंद्रष्टव्यं व्यतिक्रमस्यदर्शितो
नैतन्निमित्तस्यगुरुत्वात् तत्रजपमन्त्रनामेवाख्याविशेषउक्तः जपित्वात्रीणिसावित्र्याःसहस्रा
णिसमाहितः मासंगोष्ठेपयःपीत्वामुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहादिति अत्रहेतुःत्रिसहस्रजपोद्रष्टव्य
मासमितिद्वितीययात्रिसहस्रसंख्याकस्यजपस्यप्रतिदिवसंव्याप्तिनावगमात् यदातत्स्या
यवृत्तिश्चाक्षणादेःसकाशात्निषिद्धमेष्यादिकंगृह्णाति पतितादेर्वाभूम्यादिकमनिषिद्धंतदा
षड्विंशान्मतोक्तंद्रष्टव्यं पविमेष्याविस्पृष्टेतिसर्वेचाप्यसत्प्रतिग्रहात् एवंचमल्लगारेष्वाक
दाचिन्मत्रविंदया देव्यालतज्जपेनैवशुध्यतेऽसत्प्रतिग्रहादिति यत्तुदशरीतवचनं

मि. वकामाकामतोऽभ्यासापेक्षयायोज्यानि तदमत्या अभ्यासेऽष्टगुणाद्द्विमासादर्वाग्
विधेयमिति अतो मासषड्गुणाद्वृद्धिर्यावत्संवत्सरं भवेत् ततः संवत्सरषड्गुणमावृत्याव
प्रा. समाचरेदिति अमत्याहत्यानो चतुर्विंशतिमते विशेषउक्तः सकृत्कृते तत्रयोक्तेत्रि
८२ गुणान्तत्रिभिर्दिनैः मासमात्रं च गुणप्रोक्तं षाण्मासादशधा भवेत् संवत्सरात्प्रचा
दशाब्दाद्द्विगुणं भवेत् ततोऽप्येवं प्रकल्प्यसाक्षात्तत्रनायमवोचयेति यत्तु त्रिवि
धेः प्रायश्चित्तकादश्माद्द्वितीये द्विगुणं चरेत् इति प्रतिनिमित्तं माहात्म्यं विधायकं तत्तन्म
हापातकविषयमित्युक्तं प्राक् यत्तु यमेन साधारणत्वोक्तमपि कृत्यगुरुतल्पव्रत
मतिदिष्टं गुरुतल्पव्रते केचित्केचिद्वाङ्मायणाव्रते गोघ्नस्येके तिकेचिद्ब्रह्मकेचित् विषयद
वकीर्णीनरति यत्तब्रह्मप्रभृतिमानुबन्धामवर्धितान्त्यासविषयं अनेनतरं नष्टे
वानाश्रमेवामश्नयुक्तं तत्रचत्वारीतेनविशेषउक्तः अतात्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्र
चरित्वाश्रममभ्येयात् द्वितीयेति येतिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रं अतऊर्ध्वं चान्द्राय
णमिति यत्तदसंभवविषयं संभवेत्तु सामान्योपपातकप्रायश्चित्तानि कामाका

मृगयोऽभ्युपेयगुः सर्वत्राद्यकल्पेयानामत्ताभ्यां विहतः एतैर्निर्विषयैस्तदपद्गीति
पापमिति तद्द्रुकालसेवाविषयं हीनजातिसाध्येरुपपातकसामान्यप्राया
श्चित्तान्येवयत्नप्रवेत्तस्यास्के मित्रभेदं करणादहोरात्रमनसृवङ्गत्वापयः पिवे
दिति तदहीनसाध्येनभेदविषये हीनयोनिनिषेवणेष्वुपपातकसामान्यप्रा
यश्चित्तानियान्यानियमशातातपेनोक्तं आत्मपाणाराजन्यस्त्रीकृच्छ्रेद्वादशरात्रं
चरित्वानिविशनैवैवोपपत्केदैश्यामस्त्रीकेकृच्छ्रे द्वादशरात्रं चरित्वा निवेशनं चोप
पद्येदिति तत्रानिवेशानंचोपपत्कोदितकृच्छ्रात्प्रसानोत्तरकालेसवर्णापरिणय
नाहर्यंसाचरानन्यादिकामप्युपयक्कोदितप्रायैः इदंचात्नानविषयत्नाननत्स्नपपातक
सामान्यप्रायश्चित्तंस्यावस्थितमेवद्रष्टव्यं साधारणस्त्रीसंभोगस्यहीनयोनिनिषे
वणामित्युक्तेनतथापि पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयतइति संवर्त्तोक्तम
कामतोद्रष्टव्यं कामतस्तुयमोक्तं वैश्यागमनेप्राणिवधो हेतिनिद्धिनातयः पी
ताम्रकेनसकृत्तनेसमराचेकृशोदकमिति उपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि

तिविनिगमनाविरहेणासाम्यमितिवाच्यं भवन्मते योग्यताज्ञानत्वटीपस्थितिप्रकारता
युपस्थितौ नोतिसुगुणविशेष्यविशेषणभावे निगमनाविरहेण यत्र प्रातिवेध्यप्रतिवे
धकभावघट्टकं मन्मते तत्र योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयकोपस्थितेः प्रत्येकं दर्शितो-
भयरूपेप्सावैशिष्ट्यानिवेशमिति तन्तुभयं प्रत्येकं तादृशरूपद्वयावच्छिन्नयानुपस्थि ता
तौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यानिवेशनद्वयं कल्पनीयमिति तत्र स्वत्वप्रयमात्रयीप्साऽस्मा-
कं तत्कल्पनवकल्पनेन महालाघवमई दृशरीत्यैव प्रणमतीत्यादौ प्रकर्षविशिष्टनति
यातनामेवार्थः प्रादयो द्योतका एव न तु प्रकर्षादिवाचका इति सर्वानुमतः पंथाः
यदि [illegible] शंकते [illegible] तथात्वं जन्यप्रकर्षादिविशिष्टनतत्वार्थोपस्थितौ ना
[illegible]नकतामपेक्षत इति यो यस्याधीन प्रकर्षाद्युपस्थितौ नातज्जनकता कल्प
[illegible]वात् प्रादीनामिव प्रादीनां वाचकतानिरासायेति संख्यायास्त्व प्रकृत्यर्थेप
[illegible] विशेषणत्वेन तत्समवायादिना तथा सति एकव्यक्तिमात्रबोधप
विकल्पेन [illegible] बहुवचनायापत्तेः [illegible]
[illegible]

स्वरूपयोर्भूयस्त्वगुरुःसंबंधात्व्यापकत्वात्न च पर्याप्तेः संसर्गत्वेऽपि तद्दोषस्य च दोषा
पत्तीरिति व्याप्तिसत्वे प्रत्येकमाकाशादौ पर्याप्तिर्नास्तीति स्ववृत्तिमात्रावृत्तित्वात् प्रत्ये
कं सामयान्नातिव्याप्त्यादि वाच्यम् उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेरेव संसर्गत्वो
पगमात् आकाशादिव्याप्यतायाहित्वादिपर्याप्त्यावसत्त्वेनातिप्रसंगाविरहात् वैशिष्ट्यं च वै
ज्ञानिकं न तत्त्वात्त्वं तेन योग्यताभ्रमजन्योपदाकाशादिस्थादिवाक्यजन्यद्वित्वादिप्र
कारकाकाशादिबोधस्तत्र विशिष्टसंसर्गाप्रसिद्धावपि न क्षतिः द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छे
दप्रसिद्ध्या आकाशत्वादिव्याप्यत्वभ्रमे तत्संसर्गोपगमात् संबंधतावच्छेदकांशेऽभ्र
मभ्रमत्वस्योपपादनत्वात् न च प्रकृतसमर्थनावच्छेदकपदव्यापकतासंबंधेनद्वित्वा
पत्त्यपर्याप्तेः किं न तोयेयतः इति वाच्यं च घटो इत्यादौ घटत्वादीनां स्वरूपतस्तदैवोपस्थिततया
तत्रैतद्यात्ययवोधासंभवात् स्वव्यापकीभूतोद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वरूपपर्याप्यावि
पप्रकृतसमर्थद्वित्वादेः संबंधत्वे च व्यापकतारूपसंबंधतावच्छेदकांशे भ्रमत्वस्वीकार
स्यावश्यकतया उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेः संसर्गत्वोपेक्षातिवीजाभ्रया

उक्तस्थले धूमितो न धूमादिलिंगकज्ञानकरणकत्वं तत्तोपाधावुपस्थाप्यते करणत्ववत्तो यानवेति
तत्त्वतत्वकत्वं न जन्यत्वं पर्योप्यतावच्छेदकः वह्न्यादिविधेयकत्वे धूमादिज्ञानकरणजन्यता
वच्छेदकत्वं न तदभावोऽन्वितो यां ततत्सत्त्वमभिव्याहृतत्वं नोपस्थाप्यतेऽदृष्टपि न समन्त्कावकविभ
स्पष्टं स्पष्टक्रियानतिविकेः अन्वयानन्तवो जवस्थले वह्न्यादिविधेयकज्ञानवच्छेदे न तद्दृष्टादिधूपलिंग
ज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वमिति मताभावः पुरुषनिष्ठानजाप्यस्याप्यते नादृशानुमितित्वे दादौ वह्न्या
दिलिंगकत्वभ्रमदशायां प्रसिद्धेति वाच्यं धूमे न वह्निरेव मानमिदं नद्यदेनेत्यादावव्यमितित्वाभा
वे वाधानवपपत्तेरिति शङ्कः एवं तो धूमेन वह्निमानित्यादौ क्रियायोगाभावाद्धूमन्ततो येवं तत्र
ज्ञापकत्व विषयत्वं हेतुत्वं हेतुत्वं हेतुत्वं ज्ञानज्ञाप्यत्वरूपं वा हेतुमत्त्वं तत्तोपाधेः हेतुशब्दोपस्थ
तृप पिकारणपर्यायेन ततत्तापूर्वी यत्र थापि हेतावितिसमस्य हेतुपदं न समभिव्याहृतत्वं निरूपितत्वे
ततामात्रपरं श्रपि न समभिव्याहृतत्वं ततजातान्यतरनिरूपितत्वे ततापरमेवेति समभिव्याहृत
वह्न्यादिज्ञानहेतुज्ञानविषयधूमादिपदादर्शितत्तोपात तत्र्वेणानुमीयते गुणहेतो येवं स्या
विकल्पे न्यथवा धायकत्व मतांतरमपि श्रन्यतरनिरूपितत्वे ततावि विषयकमेवातो ज्ञाप्याहृद्वं ज्ञाप्ये न

ॐ

गु

१८

वेत्यत्रज्ञा ग्रहेतेनतावद्धूमाद्वह्निमान धूमेनवेत्यादौ धूमादेर्वह्न्यादिज्ञानेहेतुताप्रतीयतेहेतुत्वं
पूर्वोक्तं प्रयोजकत्वमेवगुणापदेवचनत्तविशान्तिपं धूमादिर्हेतोतद्रसंभवात्तत्रकृतत्रधूमादि
पदंतज्ज्ञानपरमेवेतितादृशगुणत्वमेववह्न्यादिहेतोरितिवाच्यंतत्रधूमादिज्ञानेलीढत्वा
कत्वेपिप्रज्ञानाहृहृदत्यादावभाववैधादिहेतोस्तत्त्यातासंभवात्तत्रापिधर्ममात्रपुरेगगता
द्वैधपिकालिकसंबंधेनयथमत्तयाऽव्यावृत्तेकत्वात्समवायादिनाधमेत्वाभावाथमस्याहृकं
तापिद्रव्याश्रितत्वसंज्ञावानाणत्वादित्यादौपंचम्यंतस्यालाक्षणिकत्वपदेपंचम्यत्रुपपत्तेः किं
त्वकार्यमप्यत्राप्यवाग्राश्रयेश्रुश्रितत्वंजाद्याद्देःस्वप्रयोज्यवंधाश्रयेधूमादेश्रुत्वज्ञाप्यवह्न्याद्यश्र
श्रयेश्राश्रितत्वाद्गुणत्वंहेतोर्नतद्विशेषणप्रयोजनंषितेः पाडित्येनश्रुचग्राह्नतोधूमस्यस्वाश्रित
त्वेनपर्वतोवह्निमानित्यादौपंचमीर्थाविर्णाज्ञायकत्वंवतज्ज्ञानजनकप्रमाविषयत्वंज्ञाप्यत्व
मपिप्रमाजन्यज्ञानविषयत्वं प्रतीवह्न्यादेर्व्याप्यताधर्मेणधूमादिज्ञापकत्वमत्वेपिवह्नि
नावह्नेर्वाधूमवानयमित्यादयोनप्रयोगाः प्रमात्वंचयाव प्रभिन्नत्वद्भूणेविवक्षणीयेतेन
धूमव्याप्योवह्निरित्यादिज्ञानस्यवह्निनार्थेप्रमात्वमादायनोक्तातिप्रसंगः द्रव्यत्वादेःप्रमे

रामः

१८

धत्वावच्छिन्नवत्त्वादिज्ञापकत्वेपि विशिष्टद्रव्यत्वादिनावह्नित्वाद्यवच्छिन्नज्ञापकत्वेपि च पर्वतो
वह्निमान् द्रव्यत्वात् द्रव्यत्वेन वेत्यादिनप्रयोगः प्रत्यायनतावच्छेदकवह्नित्वद्रव्यत्वत्वादिना ज्ञाप्य
ज्ञापकभावस्य तत्तद्यादिना बोधात् तत्र तेन तद्रूपेण ज्ञापकभावविरहात् एवं ज्ञाप्यवत्त्वादिम
त्त्वाद्यवच्छेदक एवं तत्त्वावच्छिन्नांशे ज्ञापकत्वं ज्ञाप्यत्वं वा प्रतीयत इत्यपि नियमः तेन पर्व
तो वह्निमान् महानसत्वान्नवेत्यादयो न प्रयोगाः अत्रेदमवधेयम् पर्वतो वह्निमान् धूमात्
द्रव्यत्वात्तापि महानसत्वादित्यादौ न सावच्छ्यादौ द्रव्यत्वमहानसत्वज्ञाप्यत्वाभावबोधनेन वा
धः तत्र प्रमेयत्वादिना द्रव्यत्वादिज्ञाप्यत्वस्य महानसादौ महानसत्वादिज्ञानज्ञाप्यत्वस्य च स
त्त्वात् वह्नित्वादिना द्रव्यत्वादिज्ञाप्यत्वस्य पर्वतादौ महानसत्वादिज्ञाप्यत्वस्य वा प्रसिध्याना
भावप्रत्यायनसंभवद्गतिज्ञानप्रयोज्यत्वे तानजन्यतावच्छेदकत्वरूपं समभिव्याहृतपर्वता
दिविशेष्यतानिरूपितं विधेयत्वं च विशकलितं पञ्चम्यर्थः विशिष्टलाभो त्वयवलानादेव वा
क्यमले तत्र विधेयतायां द्रव्यत्वमहानसात्वाभावः प्रत्याय्यते तत्र प्रयोज्यत्वं प्रमेयत्वाद्यवच्छि
न्नविधेयतायां प्रसिद्धं न चैवं पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादेरपि प्रसंगः धूमज्ञाद्यवच्छिन्न

गो धेयतायां भ्रमिदं नैवं पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादेर्व्याप्यसंगः प्रमत्वाद्वह्नित्वविष
मु यकंज्ञानंप्रयोज्यंतत्रद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविधेयतायावत्यादावपितत्तादिलिबाध्यवंता
९२ दिविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयतातावच्छेदेनविधेयतायांतंग्राह्यत्वान्व
यबोधोपगमात्यत्रवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतात्वमन्वयितावच्छेदकंतत्रैवतदवच्छेदेनता
न्वयःसंभवतिअत्रवह्नित्वावच्छिन्नत्वाविशेषितविधेयतात्वमेवनतथेतिकथंतदवच्छेदेना
भावान्वयइतितत्रशंकांपंचम्याद्यर्थविधेयतावन्निष्ठस्यावच्छेदेनान्वयोपगमात्तदवच्छेदे
नतदन्वयेवावच्छेदकतद्रूपस्यतद्विशेषणांशेयद्धर्मिपारतंत्र्येणप्रकारत्वात्तन्मूलकत्वेस्वरूपसंबं.
धरूपवह्नित्वावच्छिन्नत्वेनसहितस्यविधेयतात्वस्यैवान्वयितावच्छेदकत्वात्तद्वत्यादिपदसे
वतत्स्वावच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानपरंतदुत्तरमतुबादिप्रत्ययोविशेष्यतारूपसंबंधपरइति
प्राचीनमतेतत्ववह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयतात्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वमविवादमेवविधेयता
यामत्रतत्संबंधावच्छिन्नविधेयतात्वेनपंचम्याद्यर्थत्वेस्वीकरणीयेतेनायंज्ञानानालिशात्म
त्वात्वद्रव्यत्वादिनादिनादिनादौविषयतासंबंधावच्छिन्नायाप्रकृतविशेष्यतानिरूपितत्वान १०२

विधेयतायां द्वित्वादिरूपलिंगज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वेपि तावच्छेदकावच्छेदेनाभावान्वये
योग्यत्वम् संबंधविशेषावच्छिन्नविधेयतात्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनाभावत्वबो
धतानतएवं ज्ञानप्रयोज्यत्वप्रविष्टं ज्ञानमपि तत्तत्संबंधावच्छिन्नप्रकारकत्वविशेषितम
र्थः तेन समवायेन हेतुत्वपरम्परायं वह्निमान्न द्रव्यत्वमादित्ति प्रयोगस्यायोग्यताव
च्छिन्नविधेयतायां संयोगेन धूमप्रकारकज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वेपि समवायसंबंधावच्छिन्नत
त्प्रकारताशालिज्ञानप्रयोज्यताद्रूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्याबाधात् संबंध
विशेषघटितं तु यत्संबंधान्वयितावच्छेदकतयाभानं तन्नियामकं तत्तात्पर्यमेव वह्न्यादि विधे
सौ यताया व्याप्यत्वादिघटकाभावादिज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वेपि पर्वतो वह्निमान् भावादित्यप्रयो
गः न्यक्षेण विशेष्यतानिरूपितप्रकारताया एव निवेशनीयत्वादिति दिक् केन हेतुना कस्मै
हेतवे इत्यादौ विभक्तिभिर्हेतुताविशिष्टहेतुताबोधस्यापि न प्रथमाकार्यो न हि न्यायादिभिन्नसं
र्थं हेतुता न हि स्वरूपयोग्यताप्रवत्वात् विभक्तेः फलोपधानपरत्वात् दंडवान् कदंडवानि
तिवत् कार्यविशेषावपरकहेतुविशिष्टकार्यविशेषापरकहेतुताबोधः तेनाकांक्षातो

गौ॰ विरहाच्चनवान्वयबोधसंभवेऽपि तु शाब्दप्रयोगवैयर्थ्यं फलोपधायकतायामेव तत्प्रयोग
सु॰ तायाश्च योग्यताभ्रमसंभवादिति वाच्यं विभक्तेरन्यार्थकतायाश्चाप्यनन्वयदृष्टत्वाद्धेतुतापदत्वावि
९२ च्छेदार्थं तत्र योग्यतासहायार्थे योगेऽपि साहित्यमिति योग्यतावाचकपदाज्ञतायां चेत्तदा महास
नरस्यादेश्च यथायुष्ट्रि सहशब्दार्थः समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यक्रियासमानकालीनक्रिया
न्वयित्वं नरत्वायित्वं च समभिव्याहृतक्रियाबोधकपदेन क्रियायायाः सार्थसंबंधः सार्द्धत्यान्व
यित्वं प्रत्याय्यतेनास्य शास्त्रसंबंधं पव समवधत्वेऽपि तन्यान्यारोकत्वं तत्त्वे र्थात्सहोदनो भुज्यतेऽत्या
दौ कर्मत्वादिः इत्तो यायोगोऽपि स एव संबंधः तथा च प्रकृते कागमनसमानकालीनागमनक
र्तृत्ववद्धिकर्मकभोजनसमानकालीनभोजनकर्मत्वादिकं प्रतिपादयतो तंच हतो यत्र उ
त्पाद्यते तेन सह पदेनैव न क्रियाकर्तृत्वबोधेन क्रियापदवैयर्थ्यं क्रियान्वयित्व क्रियान्व
यित्व क्रियान्वयबोधस्यादेशपत्नीवत्केदकाविधेयप्राधान्यानिराकांक्षतया संभवाच्च न च
व्या॰ न त्रिक्रियासमानकालीनत्वमात्रं सहशब्दार्थः तस्य च क्रियापदोपस्थापितक्रियायामेवान्वय
इति क्रियाया रसमहितमसह शब्दादेवोक्तविशिष्टार्थलाभः इति वाच्यं पूर्वे सति प्रकृतेरणसहायागतर ९२

त्वादौ सहशब्दार्थस्य क्रियापदार्थान्वयित्वेनान्यसापेक्षत्वान्नेन सहपठितशब्दस्य समासासंभवे
न समुच्चयेऽस्त्वादिप्रयोगानुपपत्तेः न तत्र समासेन सहार्थस्य प्राथम्येनान्यसापेक्षत्वेऽपि समा
सो भवेत् किं तु बहुव्रीहित्वादन्यपदार्थस्य प्राधान्यमेवेति चेन्न समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यक्रिया
कालएव सहशब्दार्थः न तस्य क्रियान्वयित्वेनासार्थ्यं एवान्वयः तादृशकालविशिष्टत्वमार्थे क्रि
यान्वये च क्रियायामपि तादृशकालावच्छिन्नत्वं भासते उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्व
यस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् अतः क्रियाद्वयसमानकालीनत्वलाभ इति सामंजस्यात् प्रथवागम
न समानकालो वा गमनादिकमेव सहशब्दार्थः तस्य कर्तृत्वादिसंबंधेन प्रकृत्यर्थान्वयः ता
दृशसंबंधेन तद्विशिष्टं च आगमन आगच्छतीत्यादिप्रयोगागमनकर्तृत्वादीनामन्वयेन व्यु
त्पत्तिविशेषः विधेयस्योद्देश्यतावच्छेदकप्रकाराभेदाविरहात् न च सहशब्दार्थान्वयबलादे
व तत्क्रियाकर्तृत्वस्य पुरुषादौ लाभे प्रकारयापि क्रियापदेन तत्प्रतिपादनमफलमिति तन्त्र
योगोक्तार्थे इति वाच्यं समभिव्याहृतपदेन तत्तत्क्रियायाश्चेतु पस्थापनेन सहशब्देनापि तत्तत्क्रिया
विशेषस्यानिहत्य स्थापकस्य बोधने क्षमे भवतीति क्रियापदप्रयोगस्यावश्यकत्वात् सहशब्दा

कृपायाः कर्तृत्वादिसंबंधेन मामाश्रित्य नयत्यस्मिन्विरुद्धः सहशब्दस्यार्थत्वानानिपातस्य
वनवासो हृदा तु न सराव वेहमेकाले मिश्रा सह लक्षणे नैयायिकाद्युक्तयसवलक्षणमस्य
योः समानकालीनत्वाभावात् क्रियाद्वयसमानकालीनत्वाः सहशब्दार्थ इत्यसंभवः इति वा
च्यं तत्रापि स्थलवर्तिसमानकालीनत्वसत्वात् एवकालत्वेनैव कालस्य तदर्थान्तर्भावे पुत्रा
गमनपूर्वं मागां तिष्ठतीत्यादौ नयुक्ते तासहेति प्रयोगानवपत्तेः पुत्रागमनाधिकरण
दूरदेशस्थलकालवृत्त्यागमनकर्तृत्वसत्वेनान्वयितावच्छेदकत्रयावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमाहे
त्याभाववाधादिति वाच्यं तत्र लक्षणत्वेनैव कालस्य सहशब्दार्थत्वेऽन्तर्भावितानोपपत्तेः एवं च
दैककालेऽपि विभिन्नस्थले भुंजानमपि क्षणस्य सह भक्त इति प्रयुज्यते न तदेकशालादृष्टभो
जनाधारोऽपि सहशब्दार्थेऽन्तर्भावनीयः अतएव बालापाकाद्यसंस्पर्शा लिप्सा मा सह भोजनादे
त्वादिना पतितभोजनसमानकालीनभोजनमात्रस्य पापजनकत्वं नेष्यते एकपंक्तेरपि
वितृणानयाजनेसहसंबंधेत्वाध्यायं सह भोजने समः पततिकुर्वाणः पतितेन समे शायाद
त्यादावेकपात्रभोजनस्यैव तत्र ... पापहेतुत्वं प्रत्याप्यते तत्र नाद शब्दार्थस्यैव सहशब्देनाविव

गः
८

ताग्यानात्रय्यनाभार्थस्यैव सहार्थविशेष्यतया ऽन्वयोपगमे प्रत्ययेण सह त्वागाक्त्ययमित्यादौ स
हशब्दार्थप्रत्ययाहित्याभावयपत्प्रकृतंशेक्रान्वेबोध्यत्वस्तत्यभ्युपगंतव्यं तत्र नोपपद्यते तथा स
त्यात्स्यात्तावेंर्हयपतावत्केदकतयैव नतंथं भानस्यापगंतव्यं तथा च सत्यप्रतिषेधप्य लेनिषे
धस्यतेप्रतिशयात्येनभानानियमव्यात्वातात एवमनागच्छेनमपिप्रकृष्ठमप्सित्कृत्य तथा श्रेया
गात्रत्रात्रेयपताश्चंगायप तेन तत्र पष्ठे दाम्न न्वितक्रियायोगपवित्यागच्छक्तावप्यनशनी
कारः नवततत्रागमनाभावकालयवप्रकृष्टाद्वेषी सह शब्दार्थः तथा वा प्रत्रागमनाभावकाला
वच्छिन्नप्रकृषेवर्त्तमानकालावच्छिन्नागमनाभावः प्रतीयत इति नकाविद नुपपत्तिर्वाच्यं यत्रा
मपुत्रात्कयाति न तत्वयं तत्रापि तादृशाश्रयोगात तत्र पुत्रागमन कालावच्छिन्नस्यागमनकर्त
त्राभावस्य सत्वेपि पुत्रागमनाभावावच्छिन्नप्रकृषेवर्त्तमानकालावच्छिन्नागमनाभावस्यास
त्वेनायोग्यतापात्तात्त स्यैव सहशब्दार्थत्वेन न क्रियाकालः क्वचित्तत्क्रियान्वयि प्रथमान्तपदा
र्थः न्वति कवि हुसममभिव्याहृतक्रियायामपुत्रश्चागच्छतीत्यत्र प्रत्ययेण सह त्रागच्छतीत्यत्रेति
विग्रहात्तत्र प्रथमान्तान्यपदार्थप्रत्रागमनकालान्वयो न तत्क्रियायामिति न समासा...

द्वितीयान्यपदार्थग्रहणालाभः नैवं भ्रमात्मलभ्यमस्य तु आगमनकालावच्छिन्नस्य तु सोवि
वाक्ये नापि प्रतिपत्तारत्नाद्रुहस्त्रीहिप्रत्रैसैवांतस्य समासत्वमिति भज्यते तेलिवाच्यं बहुव्रीहि
मात्रस्य मतत्वान्नियमात्प्रथमान्तानवयस्थापयान्यपदार्थे केवलबहुव्रीहेरेवमन्त्वाभ्युपगमा
नस्तुवत्वान्यपदार्थे समस्थमान्तोपस्थाप्यत्वात् नबहुव्रीहेरेवं गतनइतिवत्प्रथमार्थं बहुव्रीहे
रभावत्वमिति वाच्यं तु नेकमित्याय व्यशिष्ट बहुव्रीहाववत्तान्निपमार्थे स्थवत्त्वसमूहं तत्वेरणान
द्विथानान् अन्नपवनत्तादं भोविप्रत्रेणसहनागच्छतीत्यादौ वक्रियायामिवतात्पर्यासह्वा
पार्थान्वयइति आगमनसमानकालो नं भाग्मनकर्त्तृत्वाद्यभावः प्रथमान्तार्थे प्रतीयत इ
ति मवेंद्र्यभावमवदृहत्तं प्रवमवहुहेत्यापपिगर्दभ्यांसहेवदशभिः पुत्रैरित्यादौ सहव
त्वेमावेन्यथाहारावहुत्वेमानक्रियान्वमादार्थेवसाहित्यवोध इति वहुतेतहत्यं भूतलक्षणाइ
त्यवेवलक्षणावाविपदान्नृतीयाः वृशोष्यतेलक्षणत्वंवल्याव नैकत्वंतत्रावशोष्यतावच्छे
दकसमानाधिकरणाभावप्रमानयोगित्वंतदा अत्रपस्थप्रमोहि विधो विशेषणस्पपूलणंचर्व
यमानंसप्तम्यावहुनैकविशेषणाप्रस्थादौव हुमानकालावच्छेदेनविद्यमानोदंडादिः अविद्यमा

नेत्यावर्त्तकस्वपलक्षणांतत्वप्रसादेः कालांतरीणजलादिकं विशेषणस्य संबंधो मन्त्वादिभिः
शक्याप्यते शक्तीत्यर्थे विहितानां वर्त्तमानसंबंधार्थकत्वात् शक्तो जलाभिलापस्य ह्रस्वादावति
प्रसा नजलादेः संबंधविवक्षायां मन्त्वाद्युत्पन्नवक्का यां द्वलीयातयावाविद्यमानस्यापि शक्याय
नात् विशेषणावाविष्टां द् पित्वजो यथालिंगादौ न शक्याप्यते ॥ पित्तपदार्थैकदेशोकवणात्
हावेवन्नदक्षवह्नि नत्वमिति चेन्नत्यापि माविशेषणात्ततीयेश्रवणसतोनेराभावात् वक्षतो
लिंगादौ ज्ञायमानत्वादिविशिष्टस्य बोधनेपि संबंधविधया करणत्वज्ञायमानत्वयोरवच्छे
द्यावच्छेदकभावभानसंभवादेशान्वयस्वीकारः ॥ वह्निनः नच संबंधविधया करणत्वप
कदेशेः वह्निमत्वभाने प्येकदेशान्वयश्रौव्यमितिवाच्यं करणभेदद्रूपेकवणत्वे करण
स्य संबंधविधयाभासमानेज्ञायमानत्वस्या वह्निमत्वस्यावच्छेदकतया भानेनाप्यगमैकदे
शान्वयं विनापि शुवच्छेद्यावच्छेदकभावभानात् प्रघट्टंश्वानयमासीनदंश्रीगतवात्तित्यादौ
देहस्यानानतयाविशेषणाज्ञासंभवान्मतवाधनपमपारिरितिवेन्नप्रकृतशाब्दप्रयोगादौ
करणकालावह्निमत्स्य संबंधेनान्तरसममभिव्याहारस्य लेनरधिकवणकालावह्निमे

वेद्यमापि सत्त्वादिनाप्रत्यक्षेण तद्व्यवतानिकालसत्त्वादिरूपविधेयापि ... णातीतादि
वच्छिन्नस्य संबंधप्रमेयत्ववनाध्ये ज्ञातश्रविंतंम्कानोपि देशादिधर्मान्तरसंबंधसमानकाली
नत्तपायधर्मान्तरान्वयिनिविशेषणानत्तस्वकारेणभासमानेधर्मान्तरान्वयिता यो विशिष्टवैशिष्ट्य
बोधइत्युच्यते तत्त्वस्नावन्वयिणानत्तस्वकारेणभासमानेधर्मान्तरान्वयिता ये विशिष्टवैशिष्ट्य
बोधइत्युच्यते तत्त्वस्मावन्वयित्पुपलक्षणं नवाह्यशाबोधस्तु डचलतितान्वयबोधइत्यु
च्यते कविद्विधेयान्तरसमानकालीनमपि विशेषणं तदन्वयितयानदन्वयित्पुपल
क्षणमुच्यते यथा रूपवान्नरसवा... यादौ रूपादिकं रसान्वयितिसास्नावान्गोघटवाच्यरू
त्यादौ सास्नादिपदवाच्येकविहिर्मिसंवन्धधर्मान्तरसंबंधितानवच्छेदकत्वा यधर्मान्तरसंबं
धित्पुपलक्षणं श्वेतोदण्डपुरुषा विन्यादि समहालवनवाथो दण्डमुपलक्षितपुरुषादिविष
यकेननविशिष्टविषयकं इत्युच्यतेविशेषमेव ह्रासंवंधापिततसंबंधितावच्छेदकतया
नदानिविशेषणं ग्रनयवसंज्ञाविशिष्टसंस्पादिस्स संज्ञादेविषयत्वमतं गोक्रुधेतांशभाक्
तयांशावी नतयेनैयायिकानां चमतेनतदस्यज्ञानविषयतयेव विषयभावच्छेदकत्वात्

त्वादेः प्रकारत्वमज्ञानविषयविशेषणत्वं च न तच्छ्रदिनत्वनाशकालीनायां देद्व्येऽस्तीति तु द्रष्टोनदिव
विषयकत्वमपि तद्दिनत्वविशिष्टविषयकत्वमपि तद्दिनत्वविशिष्टविषयकत्वमेव तद्दिनत्वरूपवि
शेषणाधीजन्यत्वादित्याचार्याः एवमप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणं घटसामान्याभावादिप्रतियोगि
नि घटत्वादिकं विशेषणं नीलादिकमप्युपलक्षणमित्युच्यते क्वचिच्चविद्यमानमपि प्रत्ययाह्नि
मूलनाधिकत्वज्ञानयानज्ञनविशेषणमुच्यते किंतूपलक्षणं यथा विद्यमानमपि जटातापसे
उपलक्षणं न तूपलक्ष्यतावच्छेदकयावद्धर्माश्रयविशेषणमित्यलंकाविदविशेषणस्यापि स
वंधोमत्वर्थीयेन बोध्यते तदाऽयं विनाशीत्यादिप्रयोगदर्शनादिति दीधितिकृत तत्वात् समतत्त्व
वधकार्यं यात् त्ववृत्तिनिमित्तत्वये नाऽपि तत्त्वविनाशिपदस्य तत्त्वत्रेति ॥ वस्त्रं गामयं गां ददाति
त्यादौ संप्रदानं च चतुर्थ्यां वाच्यत्वमादिसंप्रदानकत्वं दानादौ बोध्यते संप्रदानत्वं च स्वत्वभाक्त्वसा
धारणो क्रियाकर्मसंबंधित्वेन याकर्त्रभिप्रेतं क्रियाकर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालित्वं तद्भूता संबंधश्च
विशिष्टफलभागित्वमेव तथाच क्रियाजन्यफलभागितयाऽभिप्रेतविषयत्वं पर्यवसन्नं कर्म
णा कर्ममभिप्रेत्यमकर्मणाऽभिसंबध्नाति इति बोध्यमिति गादिकैर्विवरणात् तस्य लेन्याक

क्रियाजन्यतानिष्ठत्वभागितयात्रानविक्षाविषयोव्यालणाइतितस्य सं...हरानवं श्रयस्ये
न्नस्यसंबद्धानत्वस्यकर्मत्वापत्तिविशेषणस्य कर्तृत्वेत्यैमितेतिमंतेत्रणान्नतुः क्रियायाव्या...मिश्रसकर्म
मंन्नाविधानानक्रियायाव्या...मिष्टत्वमपिद्विकर्मजन्यफलभागितयेच्छाविषयत्वमेवतव
न्यायशक्तमित्यनेनतव्याप्तितणानभिषेतस्यापिनदाश्रयस्यतत्त्वंनाविधानाकर्मत्वंक्रिया
जन्यफलशालित्वमेवनत्विच्छागर्भमेयदानत्वंविच्छागर्भमतेभेदः कर्मत्वस्येच्छाव
हितत्वेसत्त्वेनदैप्रयोपत्तेः नवनदाश्रयत्वेनानभिषेतस्यापिकर्मत्वेननतस्याधावणाक्रियाज
न्यफलशालिनपक्षेस्यापिप्रामादेः कर्मतोपपत्तिरिच्छाजहितनतत्त्वेवैयर्थ्यमेवेतिवाच्यं इ
च्छाद्दहितस्यापिनिरुक्तरूपस्यबाधलत्त्वेताच्छाद्रूपमापिकर्मत्वेयेनपातिस्यादनइत्युक्तस्य
निपातनायस्त्वद्धपक्षणायनानुत्रनपवेदयोदनस्यगलाथः संयोगेच्छा...कर्तरह्त
ताविघारेयपितस्ययोगः नत्रविघादेरपिक्रियाजन्यफलशालितामावत्र्यायोपितेनदूपे
णेच्छाविषयताभावोऽव्याधितत्वत्रविषमतेनतस्यभज्यतइतिप्रयोगोपपत्तिः इच्छाऽव
हितत्वं मत्वतोन्ययेगावदैवादिविभज्यतइतिप्रयोगस्यवोपपत्तेः नवयात्वर्थतावच्छेद

कफलशालित्वेनोद्देश्यत्वं कर्मत्वं तदनवच्छेदकफलशालित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वमि
तिविशेषः स्वत्वध्वंसावच्छिन्नत्यागपदवद्दानपदेनापि तेन परस्वत्वफलावच्छिन्नत्यागोपि तद्वाच्य
उपेतायामपि संप्रदानेनव्याप्यत्वापत्तेः एवं फलाश्रयतयोद्देश्यत्वमेवादिकर्मत्वे फलसंबंधि
त्वेनोद्देश्यत्वं च संप्रदानत्वं बालकपाठादिस्थले त्यागजन्यस्वत्वाश्रयतयोद्देश्याद्विप्रादेः पितृत्वादि
रूपकत्वेनैवानोद्देश्यकर्मतानवाश्रयत्वमपि संबंधविशेष रूपत्वेन गवादेरपि संप्रदान
त्वेङ्गीकारे आश्रयत्वेनाभिप्रायत्वेनाभिस्वलेकुर्मत्वेन यावायाःदत्याप्रवृत्तिसंबंधः संप्रदान
तावदक इति युच्येत न दातृत्वलापोदकमासिञ्चति पत्येशान इत्यादौ मेकजन्यजलसंयो
गवपवनत्यपीत्या आश्रयतयाः भिप्रेतस्वत्वपत्यादेः संप्रदानत्वापत्तिरिति निवाच्यंथा
त्वंथतावच्छेदकफलाश्रयत्वाभिन्नफलसंबंधस्य संप्रदानत्वशरीरेविवेशोत्तमामेजस्यात्
स्वतायोदकभिन्नत्वादौ इवद्व्याक्रियावकुलव्यापारोपाधित्वंथः संयोगश्रोत्ताहृश्यायावच्छे
तावच्छेदक इति तदाश्रयत्वं निरुक्ताश्रयताभिन्नमेवेति तस्य कास्कोभिप्रायस्वत्वादेः सं
प्रदानत्वानिवोहान्नचपरकेवोनरस्यांशेथान्वर्थत्वावच्छेदकफलाप्रसिद्धिप्रोनदत्वपपादि

अं
श्रु
९९

ष्ठप्रतियोगिप्रविष्टधात्वर्थतावच्छेदकफलत्वानिवेशेन प्रसिद्धिसंभवात् एवं च
लक्षणघटकत्वाद्दोषाभावात् निरूपितत्वेनेच्छाविषयतानिष्ठजनकत्वस्य कर्त्रंशे निवेशाय
त्रिरूपितत्वेन कर्त्रिच्छाविषयत्वं द्वितीयातात्पर्यविषयेच्छात्वं धात्वर्थतावच्छेदकस्वमात्र
विवक्षणीयं स्वत्वजनकत्यागस्वरूपतात्पर्यं यत्र केवलं दानेति योगे धात्वर्थतावच्छेद
कस्वत्वनिरूपकत्वमेव संप्रदानत्वं न देवत्वम् त्यागे न धात्वर्थतानिरूपितत्वमात्रं च वक्तव्यं यो
धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वनिरूपकत्वमेव संप्रदानत्वं न देवत्वम् त्यागे न धात्वर्थतानिरूपि
तत्वमात्रं वक्तव्यं यो धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वेति यत्र पदं ग्राह्यस्यापि रूपेत् याचागांत्व
मेव दानत्वे ब्राह्मणायेत्यत्र निष्फलपाताः । नन्वेवमध्यमाने यो पिन्दर्णा स्वत्वानुत्पत्त्या संप्र
दानत्वासंभवात् स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं यदि संप्रदानत्वं स्यात् तदापि न हव्यमपि तदा
तत्तेः पिशाचेभ्यः पिदानत्वं स्यात् न हि श्वादेपि तद्दर्णं स्वत्वभागित्वमनोद्देश्यत्वं पि तेः
न स्वर्थेत्यादि श्वादेरूपत्यागाभिलापस्य स्वधाये त्यागे च तद्योः स्वत्वभागित्वे नपि श्वादे
रुद्देश्यत्वबोधकत्वात् स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यस्यापि श्वादेः स्वीकाराभावाच्च स्वत्वग्राह्न

एवमेतन्न वा वृद्धेश्यत्वेपि स्वत्वं प्रति तेजायते अत्र उद्देश्यत्वोपि च संप्रदानत्वमपपादितमेव पितृण

मिव ब्राह्मणा नाम पि च स्वत्वभागी नेनोद्देश्यत्वम सिद्धमथा त्वयं ता न च वेदकफलभागि

त्वायाय च संप्रदानत्वं हतापेटकमासिं वति पन्ये शतेन त्याहो न चोद्देश्यत्वांशानि ये साग्रा चष्य

कःयत्रात्मोद्देश्यत्वे नादित्यजनस्य देवाद्दत्तसंयोगो ऽस्मोद्देश्ये न शायनादित त्रयत्वाद्धे फलसं

बंधत्वं च न त्वा विषयोग्य वहात त्र तपव्रत च चत्यर्थः स्वादिष्ट तया कर्तृभिप्रेत तन्नत

लं प्रति जनकत्वं तत्र सेकादिक्रियायाम त्वेति निमाङ्के वतत्र संप्रदानत्वं उद्देश्यत्वागर्भ संप्र

दानत्व पवनात्र वाकेक्षे रिन व चलत्तणायात्र अभ्युपगमात् पितृभ्योद्द्युद्धादित्यादावप्यति

देशितकर्तृक संप्रदाने च न प्रीतत्वं च तत्र त्यागजन्य स्वत्वभागितयोद्देश्यत्वमेव अथ जलो

न र स्वत्वादि निष्ट जन स्वयोगादिरिच्छाविषयो ऽस्मे च जनेना त्यादेशा न क्षितत्यजलादेहे

तासंयोग स्तस्यापि हत्यापेटक मासिं वतिजनकत्वादि प्रयोगाय तिः तत्र द्यक्ति त्वस्य पदेवा

उपस्थाना त्रे न रूपे णा वि घ भूत क हे थ्यञ्चो नामि ... ञ्चो पो म... नामं भ वाउ पाध्य तजनत्याव

क्लिष्टकादिविषयत्वस्य चरूदं संयोग दाव वाधात् एवं न दीपकालो न वेषणेच्छामादाया

ॐ
शु·

त्प्रमेयगतः स्वरूपात्मितिरेव नैव दोषेनिष्ठत्वे नैवोर्द्धिवत्वेषितायाः तस्याश्चस्वविषयत्वेनै
गादिजनकत्वस्वजन्यत्वोभयसंबंधेनभूमिकादिर्वैयाकरणां त्वङ्ः उक्तस्थलेदर्शनक्रियायांज्ञा
जनकसंयोगादिष्वतादीजन्यतेनत्रकालीनतद्गोचरतापातरीराक्षायाः स्वविषयसंयोगादिज
नकत्वसंबंधमतेपिस्वजन्यत्वाभावालोभयसंबंधेनैक्यावैशिष्ट्यमित्यपोगानेवनिवर्तते
द्वद्देवोध्यंउद्देश्यत्वागर्भत्यागजन्यस्वत्वभागित्वस्यदशानिसंप्रदानत्वात्तत्वमेवोद्देश्य
नयदृष्टंतत्वनादृशादानेनंपत्नोमेध्यगंधनमित्यलम्। अपिस्वत्वस्यशाब्दगौणिकतयासं
मप्रदानत्वेनवैत्रपत्न्यैदत्तामितिव्यवहारापत्तेः स्वत्वपत्तुःस्वत्वमेवपत्नीस्वत्वंजनयतीतितत्तु
नेत्याम्नगौणिकत्वाच्चस्वत्वगतिस्वत्वात्यागत्तत्त्वेः तथाचसर्वत्रैवोद्देश्यत्वात्तभावः भट्टतेव
पित्तस्थोद्देश्यादित्यपि स्वत्वसंप्रदानविवक्षयर्थः श्रुतत्वात्स्वस्वत्वेच्छार्थे नतत्त्वविमेव
स्वत्वंदानद्रूपक्रियामप्रदानत्वेपितत्स्वत्वांसिध्यानत्वेषांसप्रदानत्वंचनध्योर्थ्योर्त्वयंताव
च्छेदकस्वत्वानवद्यपितिद्रूपितत्वं स्वत्वस्यावस्वत्वथं से च्छाद्रूपत्यागजनकस्वस्वेच्छाधीनत्वाभे
यमेवंयः तत्त्वाभसंविशिष्ठस्यधात्वर्थवत्तामतेयाक्तिकभ्यफलव्यापारयोः ह्ययव्याप्तवं

नामनेग्राकांतावलादेवपित्रमोदयादित्यववधान्वयांतस्वनेवनण्याः पित्राद्यन्व
योनिरूपितत्वरूपोमृत्याद्यौबाधितानवयत्वाच्यतेश्चनिरूपितत्वेनेकाविषयत्वरूपा
नत्वार्थपवदरानिस्तमृत्यपवनत्रुभाद्रुमापिश्रीस्तणापेत्तयादानत्वात [illegible] हेवात्ल
णास्यसंशदाननताश्वाहायास्निवोदेयतापित्रालणास्येत्यादिकमेभरयानस्य [illegible] लया
गेवपिमंमरत्ननत्वशारीवेउद्देशणत्वांशापरित्यागेः निमेरोवगमातेकर्मणाम्रमभिश्रेती
त्रिशस्तापन्नोमहर्षेः पाणिनेरपिसंमतोपमत्ये: शाब्देबेभयंददातीत्यादौजनयतीत्यभि
ज्ञोक्तेः एवंचोत्तारकव्यापारवृपेथात्वर्थमपद्मेकर्मेतत्वोगितपाशब्दादेः स्वंप्रदानत्वे
पुत्रायमृनत्यतेरत्यादौसंनदहनादिक्रियाजन्यफलाभेवंधात्वर्थादेर्नसंप्रदानतानिर्वाहद
तिनेयंसंप्रदानत्वत्वपर्योग्रपित्वथानाहनंत्रजनतीत्यर्थेण्योपाव्रजतीत्यत्रेवप्तहंतेमोहंवा
मंनेत्यनरत्यर्थविवत्नयाक्रियायोगपदेतिमत्वान्तेएनस्यवस्यानिनो [illegible] यमाणस्यक्रि
याथोपणदस्यतमनेनयानोःकर्माशिस्वाधनिष्टकर्मत्वविवक्षितेनेवोनर्वचतयोगस्यर्थः
नत्वाहदताकवणास्तहननावुत्तेयकत्वनांहशाबतद्ययोः इत्यनवधेयं [illegible]

ॐ
श्रुः

स्तपतये स्वाहेत्यं जुहोति स्वादाव स्मादेवि सर्वेषु तेभ्य उत्सृष्टं येन जलं लम्बजितमित्यादि
वैशारिणा नामैव पशुन्नाहृत्यं यजन्ते इत्यादावपि त्याग विशेषस्य प्रक्रियायां हृत्यदेवताकत्व
संप्रदानत्वयोर्वन्धीस्यादिति वेत्न गोरं देवताप्रीतिर्हेतु त्वाभावायजस्य थेल्लर्घ्यतात्त्वक्षेदकप
त्वे शीतिर्लदाद्युपत्तयोत्कृहस्य तिवक्तित्वाभावात्मसंज्ञाकत्वेनदिनो येवन वत्वधीत्यागा
त्मकतात्पृष्ठाक्रियायां निरुक्तानिराकरं संप्रदानत्वसत्वापितहावेवक्तणात्स्वमीतिभागि
तये हेश्यपत्वरूपसंप्रदानत्वाविवक्षायां वरुणायायजतत्वमपिश्रयोगः उभयाविवक्षायां व
हस्ते नकर्मसंज्ञयावाधात्त्विपतीपयेवत्सहोस्तुत्वं त्वनेत्यादेः प्रीतिरूपफलावच्छिन्नत्या
गवोधकतत्स्वात्यागरूपक्रियाजन्यप्रीतिभागितोदेवतादेस्तत्कर्मताध्येयंहाते वृत्तजा
पतिं जुहोति धृतागुत्वजनीत्यादयः प्रयोगाः वनकस्यवस्त्रेदादनीत्यत्रदद्दाति तत्या
गार्थकोऽपितप्रशयज्ञोकवणार्थकोयोगाः तदाश्वनीकर्णोवप्रक्तते नकर्मणिकतितों
जनेक्ता प्रकाशकोव्यापारः तदेकदेशोकर्तत्वेन जकस्यसर्वेषवविवक्षायांशुभ्रहत्वः प्रहृद
हातीत्यत्रतत्कर्तृत्वकतोकनोऽस्माकमुमतिप्रकाशाकव्यापारएववदह्यात्यर्थः तदेकदेशोकर्तृ

त्वेहेतुः संबंधविवक्षायां षष्ठी पूर्वसंबाहकस्य चरणे इदानीं तस्तु नीपमन्नावदाय सोच्चते
कलहहंसा दोहत्यर्थानामित्यनुशासनेनेत्यशीतिर्जनकतादृष्पर्यव्यवहारककर्मणोनिभाती
नः संप्रदानसंज्ञाविहितानतच्चतथ्यधः शास्त्रितनत्वंशीनावन्वेतितादृशाक्रियापूर्वतयात
याकलहादेः कर्तृत्वं तु वेभ्यः स्पृहयतीत्यत्र स्पृहाविषयपुष्पस्य हेतोर्मिलितं इत्यनेन संप्रदा
नत्वान्वतयोर्नयोर्विषयित्वं तस्येच्छारूपाख्यायामन्वयः पुष्पायस्पृहयतीत्यंशतु यद्धेतुः स्पृहादे
स्तूद्देश्यत्वक्रमेणः संप्रदानसंज्ञा तच्चापि वन [illegible] विषयित्वकोधे ऽन्वेति क्रोधमात्रे द्वेषविशे
षात्मकतया भक्तिः श्रद्धादिवत्तज्ज्ञानविशेषरूपत्वेन वा सविषयत्वावश्यकत्वात्तत्पद वा यद्वेद्व
ह्यतीत्यादावपि तेनैव संप्रदानत्वं द्रोहाऽ पविकीर्षा ग्रहितेच्छेतिपापनतत्राहितभागितत्वे
च्छाविषयतया तत्रिरूपकत्वं च तत्पुर्ष्यत्वं इच्छात्वाचि अहितान्वयाप्यार्थेपत्वं वाऽस्तर कर्मणोत्या
दिरित्यसूयाविषयः इर्ष्यानुस्तोनिः परोत्कर्षासहिष्णुतापरोत्कर्षगोचरोद्वेषः पतिषनृत्कर्मदिष
यमपरस्यतेनैव संप्रदानवा श्रत्तयोगुणिनित्यारोपावितिक्षेत्रोत्तरविषयमन्यत्वेनैवसंप्रदा
नत्वाविषयत्वाविशेषष्कत्वं कर्तृष्ठ [illegible] ः विशायमानेधापावपतीत्यादौ [illegible] इति कर्मणो इत्येन

गं
ग्र
५५

वृत्तिकत्वेप्रादेः संप्रत्यक्ता प्रत्यक्षोयार्थोऽर्थः तद्ध्वंसत्वादर्थंगीकृत्य पूर्वत्वेनध्वंसाद्यन्तर
तथात्वसत्वादन्तायत्वरनोथावयतीतिप्रयोगापत्तिः प्रागभावसत्वात्प्रागभावात्वात् नचेदाप
त्तिः प्रागविशेषणत्वे तथाप्रयोगात् नापि तादृशप्रागभावप्रतियोगिनस्तत्कालीनत्वात् नवा
तत्वमिच्छाविशेषणत्वदतः उत्तमलराशयनयातयायानकर्तृत्ववत्त्वं सांप्रतयागानंतरमपि
एवमपिदानथसमयपरिशोधनेनोत्तरमपिसम्बन्धेनतदानीमपिथावयतीतिप्रयोगापत्तेः नचपरि
शोधप्रागभावविशिष्टोनिरुक्तादानध्वंससमयावगाहीकृतध्वंसानन्तरपरिशोधनप्रागभावदशा
यांपरिशुद्धमादायथावयतीतिप्रयोगापत्तेः तत्सम्पतियोगितानिर्वाहकांगीकारविषयद्वयदा
नप्रागभावविशिष्टादानध्वंससमयावगाहीपरिशोधितं नावच्छेद्यं च प्रतर्गृहीतत्वेन तः परिशो
धनीयं तदादाय धावयतीत्यापत्तेः तदीयपरिशोधनस्यापिस्वकर्तृत्वेनयागस्य वा भूतयागमविष
यत्वात् तत्प्रागभावस्यपूर्वेयादिगृहीततया धनोत्तरमपिसत्वात् नचस्वप्रतियोगितादानिर्वा
हकाभूतयागमविषयीभूतेतयद्ध्वंसादानेपकत्वगावच्छेदेकाधिकरणाव्ययस्थिति संबंधे तत्तादृशवि
शिष्टप्रागभावविशिष्टादानध्वंससमयाऽऽकस्मलेवोदीयपरिशोधनेनप्रागभावः प्रत्ययमादान

प्रयोजनकाभ्युपगमस्य विषयपरिशोधनाविशिष्टः प्रथमपरिशोधनभागमावश्यप्रथमपरिशो
धनोत्तरं नास्त्येवेति नोक्तातिप्रसंगः एवमभ्युपगमस्य प्रमाणस्य परिशोधनमप्यसिद्धं नदीदानप्रपूर्व
कालीनस्य तावद्धृव्यमयातभपंदेयमित्यभ्युपगमस्य तद्ज्ञानमयोंहेश्यकत्वेन स्वकर्तृकत्वमोहे
श्यकत्वावद्धव्यदानमेवाविषयद्रव्यपेयम्‌ तद्ज्ञानमयोंहेश्यकं नतत्स्वकत्वावद्धव्यदानेन प्राप्नोति
दवानतथावान्याहेश्यकत्वावद्धव्यदानोत्तरं तदभ्युपगमविषयद्रव्यदानविशिष्टान्यभागभा
वास्यतानुपरयतीति व्यवहारानुपपत्तिरितिचेत्‌ प्रमाणग्रहणोत्तरप्रमाणानिष्टः परिशोध
ननाशोत्पत्तेः दृष्टविशेषेऽनन्यतेतेनैवाप्टेन परिशोधनस्य जनस्य नस्कारादिकं तथावद्यान
दानोऽभ्युपगमस्य स्वर्कपरद्रव्यदानजन्यादृष्टविशेषवत्त्वमेव धातुधनेरर्थः नतुस्वकदा
नानन्तप्रमाणदानेन तस्य तथात्वे मानाभावादिति वाच्यं प्रमाणदानस्य तत्त्वापि कर्तृत्वेनचवन
र्थोऽर्थः नच प्रमाणशोधनमेव तदृष्टजनकमृणपातकमध्ये तस्य परिगणनाद्दृष्टविशेष
जनकत्वेऽपि परिशोधनेनैव तस्य नाशादिति चेत्‌ परिशोधनस्य तस्य तत्कर्तृपरिलोपथा
प्रयोजनकत्वाभिप्रायेण तस्य पापानकमध्ये परिगणनोपपत्तेः प्रमाणमात्रगृहपरिशोधक

ऊं. प्रं. ३३

सान्वयम् इति तन्नियमः अपि तत्तदन्वयित्वावच्छेदकतया ऽवच्छिन्नपदेनान्वयादिविषयतावच्छि
न्नमेव भयात्वपयोगात्तया न शक्तत्वेन पुष्पवृद्धिः अतएव पाकेऽपि दावारूपाय निरूपितसाध्य
ताद्यागो निरूपितसाध्यताभिन्नत्वेऽपि न तत्ताप्यंविशिष्टान्वयानवयपभि तत्र एवं परम्परा
विशेषणान्वयिमेमकप्यत्वे ः परंपरया विशेषणान्वयित्वे भेदवत्तप्रकारतेऽपि एवं
योभयानुपिकर्मत्वभेदोऽन्तत्रप्यवेत्र चानेनत्राभोजनप्रकारनिर्भवत्तपाकत्वमवान्त्वनिस
म हालेवनेच्छामारायपाकत्रिकीर्षन्तरं इति प्रयोगस्य कालान्तरीयप्रकृतिविषयतामात्रप
र्यवसानेनैव विषयतासंबंधेनेच्छाविशेषणीभूतप्रकृतित्वात्तिकर्मत्वस्यैव तत्रेच्छाश्रयपिति
कर्मण्यपन्नयाप्यायमतिप्रसक्तिप्रसंगः इति चेन्न तथाविधतदिच्छाकाले पाक इदानीं नचि
कीर्षति इति प्रयोगानुपपत्तेः अन्वयिताव्छेदकप्रकृतिविषयतात्वप्रकारितागोचरत्वं इच्छा
नेच्छाविषयतात्वावच्छिन्नाश्रयत्वावगाहनाके ः स्वात्तन्त्र्यवत्त्वेमानकालावच्छेदप्रकृतिवि
षयतावच्छिन्नाभावप्रवत्तत्रसतीपत्तत्र इति वाच्यम् प्रयतीनेच्छाधीनपाकप्रकारत्वपिनत्रं
कृतेनवदातात्पर्याभावस्यापि तत्रवाधात् पाकप्रकारकेच्छाया मस्तत्याः प्रकारेच्छा स हेतिरिच्छा अ

रोगात् कृत्यमत्वेऽपि पाककृतीच्छामत्वेन तथाऽप्रयोगविरहात् कृतिविषयत्वाभावे कर्मत्वायो
सृत तथाभ्युपगमासंभवाच्चेति कर्मप्रत्ययस्थले इच्छाधात्वर्थविशेषणमेव स्वं ज्ञानं कर्मप्रत्य
यस्थलेपि धात्वर्थविशेषितैवेच्छा मवत्ययेन प्रत्याय्यते तत्कर्मत्वमेव कर्म धात्वर्थः तत्र
धात्वर्थकर्मत्वपानादिविषयत्वं ओदनकर्मकं भोजनं भवतु पाकविषयकृतिर्भवतीत्यत्र दीच्छा
णां पाकौदनादीनां तथेच्छाविषयत्वात् तत्कर्मत्वमस्ति गृहं विशत्यादौ इच्छाणां च गृहादेः स्थि
त्यानुवृत्तेर्वा विषयत्वमिति न गृहादेः स्थित्यादिकर्मत्वं तत एव चपदोदनकर्मभोजनमद्य
सि द्वितीयार्थभोजनकर्मत्वात् दिष्टं तत्रानभोगदलो भस्यते इत्यादौ दर्पणादिविषयत्वेन गगना
दिगोचरेच्छासत्वेऽपि गगनं दृष्टा नर इत्यादेरप्रयोगस्य तात्पर्यविषयत्वान्न वा ओदनादिविषयक
कर्मा यो पराङ्गेण यत्र भोजनादीच्छादेव यो न च भोजनादिके विषादिकर्मकृतयन मृषं।
भुक्त्वा नरः सादरः प्रयोगाः कर्तृप्रत्ययस्थलेऽपि नानादृष्टाविषयतानुकूलकर्मत्वमेवेच्छाविशेष
णात पाभासतेन तथा धात्वर्थं कर्मत्वे धात्वर्थविशेषणत्वात् धात्वर्थकर्मत्वविशिष्टभोज
शादि विरुद्धविषयितायां निषमस इच्छाणां भावेन कस्यलेऽपि च भवतीत्येव अन्यादि च

श्री. मु. ७४

योगवाचकत्वमपि गगनेदिरत्नतरत्यादिप्रयोगस्य हरूपवादस्तवान्तः । तदेतत्तवोध्यं सत्यमित्याव
ण्णपौधात्वयंक्रतिभोजनादेः केवलत्वेत्सुप्रत्ता संबन्धेननविशेषणात्वेन त्यासतिपचकर्तृक
क्रतिभोजनादिगोचरेच्छानतिप्रयोजकत्वात्तिभ्रमसत्वादिप्रयोगप्रसंगात्किंतविशेषि
तासमानकर्तृत्वाभपसेवतैवोक्तातिप्रसंगवारणाये च्छासमानकर्तृकत्वोपनयप्रमएवाय
तोस्वीक्रत्यक्रियायांतदन्वयेधगमोनस्याधीयतइत्येतेनवसमानकर्तृकत्वमादायपदार्थितस्य
लेः तिर्यक् गतादवस्थानस्यसमानकर्तृकत्वस्यवाच्यत्वेननतदिच्छानूपस्यपदार्थानन्तुगमेन
व्यत्नवपपत्तिः नवसमानकर्तृकत्वस्यसंबंधतावगमेतत्त्वशक्तिग्राहकाभावास्तवविरोधः
पतोधातो, कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायांवेतिसन्नंसनः समानकर्तृकत्वार्थकत्वंतत्पति
पादयति तत्रसंदिग्धे इच्छाकर्मत्वेनतत्समानकर्तृकत्वेनवस्वार्थपराइच्छानोविच्छानूपस्ये
तन्मवतोस्तेवार्थः इच्छात्वर्थयोः संसर्गतयासमानकर्तृकत्वविवक्षायामपि समानक
र्तृकत्वोपरक्तार्थपरत्वंधातोर्विवहंतोतिच्छामात्रशक्तिग्राहकेनतत्त्वावमितिसिद्धेवेनोभ्रवच्छा
दिविहितकारकानुजेनस्यधातोरिच्छार्थकतेणासत्वस्यापिविशेषोपिसतंतोत्सर्गः पुंवन्न ७४

सकर्मकत्वमतं तं गनशातिपदिकसेववकर्मनपाठश्लाघ्याः कर्मोर्वोत्योर्विवश्यन नंवपुश्रीप
त्तिप्रवृत्वकाम्यतीत्यादौ कन्तादिप्रकृत्यर्थस्य प्रत्याद्देः क्रियात्वाभावेनाकर्मकत्वेपि श्राश्मनः प
कमिच्छातिपाकीयतीत्यादौ प्रकृत्यर्थस्य पाकादेः सकर्मकतया सत्वेन ... दाप वत्वकोजा
येतपाकादिसमस्यापस्य सकर्मकतापाञ्चवोरतनपातंडुलं पाकीयतीत्यादिप्रयोगापत्तिरिति
वाच्यमस्कधात्वसमानार्थकपतेरिवमतेतसमानार्थककाजेनादेरपिकर्मबोधकस्यसाको
त्य त्वावपगमेतनयाप्रयोगाप्रसंगात स्कंदंतकर्मत्वविवक्षायां तषष्ठावाधेनदितीपाश्रा
श्रयमाद्विः नवधात्वर्थवक्तयोगे कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्याद्धितीयाबाधकत्वेकं सकर्मकत्व
धमावेष्टकेसंघातयतीत्यत्रद्वितीयापात्तस्यात्तकेसस्यात्ख्यातकर्मत्वापोगेनवधकर्मत्वपेवत।
डुत्रंवद्वितीयासमर्थ्यनादित्विवाच्यस्कंदेतोत्रयंपत्राख्यातार्थोणावतनप्रकृतित्वत्वंकारकर्म
त्वपेनेनस्कंदेतक्रियकेस्यणापेतनत्वस्कातिप्र... तिपायस्केयाकारकतत्वत्वात्तस्येशाङ्गजोतम
मयातिसर्वंसर्वभयतीत्वादौगावत्पर्यतोयोगेयथाप्रकृत्यर्थक्रियापाकतुः कर्मत्वेनयास्कंदेतो
प्रवर्णाणांत्रत्वपयोगेपीत्यात्येपगात्मदृत्योरेकर्तृः कर्मनपानंत्रवंद्वितीयोगनिवेशणम्य था

१५

नेयोगेदृष्टाप्रक्रांतेः कर्मणोऽहितीयोगः ता तथाविज्ञाविप्रत्ययानन्त्वृते कर्मणोपोनिल्लाभात् दृ
दं न कर्मणाः कृत्स्नादेर्हितीयोपर्व न तथा केवलस्यायां तेइलस्यपाकोपतीसिप्रयोगवक्तृतस्य से
वेथविवत्साधीमपित्रयाप्रयोगाद्स्मृतपवनवत्तत्वह्येकदेशोनषष्ठ्यायां स्वेप्रतियोगीपस
दत्वात्पदस्याकारकारपीनिवृत्यान्निविशेषदृतिवाच्यत्वात्दसाव्यत्यतेरभेदान्वयः पल पूर्वस्तौ
कामनत्वृत्येकदेशोनभेदान्वयैवाथका भावानङ्गत्पव दृस्य राजमानमातेगा इत्यादिप्रयो
गोनेष्यतिवस्तापितः स्वर्गकामइत्यादिप्रयोगः नचकोटकपदश्वनियोगिपदश्वनियोगिपद
योभेदान्विशेषनमफलमितिवाच्यं तद्विशेषनस्यद्दृष्टांतविधयोक्तत्वात् यथाश्रुतियोगीपदृ
सकृत्त्राप्यपदोन्वयोग्रभेदविवक्षायां पडिं प्रश्नीपत्नीनिवन्नपरप्रज्ञादीगोचरेच्छा दृतिप्र
त्रिप्रश्नीपत्नीत्यादयोनप्रयोगाः स्वपुत्रात्मनः काजित्स्यादिनापषित्स्मसंबंधिमदिच्छादित्संत
दोषकत्वं तत्त्वावकाम्यवोविधानात् संबंधिवत्संबंधित्वेनभान्त्वेप्रत्ययात्सप्र।
थितः प्रश्नोऽप्रसिद्धस्लपिसीपनेनप्रश्नेकारणायांप्रश्नीपत्नीत्यादिप्रयोगस्य सर्वेसिद्धस्याद्
रुपत्ते उक्तस्थलेप्रश्नीयत्नीत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्य वारणावकाशमायैकांपोप्रश्नेद्वि

घ्यपि च समाध्येन संबंधः किं तत्स्वाभाविको भासमानत्वसंबंधप्रतियोगितयाऽस्यार्थविषयत्वात् द
र्शितरूपघटत्वेन सहितमिति स्वरूपेण संबंधस्य काकाज्ञाय वाच्यत्वेपि तत्संबंधेनैतत्वे कायां
संबंधार्थत्वमात्रपरत्वमित्युक्तत्वादित्यदर्शितानां पौर्वापर्यत्वसंबंधानन्तरं स्वरूपाद्वेषा त्वं वइति षष्ठ्यर्थस
बंधत्वेन धात्वोः कर्मणोऽहन्नादिसत्त्वात् बहुत्वाद्यायामिक्षायामन्वेति क्रियाव्यक्ते कवाद्दत्वार्थे लोभ
स्याश्रयत्वाजनकत्वान्तर्भावितस्वरूपत्वार्थे स्वं वेन्नादिहितत्वसमवेचित्तः संबंधितयाऽन्वयविषयार्थ
कत्वेण्वं चेषः कर्मणः स्वं वेन्नादेर्षितत्विक्षायामिति बहुत्वादिपि पूर्वितः संवेन्नादिस्येवयोजना
कार्णाय स्मश्रुत्वे दर्शितानुपपत्तेरिति वाध्यं भूत्वं पुनीयत्वादावार्थविहितकाल तन्तस्य स्वक
त्वेष्वप्यतत्त्वतथाहितमिवावरतीत्य पंडयमानत्वाचिनः कचिद्विहितः तमिवावरतीत्य
स्यतत्रत्वत्वेन ज्ञानातीत्यर्थः स्वाचारपदस्य व्यवहारमात्र ज्ञानवचनत्वान्नूत्वनर्थाद्ज्ञाते काजे
नार्थः तत्रैव समवेमेकमेव तत्र वत्तत्वत्वे प्रतियोगितयायां पुत्रादेवत्वयः पुत्रादिपदमेव वा गौ
णेया पुत्रादेस्तत्त्वपरं ज्ञानमात्रं कजन्यः तत्र वस्त्वाभेदावगाहित्व संबंधेन पुत्रादेस्तत्त्वस्या
न्वयः नेवं पुत्रादिपदस्य पमेयार्थकमेव तौपमानादावावरत्वत्वे नत्तद्ययस्य स्वयं वेतिथा

ॐ मु ७५

ऽस्मगच्छेत्तदनिवाच्यं पुत्रादिषु स्मात्वात्वप्रतियोगितयाऽस्मत्पुत्राद्यर्थकत्वात् । अत्रापव
दत्तस्य कर्मवाचकत्वे पुत्रादिरूपस्यापोलादेः कर्मत्वात्स्य गुणपंदत्वे पूर्वमेवोपमानपदस्य क
र्मवाचित्वमः । अवकर्मविशेषणतत्स्याभ्रतियोगित्वबोधं वत्तुनः पुत्रमिवावरतीत्यस्य
पुत्रपयात्र्यवहरतीत्यर्थः व्यवहारश्रूपात्यत्वादिस्सुतान्प्रतिपालनादिरूपः योधाएवं
वपुत्रीयतीत्यस्य पुत्रक[illegible]र्मव्यवहारवत्त्वनैत्यर्थः न्यवं द्वादेर्यथासत्त्यापूतादत्त्वेन
योपमार्थैव्यमेवभावः तथापुत्रभृत्ययोरपिस्वकर्मव्यवहारवत्त्वतयासदृतिपुत्रादिपदस्यो
पमानवाचितानाचारनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वाद्वकर्मवाचितानाचाराचारपदस्याप्योर्थः । अ
पमानाचारे कर्मतासंवंधेन पुत्रादेरन्वयबोधः अमात्वेताकाचमत्यपाविधात्ववयवतयालन
स्यामादेर्लिंगमेनानुपास्थितेः कर्मत्वस्य संवंधयतया भानम्पयतेपद्याण नपुत्रघटत्वादिस
मासतूपमानपदिकावयवतयालन्यघटादिकावयवत्वसंस्थानाति पञ्चादिभक्तांतार्थ
विशेष्यत्वं परंलत्वणो पेनेद्वितीयाचारेभृत्यस्य कर्मतयाकाजं तस्यसकर्मकत्वमि
तिकुंयाअमादीयतीत्याहावाधावनूपोपमानतार्विमानंसंतोनव विडिकयोगसाप्त ७५

सकर्मकतातत्रद्विकर्माद्यधिकरणकावाचकत्वाभावः कार्यतार्थः सर्वावस्थानन्तूपदश्यत्वकर्मकद
सकुयात्स्वाधिकरणतापन्नतः सम्प्रेम्यनसुवस्थानयोः साम्यैकजातीयस्यात्वजनकत्वाद्विना
शब्दविशेषग्रहविषयत्वेन वाह्मसङ्ग्वाचवतिहंसायतेहं सतीत्वाद्युपमानत्वाविकल्वाविक
ल्वेवाविपरोनवविहितकाइमक्विवेतथान्वयकर्मकः तत्र हंसादिकर्तृकावाचकत्वाबाधस्य
गमनादिरूपस्यकाऽङ्गतार्थत्वेपिगम्यादिशनिपायतावच्छेदकसंयोगादिरूपफलानवच्छि
न्नस्यैवतदर्थत्वोपगमात् शब्दज्ञानादिरूपसविषयकव्यापारात्मकस्याबाधस्यकविनदर्थक
त्वेपिविषयरूपकर्मावच्छेदस्यैवतद्धस्यैवतस्यतदर्थोपगमात्कर्मावच्छेदस्यचकर्मान्वयानियाकां
क्षेवादित्यादिकं स्वयमहनीयक्रन्थर्यकथान्वयोगेऽपि सायनतादिज्ञानविशेषत्वात्प्रयोज्य
साध्यतात्व्याविषयताविशेषप्रत्वकर्मत्वद्वितीयार्थः विषयतामात्रेपरस्पर्द्धवत्तोनीते
प्रयुज्यते तत्रकपालेकरोतिजलाहरणेकरोतीत्यप्रयोगात् ग्रन्थेवंकाशयानैदकरोतिकाष्ठे
पचकरोतीत्यवकाशादिपदोत्तरं द्वितीयानुपपत्तिः तत्रकरोतिनिरूपितोक्तविषयतात्वाव
च्छेदतिदेऽन्नउपादानोपविलक्षणाविषयतावविषयतापिद्वितीयार्थः सावच्छिन्नोपोनरोपस्या

श्री
मुं
८८

समाधीयते विषयताविशिष्टाभावमेव क्लृप्तनाव क्लृप्तानान्वेतिचेन्नः कदाचित् घटाकेमात्रसमवायसमसंबद्धा
नेण कायान्वशेतीत्यादृयोनभयोगाः घटो वे कालेऽभस्मकरोतीतिद्रव्यं दीपकरोतीत्यादौका
पूर्ड्या देः कर्मणानुपपत्तिः तस्य भस्मादेरुपादानता विरहात्काष्ठद्रव्यणादिनाशानंतरमेव
तदारंभकपरमाणुभिर्भस्मादेर्यथारंभात्तस्मात्तस्य द्वेषोपादानत्वात् विभिन्नकालीन
योद्वयोस्तथा पूर्वे भावविरहात्कारणास्यैवोपादा त्वात्तसिपमात्रनव परिणामवादविद्वेषि
णां नैयायिकानां काष्ठादेर्भस्मादिनूपद्रव्यानवकारणत्वमपि तत्र शक्तिवंधकत्वं द्रव्यवाति द्
व्यांतरानुत्पत्तेरिति चेत् कर्मादि द्विविधं भवति प्राप्यं प्रकृतिविकृती च तत्र प्राप्यं कर्म क्रिया
जन्यफलशालितामात्रादेर्गो ग्रामादि ज्ञानादेर्विषयस्त्वं क्रियातिशयाधेयत्वं तदितकृति स्वरूपं यथापा
कादेरोदनादि यथा वा भूतेमोत्यादिकरादिप्रत्ययमेतत्तुलादिनूपपूर्वद्रव्याविनाशप्रयोज्योदनादे
रिव नैवं द्वितीयेग्रथ्यादिनूपपूर्वद्रव्यमविनाश्यतत्रैव संस्कारादिविशेषानिष्पादने न तद्विशेषा
प्रभास्यादेर्निर्वृत्तेर्न त्वनीपेव काशादिनूपपूर्वपरिणामविनाशयतत्रैव कटादिनूपपरिणति
प्रादानक्रियया प्रादशेव कर्मप्रकृतेरसमभिव्याहारस्य लेनिर्वर्त्यमवान्ते तं तुलाभोदने पव

ग्रा

श्री

द्वितीयया प्रकृतिभोजनादिकमेव प्रत्ययार्थे भवेदिपि पाकस्य द्योत्यते ओदनो भुज्यते इत्यादौ कर्मत्वा
नभिव्यक्त्यापपत्तेः तत्र प्रकृतिभूतस्यैव तस्यान्वयः प्रकृते भोजने कर्मत्वस्यैव तत्र प्रत्ययेन बोध्य
त्वात् प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात् इच्छादिविषयत्वविशेषितप्रकृतिभोजनादेः प्रकृत्या
प्रतिपादनादिति वाच्यं कर्तृप्रत्ययस्थले समवेतत्वे इच्छाया धात्वर्थविशेषणतया ... कर्मप्रत्ययस्थ
ले तस्या धात्वर्थविशेषणतयाऽनुपगमात् चिकीर्षते पाकः इत्यादाविच्छाया विशेषित प्रकृत्यादेः स्व
प्रत्ययेन प्रत्यायनान्नाह यत्र प्रकृत्यादिकर्मत्वप्रत्ययेन पदादिना प्रत्यायनसंभवात् व्याख्यातानुपपत्तितद
र्हमानत्वादेः प्रकृत्यादिविषयकेच्छा परप्रकृत्यर्थो यत्र वा इच्छाविषयप्रकृतिसन्नोभयत्रैवेच्छाया मत्व
र्थः प्रकृत्येकदेशेऽपि नीलतरो घट इत्यादिस्थले नीलत्वादौ तरबाद्यर्थातिशयान्वयात् नन्वेवं कर्म
प्रत्ययस्थलेऽपि प्रकृतिविशेषितेच्छा सनाऽर्थत्वात्पुनर्विशेषणीभवन्ती प्रकृतिरेव कर्मत्वेनान्वीयतां
भवन्मते विशेषणीभूतायामिच्छायां वर्तमानत्वाद्यनुपपत्त्या व्याख्यातार्थान्वयवदिति वाच्यं पकर्मविशे
षणानयाविनस्य प्रत्ययविशेषणतयान्वयः प्रत्ययार्थनिष्ठप्रकारार्थविशेषण[…]नस्य
यान्वयस्य विशेषणतयान्वयात् योगात् विशेष्यतयान्वयस्यासमञ्जसत्वात् धात्वर्थविशे

स्याप्रकारत्वात् नव कर्मतासंबंधेन भोजनप्रकारिकाओदनविशेष्यिकापदेच्छानंदवत्तादृशप्र
योगः सा चेच्छा भोजनधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानादोदनविशिष्टोदनधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानाद्वा
ओदनस्यासिद्धत्वाद्दशायामपि विशिष्ट धर्मिकेष्टसाधनताज्ञानादिविशिष्टधर्मिकासिद्धत्वीज्ञावसह्रि
तादृशविशिष्टेच्छासंभवात् यत्र भोजनसिद्धत्वादशायां भोजनोत्तरकालीनगमनत्वादिप्रकारिकाम्ध
कौ दनजन्यतुष्टित्वादिप्रकारिका वा इच्छा तत्र तु स्वेष्टेन इति प्रयोगस्य न प्रसंगः मुख्यविशेष्यविशे
ष्यविशेषणतापन्नकर्मत्वांशे इच्छाप्रकारताया एव सत्त्वे प्रकृत्यर्थे भानोपगमादिति वाच्यं भोज
नेभवतियादि भोजनविशेष्यकेच्छादशायामपि तु भुक्षेन इति प्रयोगस्य सर्वसिद्धत्वात् यत्रार्थवि
शेष्यकेच्छाबोधकतायाः सन्प्रत्ययस्यावश्यमुपेयत्वात् न च द्वयोर्मुख्यतिरेवोपेयतेन कर्मुश्चो
वतिवांहेच्छुर्गच्छति इत्यत्र कल्पने गौरवात् अत एव स्थितिमदिराचरेच्छायाश्चाहादिविशेष्यकत्वे स्योन्करी
त्यासंभवोपि शहं तिष्ठासतीत्यादिको न प्रयोगः भोजनप्रकारकौदनविशेष्यकेच्छाविशेषदशायां तु
भुक्षते इति प्रयोगस्तत्र देयपत्तारश्चाविर्भूतताप्रत्ताया एवाय शौर्भानोपगमेन न तस्याविवाहात् ।
न च धात्वर्थविशेष्यकेच्छायाः सन्प्रत्यार्थत्वे पावार्थ पंक्तिशेर भेद न ह त्वाये तु पाकौदना ।

घ्याप्कोष्ठे तापतेइत्याशुभयाबोधस्थलीयवाक्ये पकादिपदार्थस्यारोपविशेष्य
स्याख्यानार्थविशेष्यतावयविशेष्यतयानतमदसमानवचनत्वमात्मनस्तन्नैव
समानितत्वेननतज्ञापशेषपुंसोहिभागवद्धाश्चिक्रुपाः शिवः स्थितामित्येवकथमा
रोपविशेष्यवाचकपदविभक्तद्ववचनत्वसमानीतिक्रियापदस्येतिवाच्यं तत्रापि
श्रोऽहयस्यवाक्यत्वेनविक्रभागाहयस्यताश्यारोप्यत्वेनकवेरुपदितत्वात् श्रा
ख्यानार्थविशेष्यत्वेनाप्यशाशुपस्यैवविवक्षितत्वात् इत्यार्थकथात्परस्थलेस्वत्ववि
शेष्यत्वेकर्मत्वद्वितीयार्थः श्वेतोहस्तिसाध्येस्वत्वंभवतित्यादीत्यस्थलेस्वत्वमिच्छ
तीत्यादिवद्बहुलिमिच्छतीत्यादयोनप्रयोगाः श्वेहस्वत्वोस्यामित्यादीच्छायाः स्वत्वा
दिविशेष्य[illegible]कत्वध्यानस्तस्वत्वमिच्छतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरितिचेन्न समस्वत्वे
भवतित्यादिस्वत्वस्वत्वविशेष्यकेच्छायापवकदाचित्स्वत्वविशिष्टात्मबोध
कशब्देनविषयाभिलाषात् स्वकृतस्यैवनिस्सिद्धिकत्वेऽयस्वहानिसाध्यत्वप्रकार
कपाकविशेष्यकेच्छायास्त्वपाकेनस्वस्यासाध्यत्वात्यामीतिपाकमीतिपाकमिच्छतीत्युक्तौ ।

ॐ तत्कृत्यमित्रव्यापारविशिष्टबोधकशाब्देमविषयाभिलापवत् प्रविदिवोदिषणस्वात्वादेर्विशेषणा
व्यु तयापिक्रुविज्ञानमानुभविकंतदोदेष्याद्यव्यवहारनियामकाकावित्वविशेषणस्याधारणा
२१ विषयतावैशिष्ट्योविषयाभ्युपेयः प्रकृमेतोविशेष्यत्वपाकाविकभानविषयतायानिरूपितविषय
ताव्याविषय[illegible]वत् स्वपवस्वात्वमीकृतीत्यादौहितीयार्थः ग्राममिकृतीत्यादौग्रामपदेग्रामस
त्वादिपरेप्रातःसिद्धस्यग्रामदेर्व्यावविशेष्यतायाः उपदर्शितविलक्षणविषयतायावाविरहेपि
तत्वतिःग्रामादेःसिद्धतेपिस्वत्वतायसिद्धौपरकृसेवकायाःप्राधान्येनकदिच्छानंविशिष्टस्यासिद्धत्वा त्या
त्तेवग्राममिकृतीत्यादिप्रयोगाइत्यपिवदंतिपाकेचिकीर्षतीत्यादौहितीयायाविष[illegible]यताह्रूपकर्मता
र्थकत्वयाकृतिप्रकारकपाकाविषयकेच्छाप्रनीयतेसाचपाकेकृत्यासाध्यतामीतीच्छाप्रयविषयता
यावृत्यविशेष्यकेच्छावावित्वाकृतिविशेष्यकेच्छावेकीर्षा पदार्थःसाचपाककृतिमेवतितीकेव मूं
प्रवर्तिकाचस्याभवत्नमावेदयदेतत् एकादेशकृतिकर्मतमेवहितीयायाअर्थः एतेनेनविरुद्धमा
विषयत्वरूपकर्मत्वेत्रशब्दस्यित्यादौत्यामादायशब्देनिवृत्तसतीतिप्रयोगापतेः प्रयुक्तैवैतत्संतयार्थ
र्थप्रकारकेच्छावावित्वेप्रयोदनभोजनेच्छादशायामोदनेबुभुक्षतइतिप्रयोगोनस्यात् [illegible]भोजन

विषयतायामभेदसंबंधेन विशेषणतायानियानियमेनोपपत्तमानत् अथवालो
हिताभेदविषयतानिरूपितविषयतापन्नस्य वह्न्यादेर्ज्ञानानवयिविषयितानिरूप
कत्वं भासते सतेसम्बन्धालेवनादौ च तादृशविषयतापन्नस्यैव विषयितानिरू
पकत्वमिति नातिप्रसंगः विषयतापन्नस्य निरूपकत्वमित्यस्य विषयतावच्छि
न्नेनिरूपकत्वमित्यर्थः एतच्चाविलक्षणविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वमवि
षयस्यापिविषयत्वस्योपेयत इति रक्तदंडवानित्यादौ दंडादिरूपप्रकारांशे प्रका
रेतापिरक्तत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेन दंडादिप्रकारतायाः अवच्छेदा
वच्छेदकभाववादित्यादिस्तत्र शोभनम् उक्तरीत्याविनैवलक्षणमनुपपन्नोप्यन्या
प्यत्वात् अन्यथोक्तस्थले आरोप्यारोपविषयबोधकपदयोर्ज्ञानानिरूपार्थकत्वे कर्म
प्रत्ययस्थले वह्निर्लोहितोज्ञायत इत्यादौ विशेष्यभेदाबाधकभेदापत्तिः न च लोहि
ताभेदज्ञानविषयो वह्निरित्येव शाब्दधीरूपपन्नमते न ज्ञानप्रकारो लोहितो वि
शेष्यश्च वह्निरिति सम्बन्धालेवनं तस्याप्युपपत्तिप्रकारो वैशिष्ट्यदेवलोहितत्वमित्यादावपि

कु॰ तथाप्रयोगप्रसंगान्न दर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधकत्वे लोहितादिप्रकारकत्वविवि

८: शिष्टनिरूपितविशेष्यतायाः शुक्लत्वमादावाधितत्वेन तादृशप्रयोगापत्तिरिति

वाच्यम् तत्रलोहितादिपदोत्तरप्रकारतार्थकद्वितीयादिविभक्तिविरहेण लोहि

तादिप्रकारकत्वज्ञानभानासंभवात् तन्नामार्थधात्वर्थयोः साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वा

यप्रकारितायाः संसर्गतयाभानासंभवादिति चेन्न यथाहि घटोनीलोभवतीह

त्रनीलोभवतिकाष्ठंभस्मभवतीत्यादौ धात्वर्थैः साधारणधर्मरूपभावेत्युत्प

त्तिर्वैचित्र्येण नीलनीलोभस्मादेः साक्षादेवान्वयः प्रथमायाअभेदार्थस्य समानार्थ

कत्वाभावात नीलादिपदस्य सार्वभौमावयवार्थलाक्षणिकतया प्रकृति

विकृत्योर्भेदमतेहृत्तोनीलोभवतीत्यादौ योग्यतायाउपपत्तिः तथाधात्वर्थेप्रकृते १

पिप्रकारितासंबंधेन लोहितादेःसाक्षादन्वयस्यापरासिद्धयागमात् यथाप्रकृति।

विकारभावस्थलेहृदः पंचनीलोभवतीत्यादौ प्रकृतिभूतत्वादेर्विशेषणतयाभा

वनान्वयित्वात्तत्र तत्संख्याबोधकतयाप्रकृतिवाचकसमानवचनत्वमात्मानस्य ते

बु॰ २२

दौसामानाधिकरण्यानुरोधाद्वा तत्तदपदस्य स्वजन्याभेदज्ञानविषये लक्षणा
श्रुत एव श्रौतित्वविशेषदर्शिप्रयुक्तस्य लोहितं वह्निं जानामीत्यादिवाक्यस्यापि
प्रामाण्यनिर्वाहः न च समासस्थल इव लोहितवह्न्योरभेदे विवक्षाज्ञाने शोलो
हितादेः स्वतंत्रेणान्वयो वा संभवति कर्मधारयसमासस्यानुपपत्तेः लोहितपदोत्तरं
प्रकारताबोधकविभक्तेरभावाद्द्वितीयार्थे साक्षान्नामार्थस्याभेदान्वयेऽव्युत्पत्तेः द्वंद्व
स्थल इव कर्मधारयविभक्तेः पूर्वपदप्रकृतिकत्वाभावान्नस्याः पूर्वपदार्थान्वि
तप्रकारताबोधकत्वायोगात् न च द्वंद्वसमास एवास्तु अस्त्यार्थो वह्निपदसमभि वा
वैनिपातप्रसंगात् समाहारपदे क्लीबतापत्तेः इतरेतरपदे एकवचनस्यानुप
पत्तेश्च एतन्मते शुक्लो वह्निरिति प्रमायां लोहिताभेदारोपविषयवह्निविषय
कत्वेपि शुक्लो वह्निर्लोहितो जपेति समूहालम्बनप्रमायां लोहिताभेदावगाहि
त्वविषयवह्निविषयकत्वेपि च तद्दशायां लोहितं वह्निं लोहितं वह्निं वा जाना
तीति न प्रयोगः तादृशपदोपस्थाप्यविषयताया धर्मिपारतंत्र्येणोल्लि[illegible]तीयार्थ

भन्नसंबंधावच्छिन्नप्रकारतैवतृतीयार्थः तत्रचैवं रंगं रजतं जानातीति विषयताना
दात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रकारताकर्मत्वानुशिष्टद्वितीयादेरेवार्थः तस्य च ताद
प्यप्रकारवाचिपदसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यविशेष्यतात्वविशिष्टायामेव
ज्ञानरूपक्रियायामन्वयः तेन भेदारोपस्थले रंगं रजतत्वं जानातीतिवद्भे
दारोपस्थले रंगे रजतं जानातीति न प्रयोगः उक्तस्थले रंगरजतयोः समान
विभक्तिकपदोपस्थाप्ययोरभेदान्वये तात्कालिकत्वेपि नायोगितया तादात्म्यादन्वयः
एवं सति रंगरजतादिपदयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति चेत्क्रा दत्तः
न चैवं रजतैकत्वबहुत्वाविवक्षायां रंगानि रजतं जानातीति प्रयोगस्यैक्ये यपास्तु
लात् जानातीति प्रयोगस्य प्रसंगः सामानाधिकरण्यस्येव समानवचनलिंग
त्वनियतत्वादिति वाच्यम् समानाधिकरण्ययोरिवयत्पदार्थविशेष्यकत्व
विशिष्टेऽभेदसंबंधावच्छिन्नयत्पदार्थप्रकारकत्वं तस्यान्वयस्तयोरपि समा
नलिंगावचननियमात् यंत्वत्र मतानुपायिनस्तु रंगं रजतं जानातीया

वह्नित्वावच्छिन्नघटाभावसमनियतत्वेन तद्भिन्नतया तत्र घटत्वावच्छिन्नप्र
तियोगिताकघटाभावत्वसत्वेपि तादृशाभावपरस्य घटो नास्ति वह्निर्नास्तीत्या
दिवाक्यस्य न प्रामाण्यमेवं च स्थले च तृतीयान्तार्थस्य द्वितीयान्तार्थेऽवच्छे
दकभावसंबंधेनान्वयश्चापि केचित्तन्न विभक्त्यर्थे विभक्त्यर्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वा
त् न च व्रजत्वेनेदं ज्ञायत इत्यादौ वाच्यार्थविषयतायां तृतीयान्तार्थविषयताया
निरूपितसंबंधेनान्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिकल्पनमिति वाच्यं तथापि व्रजत्वादिप्रका
रकविशिष्टभानार्थज्ञाननिरूपितत्वस्याख्यातार्थे भानस्वीकारे गौरवात् प्रसंगभं
गात् न च तस्मात्पचतीति तस्माच्चैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थे प्रकृतिसंबंधादौ हेतुविभक्त्यर्था
न्वयदर्शनात् असत्ताव्युत्पत्तिरिति वाच्यं हेतुविभक्त्यर्थातिरिक्तविभक्त्यर्थस्यानन्व
य इति नियमात् न च व्रजत्वेनेदं जानातीत्यादौ तृतीयायाः कारकविभक्तित्वाभा
वात् तदर्थस्य क्रियान्वयसंभव इति प्रगल्भ्याद्वितीयार्थ एव तदन्वयउपगतेन तत्र संम
तिकारकत्वेन तस्माज्ज्ञानातीत्यादौ ज्ञानाभादिरूपप्रकृत्यर्थे पञ्चमीहेतुविभक्त्यर्थस्यान्वयस्य तस्मा।

वु. तस्यो यतरस्मादौ च सर्वमतत्वथान्वर्थस्य मादौ न स्यान्वयेन घस्पर्शस्यापि गृहवि-
९६ प्रतिपादितुर्यातानां प्रतिज्ञवीत न भिषकस्तभेवजे विभादौ धान्वयेऽनयेन कर्मसमभिव्या-
हृते रजतत्वेन जानातीत्यादौ धान्वयेऽत्र तृतीयान्वयस्यैव रूपकत्वेन कारकविभक्तिभिन्न-
विभक्त्यर्थस्य क्रियायामनन्वय इत्यनियमात् एवं घटत्वेन वह्नीनोत्तिष्यादौ प्रथमा-
र्थोनानुयोगित्वं प्रथमायाः संख्यातिरिक्तविभक्त्यर्थाबोधकत्वनियमात् अतो न-
ञर्थाभावे संबंधप्रवतनत् तत्र च न तृतीयार्थान्वयसंभवः समत्वानुयोगितासंबं-
धेन द्रव्यादिविशिष्टाभावे तृतीयातात्पर्यघटतावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववैशिष्ट्या-
२ भानाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादया वस्याद्यनुयोगिकत्वस्थलस्यानुयोगितया
संबद्धवह्न्यादेस्तादृशप्रतियोगिताकत्वेनावच्छेदकभावभानोपगमेन सामंजस्या-
त्. अनुयोगितायां नञर्थतावच्छेदकत्वेन तत्रैव वह्न्यादेः प्रतियोगित्वेनान्वयान्नत्र तृती-
यार्थघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां निरूपकत्वेनान्वयस्वीकर्तॄणां निष्कसंगवारणं।
समभ्यकप्रतिभाति रंगे भेदेन रजतारोपस्थले रंगादौ रजतत्वेन जानातीत्यसप्रैक्षादौ दास्या-
त

मु. ३६

विशिष्टत्वयः अतो वह्निमत्त्वेनेत्याद्यस्समभिव्याहारे तत्र पर्वतमनुमितोमीत्यादये
न प्रयोगाः विधेयताद्यर्थे तृतीयाद्यनुशासनविरहात् तृतीयांतेन वह्न्यादिविधेयक
त्वे कथमुपस्थापनीयमिति शंक्यम् वैशिष्ट्यरूपार्थे तृतीयानुशासनात् विधेयतादे
रपि वैशिष्ट्यरूपत्वात् अत एव रजतत्वेन शुक्तिं जानातीत्यादौ रजतत्वादिप्रका
रकत्वस्य घटत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादौ सोद्देश्यमते अभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्व
स्य तृतीयांतेन बोधः तृतीयांतार्थरजतत्वादिप्रकारकत्वद्वितीयांतार्थशुक्त्यादि
विषयकत्वयोर्विशिष्टबोधमर्यादया अवच्छेदकभानं रजतत्वेन शुक्तिं जानाती।
त्यादौ नियंत्रितकत्वद्वयमिति रीत्या तदुभयबोधस्याप्युपपन्नत्वात् अत इमे वा रजतत्वे र
त्यादिमायस्य तादृशवाक्यस्य न प्रामाण्यं घटत्वावच्छिन्नवह्न्यभावादिनिष्ठेन वह्न्य
भावादिनिरूपितानुयोगितानुयोगिताविशेषरूपवह्न्याद्यभाववत्वेन तदभावनिष्ठ
घटत्वीयवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीक्रियते घटत्वेन
वह्निर्नास्तीत्यादौ चेत् तद्बोधस्योक्तरीत्या विषयकत्वमिति घटत्वावच्छिन्नवह्न्यभावस्य

दितिहूपिता लौकिकविषयिता भूमत्वावच्छिन्नावच्छेदेन घटादिविषयित्वघटि
तोभयाभावभाने प्यनिस्तारात् एतेनाख्यातार्थवर्त्तमानकालावच्छिन्नसमवाया
वच्छिन्नाश्रयत्वत्वावच्छिन्ने आकाशविषयकप्रतियोगिकत्वलौकिकात्मविषयिता
भूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटाद्यनुयोगिकत्वतत्त्रितयत्वावच्छिन्नाभावो भाषात्वते
श्रुतेः भावश्याकाशं न पश्यतीत्यादौ नानुपपत्तिः तत्रविषयितावत्प्रतियोगिकत्वेदि
तीयार्थः निरूपकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं विवं च धातोरर्थः घटाद्यनुयोगिकत्वंच
प्रथमांतार्थेनुसापिनिरस्तमिति चेत् श्रवणात्यात् घटश्चाकाशं न पश्यतीत्यादिवाक्य
नामप्रामाण्यमभ्युपगंतव्यमिति इति प्रथमखंडं अनुमितमर्थकधात्वयोगविधे
यत्वं विधेयित्वं वा द्वितीयार्थः तेन वह्न्यादिपक्ष कानुमितिपरस्य वह्निमनुमिनो।
मीत्यादिवाक्यस्य न प्रामाण्यं यदि च वह्निसाध्यकपर्वतपक्षकानुमितिपरस्य
वह्निमत्वेनपर्वतमनुमिनोमीत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यमनुमन्यते तदा तादृश
योगेउद्देश्यत्वमुद्देश्यित्वं वा द्वितीयार्थः स्वस्य चतत्तीयांशोपस्थाप्यसाध्यविधेयत्वेन

धर्मांतपदार्थघटादेस्तस्य च निरूपकत्वे विशेषणतयान्वयः तादृशनिरूपकत्वा
द्वितीयांतार्थाकाशादिविषयतयोस्तु द्वित्वान्वये द्वित्वान्वयः द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वसंबंधेन तादृशोभयस्य तन्निष्ठाभावे तस्य चान्वयितावच्छेदकनिरूपकधर्मा
वच्छेदेन धात्वर्थेन्वयः तादृशधात्वर्थस्य तु मुख्यविशेष्यतयैवभासते अथवा स्वनिष्ठा
न्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतन्निरूपकतासंबंधेन धात्वर्थस्य तादृशाभा
वेऽन्वयः तस्य चाख्यातार्थनिरूपकत्वे तस्य च प्रथमांतपदार्थघटादौ घटादौ घटादेः
प्रतियोगितावच्छेदकघटकतया तादृशाभावनिरूपकत्वात् एवं चान्वयबोधः
स्य प्रथमांतार्थमुख्यविशेष्यत्वस्यापि नानुपपत्तिरिति न दूषितमस्मत्कृतघटादिवि
षयकत्वाद्युत्पादेः कालिकसंबंधेन घटादिवृत्तितया घटो घटं न पश्यतीति प्रयो
गानुपपत्तेः आकाशादिविषयतावच्छिन्ने चाक्षुषकादिसंबंधेन घटादिवृत्तित्व
निश्चयदशायां घट आकाशं न पश्यतीति वाक्याद्बोधानुपपत्तेस्तु समवायेन
घटादिवृत्तित्वावगाहनत्वविषयत्वोभयाभावभानस्यैव स्वीकरणीयतयाऽभाव आकाश

मु॰ नपश्यतीत्यादावभावसमवेतत्वाप्रसिद्ध्यावाक्यार्थाप्रसिद्धेरुद्भवत्वात् चैत्रादेर्भ
३६ तीन चाक्षुषस्य घटादिविषयकत्वेपि समयविशेषे चैत्रो घटं न पश्यतीति प्रयोगाहुतेसा
नाताद्दशचाक्षुषत्वावच्छेदेनोभयाभावभानस्य प्रतियोगिकोटौ वर्तमानत्वमेतभी
वच्छिन्नावच्छिन्नाभावभानस्य वाऽस्वीकरणीयतया यदा किंचिद्देशे लौकिकमेव चा
टादिचाक्षुषं जन्यं वर्तते तदा चैत्रो घटं न पश्यतीत्यादिप्रयोगस्य दुर्वारत्वाच्च वर्तमाना
लौकिकविषयता च म चाक्षुषावच्छेदेन चैत्रवृत्तित्वविषयकत्वोभयाभावस्तथात्
समानेन्द्रियजन्योपनीतभानादौ लौकिकप्रत्यक्षत्वामग्र्याविरोधितस्य निष्ठमाण
तया लौकिकविषयतानियामकोपनीयकज्ञानादिसमवहिततल्लौकिकसंनिक
र्षात् घटादेरनिरूपितलौकिकालौकिकोभयविषयिताशालिचाक्षुषादेरप्रसिद्ध्या ता
दृशचाक्षुषादिदशायामुक्तप्रयोगापत्तेः आकाशादिनिरूपितालौकिकविषयि
ताशालिवर्तमानचाक्षुषाद्यंशे यदि हानिस्तस्याकाशीयत्वादिनालौकिकविषयि
तायाश्च भ्रमदशायामाकाशं न पश्यतीति वाक्यात् शाब्दबोधापत्तेरुद्धीरत्वाच्च घटा

शु. त्मसमर्थपदैकत्वान्वयः व्रीहित्वादिजातेः स्वरूपत एव व्रीह्यादिपदशक्यतावच्छेदक
२ तया स्वपितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितेस्तत्र पदार्थान्तरस्यान्वयानुपपत्तेरिति म
न्यते तदा प्रकृते पौनरुक्त्यापत्तिः यत्नसंपन्नो व्रीहिरित्यादावेकवचनोपस्थितानेका
नेकत्वानि प्रत्येकं नाना व्रीहिभिन्नान्वयं न इत्यतो सर्वसामंजस्यं जातमात्रैकत्वभानोपग
मो निरर्थक इति तदसत् यतः स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरू
पं सजातीयद्वितीयरहितत्वमेवैकवचनार्थः न त्वेकत्वमात्रं तस्य वस्तुमात्रसाधार
ण्येनार्थतः पलाभात् अत एव प्रयोगाद् अत एव पशुना यजेतेत्यादौ पशुनिष्ठतादृशैक
त्वस्य विवक्षितत्वादनेकपशुकरणकयागानादृष्टसिद्धिः साजात्येव स्वसमभिव्या
हृतपदार्थसंसर्गितविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेणान्वतो ३ त्र घटो स्तीत्यादौ घटनि
ष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वाप्रसिद्धावपि न क्षतिः एतद्देशविद्यमानघटनि
ष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वस्यैव तत्र बोधात् तस्य च प्रसिद्धत्वात् एतद्देशे बहु
घटसत्त्वदशायां तादृशवाक्यप्रयोगस्तु जात्येकत्वादेव समर्थनीयः एतत्पदैकत्वावि २

त्रयः समुदिता हेतुरिति काव्यप्रकाशव्याख्यायामुक्तं संगतिर्द्वयोरेव एवं समानलिं
गत्वे विशेष्यवाचकपदासमानवचनस्यापि विशेषणपदस्य साधुत्वेनाद्दृश्यत्वे औ
त्सर्गिकमेकवचनमेव सर्वत्र विशेषणपदानां तत्र प्रयोक्तुमुचितमिति प्रत्यक्षानुमानो
पमानशब्दाः प्रमाणानि पितरो देवता इत्यादावनुपपत्तिः सैवं यत्र विशेष्यवाचकप
दोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्यायाश्च विवक्षितत्वं तत्र विशेष्यविशेष
णपदयोः समानवचनत्वमिति नियमः अत एव ऋक्स्वोमाद्वसौ विश्वेदेवा इत्यादौ
द्वित्वविशिष्टयोः ऋक्स्वोमाद्वंप्रभृत्योर्विशेषणतया विवक्षितत्वात्तद्वाचकपदस्य
ना५ द्विवचनांतत्वं वेदाः प्रमाणमित्यत्र च विशेषणपदेन च विभक्त्या बहुत्वविरुद्धमेकत्वं
विवक्षितं तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकमिति करणत्वेन वेति शाब्दप्रमाकरणत्वं च शाब्दत्वा
वच्छिन्नयावद्वृत्तित्वमेकमेवेति नायोग्यतानवपदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्ति
विरोधः संपन्नो व्रीहिभिर्यजेतेत्यादावनेकव्रीहिव्यक्तितात्पर्ये केवाकेऽप्येकवचनदर्शनेन तत्ता
त्पर्यानुपपत्तिसंकोचवत्स्वपृथक्त्वात् यदि तत्र साध्यप्रकृत्यर्थतावच्छेदकासंबंधेनप ना१

दकाधारतावच्छिन्नत्वन्यूनत्वविरोधादिरूपोऽतः धर्मावच्छिन्नानतिप्रसक्ते नतह्यतिविशालेनावच्छेद
तत्वनकालाध्ययनस्यनेचातिप्रसक्तनयानात्हयासमानत्वसोऽतः रूपावच्छिन्नाधारतावच्छेदक
नान्वाप्रसंगातिप्रसंगातिप्रसंगयोरनवकाशात्तमासादिपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मेवेयाध्ययना
धारतायाव्याप्यत्वमपाधावाददत्वाभेऽपि अर्थंतत्वलाभात्तद्धितीयाश्रयत्वंतसंयोगाद्यपवत्वमिति
नान्वयासंभवविरोधः एवंभूतलेघटः भूतलेघटइतिप्रत्ययवलादतिप्रसंगोऽपिधर्मश्राये
यत्वाधारत्वयोरवच्छेदकत्वनियामकंतादृशप्रत्ययावच्छेदकमानानवपगमात् आधेयताया
तिप्रसक्तधर्मावच्छेद्यत्वेमानाभावसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मात्मकव्याप्तिशरीरेमिश्रादीनां
स्वरूपसंबंधावच्छेदकत्वमित्येवव्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः
नत्वलीयविंतामणिपरिष्कारविरोधेनवासंभवदुक्तिकतापत्तेः आधारतायाअतिप्रसक्तधर्मा
वच्छेद्यत्वेपदुक्तेऽधिकरणत्वसाध्याधिकरणतावच्छेदकमितिनलक्षणव्याख्याप्रसे स्वरूप
संबंधरूपावच्छेदकत्वप्रवेशेव्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः अव्यवहितदूषणतयाविरहदोषिकालावच्छिन्नत्व
तिकस्येत्यादिदूषणांतरेणान्तेयविस्त्यज्य दीधितिकृतामनभिप्रेतत्वात् अविशेषरूपावच्छेदकत्व प्या०

रू

अं
सं
८४

विवक्षिताभावाद्रुमेण[त्या]पत्तेः अस्तु वाऽव्याप्यवृत्तित्वविधेयस्थाने प्रमेयत्वव्यापि दर्शितप्रतीतिर्वाभ्या
दाधाराधेयभावावच्छेदकत्वं व्याप्यवृत्तेस्तत्प्रमेयत्वस्यावच्छेदकत्वमप्रसक्तं किंचिज्जलोभयं
गंधवत्त्वे हृदं गंधोभयं किं तावत्याधेयप्रतीतेः अथवा हेतौ यद्यर्थे अव्याप्यतावच्छेदकत्वेन त्वमास्सा
दिरूपप्रसक्त स्वरूपविशेषणतापन्नतन्नत्वासमत्वादिव्यक्तीनां व्यापकतासंबंधेन यावत्तं ये णावि
शेषणत्वमप्रेयनेतादृशं वव्यापकत्वं स्वसमानाधिकरणव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावा
च्छेदकत्वसंबंधेन स्वावच्छिन्नस्य योभेदस्तद्वाश्रयधर्मवत्त्वं तादृश[ ]धर्मश्च वैशेषिकमाकम्मधीन
इत्यादौ वैशेषिकाध्ययनाधाराधारतात्वविशिष्टसंबंधेन भवनीयमासांनवत्ति तादृशाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृशधर्मे सत्त्वेऽपि तन्नत्वासमानाधिकरणाभावप्रतियोगि
तावच्छेदकतादृशधर्मेऽक्षसंबंधेन तन्नत्वासत्त्वाद्यवच्छिन्नस्य योभेदस्तदाश्रयत्वमेवेति
यत्किंचिदेकमासादिमात्रव्यापकाध्ययनादिस्थले तादृशाप्रयोगात्तिर्वाहः प्रतिमासमधीतइ
त्यादिशब्दात्तं मासादिपदेनास्याप्यवगतरूपावच्छिन्नमासत्वादिमविशिष्टाभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वसामान्याभावघटितव्यापकतावोधकतयायत्किंचिदेकमासादिव्यापकाध्ययनादौ ८४

वच्छेदकेलभ्यतइतिनकाप्यनुपपत्तिरितिवाच्यंतन्नन्मात्रममात्रवृत्तिधर्मविशेषाणांसंबंध
त्वेदकत्वेपिशाब्दबोधेसंबंधतात्पर्यज्ञानस्यहेतुत्वेनतयासंसर्गविशेषोपस्थितेरपेक्षितत्वात्
संबंधत्वावच्छेदकतादृशधर्मा'नवच्छिन्नाविद्धिषः शाब्दबोधानुदयप्रसंगात्तनचेष्टापत्तिः अनुभ
वविरोधात्तस्मात्तागतादृशमासहत्त्रितादृशधर्माणांविशिष्यज्ञानसामग्र्याःसुदुर्लभतया
अस्मदादीनांसर्वेषामेवतादृशमासत्वव्यापकताबोधोच्छेदप्रसंगात्तन्नचवाक्यार्थतात्पर्य
मेवसंसर्गतात्पर्यंतज्ज्ञानेचवाक्यार्थवदकःसंसर्गमर्यादयैवभासतइतिविशेषणरूपेणा
वपस्थितस्यैवोक्तधर्मस्यइतिनसंबंधस्यतात्पर्यज्ञानेबाधाभाववल्लैङ्गिकबोधेवतात्पर्यज्ञा संबद्धः
श्री नवलात्संसर्गनमनप्रभाकरमितिवाच्यंपकपदार्थविशिष्टापरपदार्थरूपवाक्यार्थविशेषितत्वाख्याती
तोक्ताहरूपतात्पर्यंविषयकतिर्नुयस्यसामान्यवाक्यार्थेतिनुयेदृश्यंदतयातस्यशाब्देनत्वेवबो
धनतासंभावात्शाब्दबोधानुपपद्यतेविषयकलितंतत्रतस्यप्राथतत्वन्संसर्गविषयकत्वविशेषि
तप्रतीतोच्छाताज्ञानस्यैवशाब्दधीहेतुत्वावाप्युपेयत्वाततनवसंसर्गोपस्थितेरपापेक्षणी
यत्वादितिचेत्तत्वमसामासादिवच्छेदकतावदितरादितिविषयेसानवादिरूपस्यासत्वादिस्मा

उ॰
सू॰
८२

र्थादिभेदेन नानैव समासादिपरमहन्निनिमित्ततापत्तेस्तु गानन्तरेण चत्वं तथा च संज्ञा नेन्द्र
प्रसंगात् सर्वोपसंहारेण व्युत्पत्तिविनाशप्रसंगापत्तेः तन्मात्रादेः शब्दबोधानिबोधान्विर्वा
हात्वनवत्तिवर्षात्वं बुद्धिविशेषविषयत्वरूपं सामान्याभिन्नादेर्द्वं व्यासात्मकत्वेन संग्रहणं रूप
सङ्ख्यायाः संभवात् द्व्यात्मकत्वेपि क्रमिकेषु तेषु संबन्धेन तेषु संभवात् नन्तं सर्वत्र दे
वतानिप्रसंगक्वैलक्षण्यं तु कर्म्मजातिरूपस्य तस्य संकरप्रसंगात् [illegible] निर
स्तत्वात् तत्रादिहितविशेषणयकत्वरूपस्य तत्र गतिरूपस्य तत्रगमेनानतुगतत्वादिति वाच्यं
तावता कालस्यापि नोद्भव्यपस्थापित्वादित्रादिरूपत्वसंभवात् मीमांसका व्यापिभि
वगत्वा संख्यायाः पदार्थान्तरत्वोपगमाच्च संख्यारूपनानादिनविष्टानुगतत्रिपाद्या
देः सर्वार्थत्वात् एवं च मासम्मू धीनेचैव तत्त्वादावधिकरणानेवाद्दितीयार्थः समासावच्छेदक
दितपर्यायत्वाद्विशात्वादे र्थेस्मि विशेषणतापन्नस्यादितीयार्थेधिकरणान्तःपातिना त्र्यकत्वंका
ध्ययनाधारताहादिव्याप्ययर्मावच्छिन्नस्वरूपसंबन्धरूपमवच्छेदकत्वे संयतया भासतइत्यु
पगमेन समासेजन्यान्तोक्ति विदेकमासे आप्ययत्राधीनं तत्राध्ययनाधारतानामवच्छेदकतावच्छे

निरस्तत्वात्

कमन्तावाक्यं भवेदेव प्रमाणामिति वाच्यं सामान्यवदिति विशेषधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकु
तादेव सामान्यधर्मावच्छिन्नवत्ताप्रत्ययोपपत्तेः शुद्धसामान्यधर्मावच्छिन्नवत्ताप्रत्ययोपपत्तेः शुद्धसा
मान्यधर्मावच्छिन्नानिरूपितताधिकरणतायाधिकरणतायामतिरिक्तायां मानाभावात् यत्र
त्रिंशद्दिनेष्वेकमपि कालमधीतेतत्र मासमसंबन्धस्याव्याप्यवृत्तितया मासमधीतइति प्रयोगात्
यद्यपि तन्मासकालतेवावच्छेदेन अत्यन्ताभिव्याप्तिर्योगवत्तु एवसंबन्धः अत्यन्तसंयोगो मासादिप
दार्थेन सह न तद्वयवाः एवं च त्रिंशद्दिनानां मासपदार्थतया त्रिंशान्यदिनेष्वेकं चिकालावच्छेदे
नाध्ययनसंबन्धेऽपि मासमधीतइति प्रयोगोपपत्तिः त्रिंशद्दिनसंबन्धश्चदिनपर्याप्तत्रिंशत्त्वव्या
पकत्वं तादृशत्रिंशत्त्वादेश्च मासादिपदार्थतावच्छेदकत्वमिति मासादिपदादेव लाभात् व्यापक
ती त्वमात्रं विवक्षितं यत्रार्थः व्यापकत्वं च व्याप्यविशेषावच्छिन्नमखंडं दंडवत्त्वाभिमतं खंडशोभावप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वमभावश्च द्वितीयार्थः मासाभावप्रकत्वार्थमासादिराधेयतया तत्र नाम्नादि
ष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावविशिष्टप्रतियोगितयाश्च भावो तदेकत्वयः तस्य वान
चितावच्छेदकत्वैकदेशकाध्ययनवादिसंबन्धे दिनपर्यन्तासंबन्धेनाध्ययनादावन्वयः प्र

ॐ
शु.
८२
मं

दृश्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरणात् त्वन्मते पौषमासपदार्थेनैव त्रिंशद्दिनवृत्तित्ववस्तुसाध्यतया धीतेन त्र्यदि
नावांतरवर्त्तमानत्वाद्व्याप्यतानाभावेपि प्रयोगोपपत्तेः मासपदं च त्रिंशद्दिनपरमेव तन्नता व
त्कालस्याप्यवच्छेदकस्वतंत्रपदार्थत्वाद्व्याप्यतनष्टोपिताहृत्पौषं च कालेप्रतियोगिव्यधिकर
णाद्व्याप्यस्याभावात् त्वेन मासस्य धीतत्वात्प्रयोगोपपत्तेः मासवदकं च दिनस्य योदशाधिकस्यो न
दयो तरपर्यंतावस्थापत्त्यवच्छेदकत्वस्वरूपं तत्र क्रियादिप्रवाहः तथा सत्येकैकक्रियाव्यक्तेरपि
मासत्वाधिकरणतया तत्प्रतियोगीव्यधिकरणाव्याप्यताद्यभावसत्त्वेन व्यापकताहृद्
द्वितीयार्थस्यवाधापत्तेः दिवसं स्वापितोत्पादोर्ध्व दिवसादिपदं सूर्योदयावधिमसूर्योदयो तरप
र्यंतत्वरूपकूटपरमेवप्रतीतानेकदंडादिमात्रवृत्त्वे तथा प्रयोगः अप्यव्यापकत्वस्य हितीयार्थत्वे
एकमासादिव्यापकाध्येयतस्थलेपि मासं तदेः व्याप्यताभावसत्त्वेन मासत्वादिव्यापकताया
अव्याप्यतेवाधेनमाससमधीतत्वादिप्रयोगानुपपत्तेः नच मासपदेन यत्किंचित्त्रिंशद्दि
नमात्रवृत्तिक्रियाघटमप्रकारेण नुपस्थानेपि तद्व्यमेव त्रुपिताये यत्र मत्वं येन मासपद
र्थस्याभावेऽनुपगमात् यत्किंचिन्मासनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्त्वियिमा

गार्थकर्मोपसर्गेपोप्रभृतिधात्वर्थेनावच्छेदकत्वायनादिफला   र्थैतयाश्राधारसंकर्मोपपाद
नसंभवात्राहृशसूत्रांगावैयर्थ्यमेव अथाश्रुपसृष्टपोप्रभृतीनामेववक्ताहृशार्थैतिनूपत्वत
त्तानत्वनुपस्त्हामनोनप्सलीशेनइत्यादयःस्वारसिकप्रयोगाइतिवेन्नधात्वोमंख्यार्थपर
त्वेपिदर्शितप्रयोगानिर्वाहात्प्रभगवतापाणिनिनानाहृशमत्रर्थपद्मानिहृदशगणायनोशर्वव
मेप्रभृतीनांमत्स्यार्थवराणांस्यत्नामांपयोनइत्यादिहृवीरत्वाच्चकालाद्यदेशानामंकर्मकक्रि
पायोगेकैश्विसकर्मप्रत्ययार्थविभाषाकर्मत्वमनशिष्यनेश्रत्येनक्रियांतर्भावेणोक्तरीत्याथत्प
पसपपादयंतत्त्वज्ञानुशासनितिउक्तंवतैः कालभावादिदेशानामंतर्भूतक्रियांतरैः सर्वैरकर्म
कैर्योगेकर्मत्वमपजायतइतितन्मतेवमासेयोजनेधावतीत्यादावभिव्याप्यर्थेकालाध्वनो
रत्यंतसंयोगइत्यनेनद्वितीयाभिधानेप्यप्यतर्थेकंधात्वर्थैः ध्यवनाश्रित्यादिविशेषणान
याश्रभिव्याप्तक्रियाया श्रुतभावेणानकर्मत्वात्ततस्वद्वितीयोपपत्तेः ताहृशधात्वर्थेव्याप्यत्वे
तभावेमासमास्तइत्यादौद्वितीयायाश्चतद्धायनेपिआस्यतेमासइत्यादौमासादिस्थित्याव्याप्यत्व
तभावात्कर्मत्वेनतथापिमासंमासंरमणीयाकेपेकारीतनदीत्यादौभवतीत्यस्यानध्याहारे

दी
मु
९९

रिहितोपाधयः साध्यतानवच्छेदकत्वेन भाष्यकृता तन्नेत्रे साध्यकयोनितत्वछिद्रमतीयत्वाभिव्याप्यत्वा
भिव्याप्यत्वं मासाद्दैवस्तीयेन नवतत्त्वस्य समभिव्याहारो गतिविषय [illegible] वं नमेविष्यतितत्कर्मतक
र्मं हितोस्यान्तत्वं मासितित्याद्दावभिव्याप्त्यं न मन्त्रेण मासकृत्कर्मत्तोपपादने पिकृत्योगान्तष
ष्टेवस्यान्वहितीयाद्दत्यन्तोपि स्वत्वं सार्थकाम अथ केयमभिव्याप्तिपर्याप्तं न स्वंपो गतइस्वव्यते
न तावद्व्याप्यवृत्तिः कालिकः संबंधः कालिकसंबंधस्य व्याप्यवृत्तित्वे व्यापकालानवच्छिन्न
त्वे दिवसादिमात्रवृत्तिर्मोमादिनिष्ठसंबंधो दिवसाद्यवच्छेदेन तिन मासमा स्तइत्यादि
प्रयोगः मासपदार्थ त्रिंशदहिनस्थायी कश्चिदखण्डपदार्थः ननु क्रियाप्रचयः तथा सति दिने
कादिमात्रस्थायिनोपि संबंधस्य कालावितक्रियासव्याप्यवृत्तितया तथाभूतवहरादिपदे विशुन्य
त्ते [illegible] वैशीमासे कार्षणतिष्ठतीत्यादौ कर्षणे संयोगस्य मासव्यापकस्यैकस्याभावेनाप्याभावेना
मासमाणपथसंगात् संयोगत्वं ज्ञानं मासपदार्थनिष्ठकालिकसंबंधस्यावांतरविनायात्म
ककालावच्छिन्नत्वात् न च संयोगानां भेदेपि वैज्ञीय संयोगत्वाद्यवच्छिन्नतिनूपितकालिक
संबंधावच्छिन्नाधारतामासव्यापिका एवैवसावत्तानारकालावच्छिन्नेतितन्न तदवच्छिन्नत्वबोध

एवमुद्वौषदर्शितरीत्याकाङ्क्षोद्बोधकद्प्रयोगोऽस्त्यत्रिकत्वनूपकहप्रकृतिकत्वस्य भस्मानिलाभवं
गवादितिवोत्तरं भस्म क्रियत इत्यादौ भस्मादिनिर्वर्त्यकर्मतायां लकारेणानभिधानेऽतक
मेत्वस्य धात्वर्थे संसर्गतया भानोपगमेन त्वाहशाकर्मीतवे प्रथमायाः साधुत्वाशानिष्टुदिका
धैविशेष्यतया कर्मत्वादिविवक्षायामेव द्वितीयादिविभक्तेः साधुत्वात् यथाह्यो नम इत्यादौ नमः
पदार्थः त्यागेच्छ्यादिकर्मकत्वबोधेऽपि प्रत्याग्रेरिपरात्त प्रथमेव तिपानार्थे त्यागे कर्मतासंबंधेने
वन्नामार्थस्यान्वयात् एवंभूतेन चद इत्यादावपि चदादिसंबंधस्याभावे संसर्गतया भानात्मषा
हीविषयेऽपि प्रपद्यमानत्वधात्वर्थे नामार्थस्य साक्षादन्वयोऽव्युत्पन्न इति न प्रकृते कर्मतायाः संस
गतयाभागं संभवतीति वाच्यं घटो नीलो भवति काष्ठं भस्म भवतीत्यादौ भवनादिक्रियायां नीला
देः कर्तृतासंबंधेन साक्षादन्वयोपगमात् नचैवमपि कर्मत्वस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वद्विवता
योकाङ्क्षे भस्मराशीक्रियत इत्यादिप्रयोगापत्तेः कर्मत्वोक्तेर्विशेषणतानापन्नक्रियायामेव
द्वितीयार्थकर्मत्वबोध्यत इति कुत्रापि कल्पने गोडेल्यते दीरमजा नीयते ग्राममित्यादौ
हननयनादिक्रियाणां द्वीवग्रामादिकर्मतावन्नायप्रसंगादिति वाच्यं प्रकृतिविकृत्यभयस्य

ग्रो सेतंयथात्रत्यत्रेः उक्तानि प्रमेयगतावरणाय यथार्थानां व्युत्पत्तिरित्यर्थाः कर्तृत्वविशेषणतयाऽ
षु. भासमानानामेव क्रियायां [illegible] ध्वंसियायां कर्तृत्वान्वय इति व्युत्पत्तिः कस्याश्चन्यथा प्रकृत्यर्थ
८. विशेष्यतया कर्तृत्वेनैव तद्यायां काष्ठं भस्मा न भवतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् उत्पत्तिप्रयो
जकनाशप्रतियोगित्वरूपविकारवत्काष्ठं भस्म भवतीत्याधात्वर्थस्याधेयत्वस्य तत्कर्तृ
त्वमेव संबंधमर्यादयाभासते काष्ठेन भस्माद्याधेयत्वमत्यन्तोकाष्ठाधेयत्वं वनाशप्रति
योगित्वेतरतीयोपस्थाप्यप्रकारतयाभासते कर्तृत्वविशेषणतयाभासमानस्यानिरुक्तभवन
स्यान्तर्गतायामेवोत्पत्तौ भस्मादेराधेयत्वं संबंधमर्यादयाभासत इति व्युत्पत्तिरिति काष्ठं न भ
स्मभूयत इत्यादयो न प्रयोगाः भावाख्यातस्य कर्तृत्वाबोधकत्वात् कर्मत्वोत्तरविशेषणता
नापन्नत्वात् कर्मत्वस्य संसर्गतयाभानमव्युत्पन्नमिति काष्ठं भस्मसात्करोतीति न प्रयो
गः अविशेषात् स्यात् कर्मत्वादिनापन्नाधारस्य कर्मसंज्ञान्तराधेयत्ववाहितोपार्थः स्यतोमधि
योन इत्यादौ नाइशार्थो हितो यायाः स्यत्यात्रपियोपितेन्याहोषधात्रसाधुत्वार्थमेवाभावस्य
कर्मसंज्ञाविधानात् न प्रथमकृजर्थव्यापारोऽपरं धात्वर्थं तं भोक्तव्यपनादिरूपफलावच्छिन्नव्यापा

र्थः एवं च तस्य गवादिपदार्थविन्यासविशेषविशिष्टकस्मादुपादानकज्ञानविषयता अपितु
विन्यासादिरूपविशेषणासत्त्वेन तस्यैव वक्तुस्तत्प्रधीनोपज्ञविनियम इत्यादिद्वितीयोपदावि
शिष्टसत्तानिर्वाहकत्वमर्थः विशेषणोत्पादकस्यापि स्वरूपसंबंधविशिष्टसत्तानिर्वाहक
त्वमस्त्येतमेवाभिप्रायेणाम्रं वक्त्रं करोतीत्यादावपेन तत्कर्तृव्यापारबोधकतया तत्समभिव्या
हृतद्वितीयायास्तु अपि नोपादानात्स्वविलक्षणविषयतानिरूपकत्वसंभवः अपितु तदेकदेशणाम
रूपादिविशिष्टसत्त्वनिर्वाहकतारूपं विशिष्टोद्देशकत्वेनादृशव्यापारे एतस्यापत्तेर्वदं वक्त्रं क
रोतीत्यादावपि घटादिपदसमभिव्याहृतत्वादिविशिष्टघटादिलाक्षणिकतया विशिष्टघटादिस
त्त्वनिर्वाहकत्वं प्रतीयते शक्तनिविक्तनिभावस्थले कर्माख्यातेन प्रकृतेः कर्मत्वमेव प्रकृतेः
काष्ठानि भस्मराशिः क्रियंत इत्यादावाख्यातार्थे विशेष्यकाष्ठादिवाचकपदसमानवचन
त्वमाख्यातस्यानलतापि दर्शयं भस्मादिरूपविकारवाचकपदसमानवचनता अथैवं तीर्थं स्यं
कर्मवाचकपदात्तृतीयमानस्याभेदापितु द्वितीयेव तत्कर्मतायाल्लकारेणानभिधानात्तय
त्वं भयकर्मत्वमेव लकारेणाभिधीयते प्रधानेऽभिधानात्तय... यकर्मसमभिहत

मु
२१

नोभट्टारस्येत्यादिरूपाद्विकर्मकोनेर्वकर्मप्रत्ययेप्येवकर्मणुपानभिधायकत्वान्नियमानपेक्ष.
तेवकर्मद्वयस्यैवतुल्यत्वात्तुदिष्टस्तेयत्वान्तार्थेविशेषणत्वेपिग्राख्यानस्यतनस्समानवव
नत्वान्नियमोगृहीतोभिवावकः सख्यांर्कृतेर्विकृतेर्नहोन्यत्रशासनमसिद्धप्रकृतिसमभिव्या
हृतलकारीयविकारसंख्यानेऽथकारसंख्यावोधकत्वाभावप्रसुत्पन्निर्निर्वाह्यइतिदर्शितस्य
लेनक्रियापदस्यकर्मवतांनजानदर्थीन्वितसंख्यावोधकस्यैवाख्यातस्यतनत्यदसमानवेवन
त्वन्नियमानन्ननतद्विशेषणास्वार्थकर्मत्वादिवोधकत्वस्यतितंनरमनन्विकारिणाहेयोग्याख्या-
तार्थविशेष्यत्वेवाक्यभेदापत्तेः घटपदैौस्तः वटपदेोद्देश्यतेरत्वादोविशेष्यभेदेपिविशेषणत्वाव
च्छेदकांद्वित्वादेरेकथाभानान्नवाक्यभेदः अत्रवनतेदर्शविशेष्यतावच्छेदकंतानमस्तिक्षेमनत्रेवा
ग्राप्येनकवाक्यतानिर्वाहः नवागत्याद्येष्यनपवाक्यभेदइतिवाच्यंतथासत्येकवाक्यार्थपरस्य
काष्ठंक्रियतेभस्मक्रियतइत्येनावन्न्ययोगस्यापत्तेः काष्ठंभस्मक्रियतेइतिवाक्यजवोधस्यकाष्ठ
विकृतिभस्मसाध्यविकृतिवेतिसंशयापन्निवर्त्तकत्वानुपपत्तेः काष्ठभस्मनोः प्रकृतिविकारसंशयाभा
वानकाष्ठत्वावच्छेदकत्वरूपकाष्ठकर्मत्वभस्मनिर्वर्त्तकत्वरूपतत्कर्मत्वयोरेकविशिष्टेपरान्वय

तिकुसमासनिसत्वंतंकरोतिनिकाशात्कटंकरोतीत्यादौप्रकृतिसमभिव्याहारस्यलोपितिवर्त्य
नेनिष्पाद्यतेयदितिमुत्पत्त्यायद्यपोदनादेवरपितिवर्त्यतास्तितथापितदुद्याहृतमेवमुख्यंभा
विकमेवानिर्वर्त्यत्वंतत्कर्मभिमुखैः सतोवाविद्यमानावाप्रकृतेःपरिणामिनोमुख्यमात्री
यतेतस्यानिर्वर्त्यत्वंप्रसिद्धमितिइति यस्माद्विकृतिकर्मणोनात्रोगुणेनप्रयुक्तत्वंतदत्यर्थः एवंवत
वतंत्रोदनादेर्विकार्यकर्मणिएवांतर्भावः तदुक्तंनिर्वर्त्यविकार्यंतद्वैधाकर्मव्यवस्थितंप्र
कृतेस्तुविवक्षायांदृष्टंसंभूतंनिकिंचिकाष्टादिभस्मवत् किंविद्गुणांतरोत्पत्त्यासुवर्णादिविकारवदिति प्र
कृतप्रकृतिरपिशास्त्रान्यथाकाष्ठसुवर्णादेसंबंधीयतायत्नैः विकार्यपदेनैकव्युत्पत्त्याप्रकृति
विकृतप्रभयावोधयेतेप्रभयसाधारणानुपादविच्छेत्परिभाषिकमेवाविकार्यपदंप्रकृतिरूपं
कर्मवक्तियथावस्तुतत्रनिष्पन्नेपूर्वभावविशिष्टस्ययस्यासत्वतयोविकारोतिर्वास्यतेत
यथापावकादेस्तंडुलादेःप्रकृतेःपुष्पकाशादिप्रकृतेःपुष्पकाशादितत्रप्रथमस्यलेशेतंडुलादितु
पयसिनाशादेवपूर्वभावविशिष्टतद्सत्वमोदनादिनुगुणकर्मान्तरनिष्पादकंउत्तरत्रकाशाकु
सुमादेःसत्वेपिकटसंदर्भादिविरहगुणपूर्वभावासत्वनतद्विशिष्टस्यासत्वंकटसंदर्भाक

श्री
शु
३८

रिविरहदूपसर्वभावासत्वे ननहि शिष्टप्यामस्तीकदंमं शं आदिति प्राइकाङ्क्षिपातोनिर्वहतीय
वंवंतंडुलानोदनंपचतीत्यादौ सन्धुकर्मोन्नरद्वितीयाया नाशकत्वमर्थः तंडुलाद्यवच्छिन्नंनाश
कत्वंवपचकेवेति विक्लित्तिकर्मोन्नरद्वितीयाया उत्पादकत्वमर्थः ओदनाद्यवच्छिन्नस्य नाश
कत्वविशिष्टे त्वयः नाशेवो ग्यत्वेः प्रयोजकत्वमाहिष्प्रतावच्छेदकविधेयभावमाहिष्ठाति
यमतोभासतेअतः पाकस्यतंडुलाद्यारंभकसंयोगनाशजनकत्वेपितन्नाशस्यद्रव्यांतरो
त्पत्तौद्रव्यनाशेनान्यथासिद्धतयाप्रयोजकत्ववाधेनसंयोगमोदनंपचतीतिनप्रयोगः व
स्तुतिस्तुकर्मासमभिव्याहारस्थलेसंयोगंपचतीतिप्रयोगवारणायसंयोगनाश द्वारा
नाशकत्वमेवद्वितीयार्थोवक्तव्यइतिक्वतंप्रयोज्यप्रयोजकभाववोधनेनतंडुलमोदनंक
रोतिकाष्ठंभस्मकरोतिदुग्धंदधिकरोतीत्यादावपिशक्तीतिकर्मोन्नरद्वितीयायानाशक
त्वंक्लृप्तमतोअत्यापद्यते विक्लित्तिकर्मोन्नरद्वितीयायावविषयताविशेषउत्पादकत्वंवाकेतोत्प
तेकाशंजनकदंकरोतिकुसुमानिमौक्तिकानिवास्वजंकरोतीत्यादौकाशादिपदोत्तरद्वितीयाल
तोविषयताविशेषमेववोधयतीतिकाष्ठाद्युक्तैदकतायास्त्ववाधात् कदमित्यादौद्वितीया

शु
३

त्वस्यैकतायाश्चापि तत्त्वेनाविवक्षितत्वात् प्रमाणपदस्य बहुवचनांततत्वेऽपि पर्यवसितत्वा
द्देवत्वेन यत्रापि पितृपितामहादीनां साहित्यनाम्नैकरूपेण देवतात्वविवक्षेणापि तत्रापि
नामकृत्वादिनाष्टयपयोर्वस्यागोदेशपतत्वस्य देवतात्वात् उद्देश्यतावच्छेदकभेदेन चोद्देश्य
ताभेदात् तत्रैकत्वस्याविवक्षया देवतापदस्य बहुवचनांतत्वेनेति दिक् संप्रकृतिकत्वं च स्वा
र्थवाहित्वेनत्वेन प्रतिसंधीयमानत्वेनेत्वे तदर्थसंख्यत्वमित्यादौ विशेष्यपदानंतरं विभक्ते
रसत्वेऽपि न क्षतिः तत्र विभक्त्यनुसंधानेऽविनाशात् ह्यवेदवस्तुपग्नमात् एवं तादृशविभ
क्तिसजातीयविभक्तिकत्वमपि तथाविधविभक्त्यव्यवहितपूर्ववर्तितया प्रतिसंधीयमा
नत्वं तेनेदं दधीत्यादौ विशेषणपदानंतरं विभक्तेरसत्वेऽपि न क्षतिः अथ नीलस्य घटद्र
व्यादावपि पदार्थयोरपि स्थित्यादिकारणसमवधानसंभवात् कथं नीलघटयोरभेदान्वय
बोध इति चेत् न तत्र तथाविधान्वयबोधान्वयबोधोपयिकाकांक्षाविरहात् तथाहि ता
दृशान्वयबोधे प्रथमाविभक्त्यंतघटादिपदसमभिव्याहृतनीलादिपदत्वमेवासमस्त।
नीलपदाकांक्षा समासस्थले च घटपदाव्यवहितपूर्ववर्तिनीलादिपदत्वं नील

वृत्तायामपि भावाख्यातस्यैकवचनस्य साधुत्वदर्शनात् संख्यायाश्च विवक्षि
तोऽपि संपन्नो व्रीहिरित्यादावेकवचनोपपत्तेर्जातेरेकत्वपरतया सामर्थ्येनेति न
दृष्टा किंचित्करं भावाख्यातस्य लेऽगत्या तत्र विरहेण विभक्तेर्निरर्थकत्वोपगमात् अत्र
वस्त्वार्थैकत्वसंभवे तत्परित्यागस्यानुचितत्वात् सति तात्पर्ये तद्बोधस्यानुभविकत्वा
च्चेति एवं त्रयो हेतव इमे ग्रहेतत्पदं कार्योत्पादप्रयोजकतावच्छेदकसमुदायत्वावच्छि
न्नपरत्वं नागृहीतसमुदायत्वावित्तमेकत्वमेवैकवचनार्थः अत एव शतपादीनां त्रया
णां तृणारणिमणीनां न्यायेन हेतुत्वशंकानिरासः तथा सति तेषामेकैकस्य समवधाना
दशायामपि कार्योत्पत्तेरेव प्रयोजकतया तत्तत्रितयपर्याप्तसमुदायत्वस्य कार्योत्पत्तिप्र
योजकतावच्छेदकतया तेषां त्रयाणां तथाविधसमुदायाश्रयत्वानुपपत्तेः एवं जा
त्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्यत्र त्रितयानिष्ठपदशक्तिरूपपदार्थत्वस्यैकत्वं विवक्षित
मिति तत्र विशेष्यपदस्य बहुवचनांतत्वेऽपि विशेषणपदस्यैकवचनांततोपपत्तिः प्रत्य
क्षानुमानेत्यादिसूत्रे प्रमाकरणत्वरूपप्रमाणपदार्थतावच्छेदकस्यैकत्वस्यानुमानादिति

भिचारावकाशात्तत्त्वाहुः तदत्र मतविजातीयस्वर्गानिरूपितसमवायत्वेन संबंधेन तादृशाभावात्
तादृशसंबंधवत्त्विति व्यापकतायाविधिप्रत्ययार्थत्वेनतस्य स्वर्गादिनिष्ठवैजात्यभेदेन शक्तिवाहुल्य
प्रसंगात्तन्नाहशकार्यसंबंधवत्त्विति इष्टकारणतायाश्च प्रमाणान्तरेणाप्रत्यायितत्वात्तत्र शक्तिग्रहा
नुपपत्तेश्च शाब्दबोधानन्वयानानुपपत्तेश्च नेष्टतावच्छेदकतोपलक्षितस्वर्गत्वावच्छिन्नकारणता
वच्छेदकाधिकरणाद्विपरीधर्मेव लक्षणायांशक्तिरूपायाश्चाकांक्षायाश्च धिकरणत्वरूपविधयर्थेविजातीय
स्वर्गनिरूपितसमवायस्य संबंधनत्वाभावात्तादृशकार्यसंबंधवत्त्विति कारणतायाशाब्दबोधे
कारणत्वमपगतव्यं न तन्नाहशसंबंधानभावेनशाक्तिविक्तिनकाविद्वन्नपपन्नेविनिवाच्यं एवं
सति समवर्गतात्पर्यज्ञानविरोधेन तादृशसंसर्गोपस्थितत्पपेक्षायाअर्थवेवत्वात् नचतत्संसर्गेणावि
शेषणाविशिष्टविशेष्यपवत्त्वज्ञानमेव संसर्गभानतियामकं तच्चापि पसंसर्गः संसर्गएवनतु
विशेषणाश्मानितत्ताबाधेहेतिवाच्यं विशेषणविशिष्टविशेष्यस्य शाकाङ्क्षत्वेन सर्वमतिश्चि
ततयातत्यत्वग्रहस्य शाब्दबोधात्पूर्वमसंभवात् तत्रत्वेनसंबंधविषयतानिरूपितविशेषणा
दिविषयताशालिबोधेयत्वज्ञानतस्यैवहेतुतापत्तेस्तत्रसंबंधस्य विशेषणतयानऽपस्थितेराव १५८

मेवबेष्टतावच्छेदकधर्मेणाप्रपलब्दणोभूतनेष्टतावच्छेदकत्वेनव्यापकतावच्छेदकाभावप्रतियो
गितावच्छेदककोटिप्रविष्टतापीष्टतानवच्छेदकधर्मेणांसर्वसाधारणत्वाद्विशेषेभानसंभवात
इतिचेत्तन्नियोगितावच्छेदककोटौनरत्नित्वात्तावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वस्याविधेयतामतेया
गादिधर्मिकतादृशकारणताग्रहस्यप्रवृत्तिहेतुतायाव्यावत्त्यपेत्तपावस्वर्गादिधर्मिकनियतोत्वव
च्छिन्नतावच्छेदकधर्मरूपयागादिसाध्यताज्ञानस्यप्रवृत्तिहेतुत्वात्तत्वेनतादृशसाध्यताविशिष्टमात्रस
त्वविधेयत्वेवलाघवंतादृशसाध्यताग्रहानिरुक्तसाधनतानंतर्गततयादिनेष्टसाधनत्वस्याविधेयत्वंप्र
वर्तकत्वेव्याहन्येतएवेयागकारणतावच्छेदकधर्मोपिअपस्थितोऽपिप्रसज्येतेनम्रक्तहानिर्नावा
धर्मोपाकारणत्वमुपलक्षितेनतद्वशदेवाकारणताग्रहाद्युपपद्यतेविशेषेणनिवर्तकव्यापकताऽवच्छिन्न
कारणतेऽयाःसाध्यतामपेक्ष्यगरीयस्त्वादेवानुकरीत्यापूर्वपक्षेनेकत्वादिसंभवात्दृशसाधनताश
रीरेव्यापकतावच्छेदकत्वेनैवकारणतावच्छेदकप्रवेशानप्रसहेविविशिष्यतदुपस्थितत्वनुपयोगा
देतिकेचिन्नविज्ञातोयस्वर्गनिरूपितसमवायपक्षस्वर्गोदेनिहयागादिजन्यत्वावच्छेदकसंबंध
त्वाववेजात्यसंबंधववदयैवव्यापकतयैवनिवेशाच्चोपस्थित्यपेक्षानवाकारणतावित्सरकत्व

तै. व्या. ८५

नकथंवाक्यभेदः विधेयभेदस्य तावताप्यपरिहारात् तद्वस्तुतः यस्मिंस्तोण्याधिकस्य विधानात् एवं च
श्रामे कर्मणि नानेकेषां विधानं शक्यते गुणाः श्रयामे तद्विधीयेतेन बहवोप्येकफलत्वादयस्थितिं युंक्तिक
म्मिति चेत् त्रयत्रविधेयांशे गुणपदेनेकधर्माणां विशेषणात्तथाभाने तत्र विधेयविशेषणभेदेपि वि
शिष्टनिष्ठविधेयत्वलाभेन वाक्यभेदविरहात् अन्यथा भूतले नील घटवदित्यादावपि वाक्यभे
दप्रसंगात् [illegible] नवांशांशे विशेषणत्वात् यायत्रानेकेषां विधानं तत्र तेषां विधेयतामिन्नैवेति वाक्य
भेदः यथापितवडपसन्नरूकहोमाधिकरणतात्वेनाधिकारिविशेषकत्वात्तादृशहोमाधिकरण
तात्वेन वामासैकव्यापकतामासन्यूनकालहोतृकतद्धोमाधिकरणतायामप्यन्यदिनेषुद्वहेषा
नवकर्तृकहोमाधिकरणतामत्वेनाहृतैवतन्नरूषकर्तृकतादृशहोमाधिकरणतात्वेन व्याप
कतायां श्रुतितात्पर्यविषयत्वेन विधेयात्वेन्यात् तत्र यावद्विभिन्नपुरुषकर्तृकहोमाधिकरण
तादृयाह्नितादृशावरुद्धोमाधिकरणतामात्रवृत्तियभेत्वेनानुगतीकृत्य तत्र पुरुषकर्तृकतादृ
शावरुद्धोमाधिकरणतात्वावच्छिन्नव्यापकतानां संसर्गविधया विवक्षितत्वान्न दोषः तादृशाधि
करणतादृयाह्नित्वं च स्वस्वावच्छिन्नस्वनिरूपकहोमकर्तृनिष्ठभेदप्रतियोगिकर्तृकहोमा ८५

पकत्वः व्यापनस्थलेन तादृशः प्रयोगः प्रत्याहृतं तत्संयोगार्थकद्वितीयाव्यापकादिपदं विनापि
यत्किंचिदेकमासादिबोधकत्वरूपस्य श्रविता मासमेकमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रैकपदवैयर्थ्य
मितित्वमासाधिककालव्यापकत्वेपि मासव्यापकत्वपर्याप्तिकत्वाधिककालव्याप्यहोमस्य शास्त्र
गार्थत्वावारणायैकपदोपादानात् तथा सति तस्य केवलार्थकत्वया मासमात्रव्याप्य कृत्वा लाभा
त्ताहृशाप्रयोजनोपपत्तेः अत एव च यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति श्रुतिबोधिताग्निहोत्रानुवा
देन सति तव्रीहिचरुद्रव्यस्य मासैकरूपकालस्य च विधाने वाक्यभेदः स्यादिति तादृश द्रव्यकालो
भयविशिष्टस्य गौणाग्निहोत्रपदप्रतिपाद्यस्य कर्मान्तरस्यैव विधायिका तादृशी श्रुतिरिति सिद्धा
न्ते यावज्जीवकालान्तर्गतमासरूपकालांशेऽप्यनुवादकत्वासंभवात् प्राप्ताग्निहोत्रानुवादेन द्रव्यस्यै
व विधानस्यावितमिति पूर्वपक्षोक्तिरसंगतः यावज्जीवमिति श्रुत्या यावज्जीवव्यापकत्वबोधनेऽपि
तो मासैकत्वव्यापकत्वलाभेपि द्रव्यसहकृतकर्मणाकत्वविशिष्टहोमे तत्र व्यापकतायाः अला
भेन तस्यापि विधेयत्वे यावाक्यभेदस्य प्राप्त्याग्निहोत्रानुवादेन द्रव्यविधिपक्षे तु र्वारत्वात् अथ तादृ
शश्रुतेर्द्रव्यकालोभयविशिष्टस्य गौणाग्निहोत्रपदप्रतिपाद्यस्य कर्मान्तरस्यैव विधायकत्वेपि

अं. मु. ८९

गितावच्छेदकत्वं भासते इत्येवगंधइत्यप्रयोगात् उपलक्षणीभूतधर्मावच्छिन्नेन नञर्थाभावान्व
यइतिसूत्वन्नविनिसमं विनानघटोत्पत्तिरिति नप्रयोगाः अतिप्रसक्तजयासमभावप्रघ
टोत्पत्त्याघभावान्वयोगितावच्छेदकताविरहात् अथवाघभावएव विनार्थः दंडं विनानघटइ
त्यादौ चविनार्थस्याभावस्य नञर्थे घटाघभावे प्रयोज्यतासंबंधेनैवान्वयः अतएव रासभंवि
नानघटइत्यादयोनप्रयोगाः अतएव दंडाघभाववति घटादेर्हेत्वावपिजायते
ध्याहादेविनैवंदंडंविनानघटइतिप्रयोगोपपत्तिः रासभंविनाघटइत्यादौ चविनार्थस्या
भावाधिकरणएसंबंधेनघटादावन्वयः दीधितिकृतातुप्यविनाभावोव्याप्तिरित्यत्रसाध्यंवि त्रि
नासाध्याभाववतियोः भावइतिव्याख्यातं तत्र समं स्पतेनसमर्गविषयाभासत्वं तेनदधि
करणानिष्ठत्वमेवोपात्तं नतु विनार्थत्वेनाधिकरणएअभावाधिकरणपर्यंतस्यविनापदार्थ
त्वेपिसमसमर्प्याधेयत्वरूपपदार्थत्वविवरणानुपपत्तायाअवपएकत्वात्तत्वविनापदोन्नव
प. मं. लक्षसमर्प्यत्वाभाववतीतिसमस्याविमतइतिवाच्येनिपातोन्नरविभक्तेर्निरूपकता
नञ्ग्रनएवसमर्थनिपातोन्नरविभक्तेर्धुताथः अप्यमेवेतिपादिकाः पृथिव्यामेवगंधइत्या ८९

ता

धिकरणतावच्छिन्नो भेदसंबंधेनाधिकरणतानिरूपिताविशिष्टान्यत्वनिरूपमनुगतं बोध्यं मां समधीत
इत्यादावपि चैत्रादिकर्तृकाध्ययनाधिकरणतानिरूपव्यापकतावच्छेदकधर्मसोक्तावगतनिरूप
णैवानुगमः कार्यः अतो मासमधीयानो हृष्ट इत्यादौ विशिष्यैवाद्यनुपस्थितावपि नान्व
यबोधानुपपत्तिः अन्यत्वस्यैवमूहनीयम् दंडं विना न घट इत्यघते रामं विनापि घट इत्यघत
इत्यादौ विनापदार्थः भा[illegible]वानन्तन्यदसमभिव्याहृततृतीयायाश्च भावा वा विप्रतियोगित्वम
न्वयोगित्वं वार्थः अभाववतस्तोन्यत्वबाधात्वेनान्वयः तथा दंडाभाववहृत्तिन्यत्रिकत्वाभाव
वान् घटः रामभाववहृत्यत्रिकोऽयं दंड इत्याकारकोऽन्वयः धघापि विधानार्थे नामार्थस्य साक्षा
द्यपि भेदेनान्वयः तथापि संभवति साधर्थकत्वे विभक्तेर्निरर्थकत्वमनन्वितत्वमिति द्वितीयायाः
साध्यकत्वमपेयते स्तलेन घटस्त्रं दंड इव मस्त्वमित्यादौ प्रथमायाः प्रतियोगितार्थकत्वे पृथ
मेवतन्साधुः स्यात् प्रातिपदिकार्थान्वयितोऽन्यपदेनाभिधानस्थल एव प्रातिपदिकार्थेऽन्यादिति
देप्रथमाविधानादिति तत्र प्रतियोगित्वादिः संबंधसामान्येनैवभासत इत्थं पेयते दंडं विना नेघ
टोत्पत्तिरित्यादौ विनांतार्थे घटोत्पत्त्याद्यभावान्वयेः न्वयोगिविशेषदंड्याद्यभाववत्त्वतदन्यो

श्री

अं. सु. ८७

लभ्यते पतनेनानुभवसिद्धो वा तज्जन्यत्वाभावलाभस्त्वार्थः जन्यतायाः परंपरासंबन्धेन तत्तदभाव
सत्त्वस्यो हि क्रियानियामकसंबंधत्वान्न दव क्षिन्न वाताभावस्य वस्तुत्वहेतु बोधयितुमशक्यत्वात पूर्वं वि
नागतेऽत्याद्यो पुत्राद्युपदं लक्षणया पुत्रगमनादिपरं विनापदं वोध्यतदभावस्य समानकाली
नत्वादिसंबंधेन गमने तेन्वेति समानकालीनत्वादयश्चैकं कालानिष्ठस्याधिकरणत्वमतवच्छिन्नं
बोध्यं पुत्रेनागमनादिकाले तदनधिकरणदेशायवच्छेदेन गमनाद्यभावसत्त्वेपि नातिप्रसंगः ॥ के
चित्तु उक्तस्थले साहित्यमेव विनापदार्थः तस्य च गमनादिकं प्रत्येवान्वयः प्रसाहित्यं च एककाली
कसमभिव्याहृतक्रियासमानकालिकता तादृशक्रियाकर्तृत्वरूपसाहित्याभावः क्रियाया एव समव
कतादृशक्रियाकालीनत्वाभावएव वा विनार्थः कर्तृत्वे प्रत्ययान्तर्गतस्यैतत्त्वे तृतीयान्वयः द्विभक्तिः साधु
त्वार्थैव प्रयुक्तत्वाद्येयत्वं द्वितीयार्थः तत्त्वस्याग्रायेयत्वार्थकत्वेपि नातिप्रसंगसमीप्रसक्तिः तस्याः का
रकविभक्तित्वेन नक्रियत्वेन क्रियान्वयस्य स्वार्थबोधकत्वनत अतः शेषषष्ठी प्रसज्यतामेवोपपदवि
भक्तिर्द्वितीयातात्पर्यादिति सर्वोऽपि उपपदविभक्तयः षष्ठ्यपवादिकाः तत्स्यामविशेषः ॥ इति विनार्थमा
नार्थकयोर्द्वितीयैतदर्थयोगे निपातयोर्विवरणम् ॥ एवं विनापूर्वकत्वनोपायं समीपस्थले प्रिम

दावेऽकस[म्याः]ध्यायदाधेयत्वबोधकत्वमंगीकृत्यैतदीयविक्रमादित्तत्त्वापि न तेषां निर्भरः अत्रत्वान्तर
प्रतियोगितयाधेयत्वसंबन्धनिरूपितत्वभानान्वयोधेनैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वं गौरवादुपेक्षितम्
धेयत्ववाचित्वेन कृतायाः स[प्त]म्याः कल्पने प्रकृते वाधेयत्वसंसर्गतयैवोपपत्तौ विनापद
सोकं वाधेयत्वार्थकसप्तम्याः कल्पनेऽप्रकल्पनमेव एवकारस्यात्यन्ताभावत्वप्रयोज्यत्वार्थे अन्यवृत्त
इत्येतत्र स्याधेयतासंबंधइति न संभवति आधेयतादेरनवृत्त्येकसंबंधतानन्तरं तदभावेन वृत्तत्वा
धेयत्वाभावो न प्रतीयते अपि तु तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकस्याधेयत्वाभावस्यापेक्षिता
तादृशप्रतियोगिताकत्वमेव वाभावेऽन्यसंबंधो हि वृत्तिवाची आधेयतासंबंधस्य प्रतियोगि
तयाधारस्यानुयोगितयाधेयेऽपेहृत्य नियामकत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् वैचं एवं
तीत्यादौ हृत्यादिसंबंधस्य पदार्थत्वे पि याक हृतिमानित्यादौ म तु याहिपदे न विवृद्ध एवं तु
कृष्यले मामांनाधिकरण्यस्य पदेन विवरणमपि न विरोधमासादयति विवक्षणीयः स्थे।
स्यापत्यलभ्यहेऽ पदार्थत्वोपपन्ने रित्यलमससदावेशेन दितावान्तेब्रूतः पतितः इत्यादौ विता
पदार्थस्याभावस्याश्रयतासंबंधेन वृत्तेऽन्वयादानाभावविशिष्टो वृत्तः पतित इति शब्दतो

र्यादाभिविध्यर्थयावच्छब्दयोगेपिद्वितीयाहरपतेतेनचमर्यादार्थकोयावच्छब्दः आरभ्यनसंपूर्णशामी
नयावत्पूजयेदित्यादौमर्यादासीदमीशेरूपाकालरूपाचकालनिष्ठंतत्वेवतत्कालनिष्ठसमभिव्या
हृतकालप्रागभावानधिकरणत्वप्रागभावाधिकरणत्वसजातीययावत्कालहत्त्विसमभिव्याहृतक्रिया
नधिकरणत्वंएवंचोक्तस्थलेयावच्छब्देनपूजारूपक्रियायांशुक्लदशमीनिष्ठताद्दृशसीमात्वनिरूप
कत्वंप्रत्याय्यतेतावतैवार्थतः शुक्लदशम्यामर्यादात्वंलभ्यतेतन्निष्ठसीमात्वनिरूपकत्वंचतदह
त्रित्वेसतितत्कृस्यत्वमीप्रागभावानधिकरणतत्प्रागभावाधिकरणनिष्ठकूटस्यव्यापकत्वंता
वताषोडशातिथ्यधिकरणकषोडशपूजारूपस्यैककर्मणोविधेयत्वयालाभः व्याप्यकालस्यगुद
यत्वेसजातीत्वविशेषणानपूजाउक्तविशेषणाद्दृयाक्रांतदेशादिसम्बन्धायाव्यापकत्वेपितद्धेयंत्र
त्वयितावच्छेदकरूपेणमासजातत्वस्याविवक्षणात्उक्तस्थलेवतिथिमित्यस्याध्याहारेणदशमीप
र्यन्तावच्छेदकस्यतिथित्वस्यदिनत्वेनवायावत्पदार्थान्वयितावच्छेदकत्वपक्षेतिथित्वभाना
न्नेनरूपेणदेशादिदेशाभीसजातीयत्वाभावान्नतिथिसावंउकालविशेषरूपानवंइमेउलका
लारभ्यपत्रगुणाक्रियाप्रत्ययरूपाप्रजापाप्तावक्रियापाप्रतिलासेभवति। एवंचप्रागभावएव

टी॰ मु॰ ९८

यावत्पदार्थः द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वं वा तत्र तत्तत्प्रकृत्यर्थस्य दशम्याः प्रागभावः तावत्तादशमीप्रति
योगिकप्रागभावलाभः तस्य स्वप्रतियोग्युत्पत्तित्वविशिष्टव्यापकतासंबंधेन इष्टजात्रूपसमभि
व्याहृतक्रियायामन्वयः व्यापकत्वं च स्वाधिकरणतिथिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसजावि
शेषवत्त्वं स्वाधिकरणं च स्वाधिकरणक्षणनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदविशिष्टकालिकविशेष
णतासंबंधेन एतेन क्षणनवमीप्रागभावाधिकरणप्रतियोगिकभेदस्याव्यावर्त्तकतत्पान्ता
मान्यभेदनिवेशाभावे क्षणनवमीप्रागभावाधिकरणसमाप्यताप्रसिद्धिः तत्रयासत्यपि तद
दशमीप्रागभावाधिकरणकालस्य स्वाधिकरणक्षणनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदवत्त्वसंबंधे
न तत्र तत्प्रागभावाधिकरणत्वाद्गतेः नचैवमपि व्यवहितपूर्वक्षणनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेद
वदिनसंबंधेनाव्यवहितपूर्वक्षणनवमीपूर्वतिथीनामपि तत्र दशमीप्रागभाववत्त्वात्तदधिकर
णतिथिव्यापकत्वं स्वजातीयत्वसंभवतीति वाच्यं स्वावच्छिन्नक्षणनवमीप्रागभावाधिकरणत्वसं
बंधेन स्वावच्छिन्नभेदस्यैव प्रागभावसंबंधे निवेशनीयत्वात् स्वाधिकरणतिथिनिष्ठाभावप्रतियोगि
तानवच्छेदकत्वमपि तादृशावच्छेदकत्वसंबंधेन स्वावच्छिन्नस्य भेदः अतस्तादृशावच्छेदकत्वा ९८

भावस्मिन्वैशेष्ये किंचिद्ग्रामो ग्रामाभावाधिकरणनिष्ठाभावमादाय प्रसिद्धिवावरणाय विशि
ष्यतन्त्र्याग्राभावाद्रूपस्वपदार्थमेवं यमध्येप्रवेशपतयानवगम इति निवर्त्तं देशान्तरपासीनाव
कारणीतः कौशिकीं यावद्द्वयान्तोन्याद्दीनत्र कौशिकीं गमनसीमात्वं प्रत्याय्यते तत्र काशिपूर्व
कौशिकीपश्चिमदेशव्यापकगमनानाधिकरणत्वे यावत्यदेतत्र कौशिकानधिकरणत्वे सति
काशीपूर्वकौशिकीपश्चिमदेशव्यापकत्वं गमने प्रत्याय्यते तत्र द्वितीयार्थो वधित्वं प्रवधिम
त्वेवाप्रतीतौ नाधवशितनिकर्षः स्वयमूहनीयः प्रभिविध्यर्थो यावच्छब्दः कार्त्तिकमासमभ्यवे
दं यावत्तपतीतं भवतीत्यादौ कारणीतः पाटलिपुत्रं यावद्वृष्टो देव इत्यादौ वाभिविधिस्तस्यैता
भिव्याप्तिः एवं च प्रथमे कार्त्तिकपूर्वकालोत्तरवैशेष्योत्तरकालपूर्वकालपूर्वकालव्यापकत्वैशे
त्तरकालपूर्वकालव्यापकत्वं वैशेष्योत्तरकालावृत्तित्वसहितं तपनीनमभवतं द्वितीये च कारणीपश्चि
मदेशपूर्वपाटलिपुत्रपूर्वदेशपश्चिमव्यापकत्वे पाटलिपुत्रपूर्वदेशावृत्तित्वसहितं वृष्टौ याव
च्छब्देन प्रत्याय्यते विशेषः सर्वत्र यावच्छब्द सत्त्वमानार्थ्यकारणं याच्छब्दस्य लोपे हृशिते वृगे
तयोगे पंचमी साधुः यत्र मत्र प्रावर्षदित्यादावन्याचाद्दामीः कारकस्पर्श हेतत्वं प्रवर्तत्वान्

ऊं अ मं दे

त्वंचलत्वंणापरसकारवकाहेतुपरत्वात्तत्रचयत्त्वाविताद्येपत्वन्नूपाद्वितीयार्थं मानवयः हेतुता
यात्रुनिरूपकत्वसंबंधेन हृष्टावत्वयः जन्यत्वेवान्वशब्दार्थः तत्रनिरूपितत्वन्नूपाद्वितीयाद्युस्य
पत्ताविनस्मावयः जन्यताज्ञाश्रयत्वसंबंधेन हृष्टोग्रत्वजन्मेतेयाहावदृत्यज्ञापकर्षरूपं हीनत्वम
नुशाब्दार्थः सजंनावधिकत्वद्वितीयोनार्थः तस्यचापकर्षः न्वयः अवधित्वस्यापादानत्वंनूप
हेपित्क्रियान्वयाभावान्नपंचमीप्रसक्तिः अस्मादयंदीर्घ इत्यादौ भवतीत्यध्याहारेणान्वे व
पारानात्प्रतः षष्ठ्यपवादत्वान्निर्वाहः ह्रस्वप्रतिविद्योतने मात्र वे प्रतिमाधुः योमांप्रतिप्रतिपा
नह देप्रतिसिवतीत्यादौप्रथमेपारिचायकत्वन्नूपेलक्षणान्वपारिचेयत्वन्नूपेलक्ष्यत्वंवा
कर्मप्रकवनीयार्थः ह्रस्वप्रकाशेनविद्युद्विद्योतनत्वानाह्नत्वस्यपारिचायकत्वाद्वितीयार्थश्चा
येयत्वंनिरूपितत्वंतद्वितीये साधुत्वंप्रियकाविले साधुत्वपरकप्रिपात्वयोसंबंधः कर्मप्रव
वनीयार्थः संबंधान्वयिप्रतियोगित्वंतत्रनूपकत्वेवाद्वितीयार्थः स्वत्वीयेभागः स्वत्वाश्रयः
प्रत्यायार्थः तदन्वयीसंबंधोद्वितीयार्थः इत्यंवासत्वेवंधीयोभागःस्यादितिबोधः वनर्थेकर्म
एपवद्वितीयाघवनवाथापवसेत्वाफलेप्रतिज्ञानिबंधकः गृहेगृहे स्वादत्याद्वावेवव्यापकंता

कागा

यद्धि लक्ष्यवत्त्वे न्यत्वान्न प्रतिशब्दस्य व्यापकतार्थकत्वेऽदृष्टार्थकत्वे तद्धेतुव्याप्त्युक्तेः स्यादित्या
दाविवहिरुक्ते च वन्नसमानत्वं प्रतिशब्दस्यापि व्यापकतार्थकत्वं प्रतिनिर्दिष्टं मध्यीतेनत्यादौ क्रमेणैव
दंष्ट्रत्वं सिंहत्वं व्याघ्रादौ हि स्तनेऽपि संभेदे नान्यत्वैव पर्य्यासिति न्यायात्तद्वयोरेव व्यापकतावोधक
त्वमवजंन्तोपमितिनिवाच्यमतिमासमित्यादावव्ययीभावे हि प्रथमातिरिक्तविभक्तेरसाधुत्वेन प्र
तिशब्दे न समासात्वितव्यापकत्वेऽक्रियायोगे वोध्यते विभक्तिः साधुतार्थाद्दृत्तप्रतिसिंचतीत्यत्र त
से केद्वितीयार्थकमेतावल्लप्रकृत्यर्थदलविशेषितव्यापकत्वबोधस्ततेन पक्षात्तेन पकविशेष
णत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेऽनुपपत्तिर्विरोधात्तकर्मत्वसंबंधस्यैव च व्यापकताग्राहकत्वे
नस्वीकरणीयत्वयावृत्त्यनियामकत्वयानन्वयानुपपत्तिसंभवात्तत्समेकर्मत्वे याश्रयतासंबंध
वादितव्यापकतार्थेपि नमपि न युज्यते प्रकृत्यर्थयोरंतराननुपयोगातिरिक्तभानस्याप्युपपत्तिर्विरु
द्धत्वात्तन्नाम्राढसेवत्रोत्यत्रैः नावपूरुषप्राद्भावादित्यादौ न मूर्ध[illegible]मात्रस्य पं[illegible]वम्प
र्थेहेतत्वात्तयोर्विशेषणत्वेन प्रकृत्यर्थप्रतिविशेष्यत्वेनान्वयात्तत्समात्वमिर्व्यर्थकपदाहितक्रा
न्वयेतात्पर्यवत्तात्रमेचनकर्मत्वेहत्तादेर्व्यापकत्वं संसर्गतयैव भासतेयादि च हत्तं प्रतिषिंचती

ती

हृदं

दी॰ छं॰ ८॰

त्यादावुपसर्गस्य प्रतेर्व्याप्तोघ्यातो वा कश्चिदन्योर्थस्तदा तस्मैव वाज्ञापिपादर्थः श्रुतएवतस्यैवा
स्यापि प्रतिशब्दस्य प्रयोगो नानर्थकः वस्तुतस्तु कर्मप्रवचनीयादिपरिभाषादेयाः प्रयोगवदुनाद
षा प्रतेरपि प्रयोगस्य प्रयोजनं नांतरानपेक्षिताच्चित्याप्रतेर्प्रव्यापकतार्थकत्वे तत्र शक्तिरुद्दोसि
वतोन्यव्ययीभावसमासएवनियतः तदर्थकाव्ययस्याव्ययीभावसमासविधेर्विभाषादिका
रोयतावित्र हेगादितत्वात् तेनैवोभयाप्रतिष्ठत्वमित्यादिवत्तद्वंत प्रतीतिर्न प्रयोगः यत्र ह्याप
कत्वार्थके नाव्ययेनाव्ययीभावसमासस्तत्र रंसर्वप्रथमाविभक्तिरेव तनूपकुंभेगङ्गे त्याद त्स्य
तिवत् प्रतिगृहेघादस्यादिरपिप्रयोगः उक्तश्रुत्यातत्र प्रतिनासादेः गृहादिव्यापकतार्थो वाध
धपितमधाकात्वाद्वदाधारतादिरूपसंबंध्याधर्थैव समासार्थस्य गृहादिव्यापकत्वस्याश्रय
तासंबंधेनतदर्थस्य व्यापकरूपधेर्मिणोवाभेदसंबंधेनान्वयेमेयत्र घटः घटदंत्रो घटदुत्ता
दिप्रयोगवारणाय कल्प्यायाः सप्तम्यर्था धारतायाश्राश्रयत्वसंबंधेन वा प्रकारस्य र्थानन्वय
पुसन्नेर्विरोधात्तद्उपकुंभे नियेहिउ पकुंभादागतः उपकुंभेन कृतमित्यादौ तु विवक्षितस्पधा
तयाऽतन्नकर्हत्वादौ कुंभसमीपादेराधेयतासंबंधेनान्वयस्याधेयतादानिश्चितत्वसंबंधे ८

ननेदं न प्रमवाधो येन कश्चित्तद्व्युत्पत्तिविरोधः इत्यपपधेनेतयाप्रयोगाः वांचमांधांतरेत्योर्दो
वेतेनेतवेणाप्रक्रेरिति वितीयायानिरूपितत्वमर्थः तस्मान्नणपदार्थतावच्छेदकमध्यवत्वर्थः
पवमन्यत्रापि   कारककर्तृतीयायाः क्रियान्वयिकर्तृत्वं करणत्वं वार्थः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्य
वृक्षमनानकर्तृत्वंच मुख्यंक्रियावकर्तृत्वे देवस्मावकरणाख्यानसमभिव्याहारेवैवशः पवनीत्या
हैक्रियाविशेष्यतयाशाख्यातेनैवप्रतिपाद्यतेवैवेणापच्यतेशाख्यातरूयादिकर्माभावाख्यानस्य
लेवक्रियायांविशेषणतयातृतीययाप्रत्याख्यतेयत्तुतशाख्यातार्थपवकृतिः कर्तृतीपर्यवसा
येयत्वेनेतस्यवाख्यार्थकृतिविशेषणतयान्वयः कृते त्रक्रियाविशेषणतयान्यथाकृतिविशेष्ये नेवृत्तेः
वेपदद्वपस्याख्यानस्ययगादिसमभिहारत्तानमपृतेतेपवतिपवइत्यादौतथाकृत्यन्वयेबोधो
नवैवेणात्तार्थंतेगम्यतइत्यादौरतीयायाप्राधेयतार्थंवलूमसेवेतिनतनकृ स्यनमधिकामि
तितवैवेणायकसिमादौरतीयायाः कृत्यर्थकतायाप्रावपपकतातनवकृत्यर्थकाख्यौ
नविवहेणाकृतः कर्तृकर्मवावकत्वेनकृत्यर्थतावि वहानर्थदिवकर्तृकृतः कृतावच्छक्तिर्न
नविशिष्टेज्ञाताइत्यादौवाक्यार्थकतायाः लूमतेवतत्रकृत्यन्वये देवकर्तृलाभसंभवा

शे॰ मु॰ ५१

दित्वेनैतन्निष्ठापिकर्मकृतः कृतत्वंपंकत्वमप्रसक्तमेवकृत्वेतस्यमसक्तोपिकर्त्वेवाचकत्वेपिवैवे
णापत्तेः इष्टत्वेवैवेणोदनस्यपाकइत्यादौकृतोनकृतित्वेपकत्वमितिवोध्यानुरोधेनत्तीया
याःकृतित्वावच्छिन्नमावश्यकमेवएवंचेवैवेणापत्त्यनइत्याद्यवयित्वेतीयायेवकृतिर्वोध्यतेननचैवे
णादेःसंवेयपत्राथेयत्वमित्यनपवर्गविंहिकनाधेयत्वस्यविशेषणतयाभात्योपगमस्याऽवच्छिनतया
नन्यामतिनित्वसंसर्गस्यापिविषयताकत्वत्राधिकानानाहृशवाकाजानघटितशाब्दसामग्र्या
मपिकैवेपस्थितेवेशेनचैवेणोदनान्त्रयकृतेस्तृतीयार्थोपगमेचैवेणापच्यतेनेमैवेणात्
दोस्तृतीयान्तार्थमैत्रीयकृतेरभावःपाकेत्वेतीन्वयेनस्यानुसमवायसंबंधावच्छिन्नाभावोमैत्र
कर्तृकेपाकेपीत्यतिप्रसंगःजन्यतायाश्चवत्यानियामकतयातत्संबंधावच्छिन्नाभावःअसिद्ध
सेवनमैत्रकर्तृकर्मत्वाभावस्यकर्मणितंडुलादौप्रतीतिःस्वकर्मवाचकपदासमभिव्याहार
स्थलेइष्टैवदाश्राधेयत्वस्यतृतीयार्थत्वेनाधेयत्वाभाववोधएववोधएवंकृतावंगीक्रियते
नचतत्याप्रतिमैत्रचैत्रोभयकर्तृकपाकसत्वेचैत्रेणपाककृतौमैत्रवृत्तित्वाभावसत्त्वान्मैत्रेण
नपच्यतइतिप्रयोगापत्तिरितिवाच्यंमैत्रेणात्रपच्यतेइत्यत्रोवन्नेमानेनपाकानुकृतिस्थानुवक्ते

नैमत्तत्तुत्तित्वाभावेबोधनादृकत्र्थलेवत्ताद्दृशाकृतित्वसामानाधिकरण्येनमेत्तद्दृत्तित्वसत्वाद्वा
दृशावाक्याप्रामाण्याद्दृत्तेमानत्वसकृतिविशेषणतयावैवैत्रेणापत्यतेश्रुपुत्तनत्वननतपच्यत
इत्युपपद्यतेक्रियाविशेषणस्यतथात्वाद्यदामैत्रेणान्यतक्रियतेननयच्यतेतदामैत्रेणानपच्यत
इतिप्रयोगश्चनवाख्यातेनकालसकृतिविशेषणतयाबोधनात्कालविशेषविशेषितकृते
त्वस्यान्वयितावच्छेदकतयातदवच्छेदेनतजाऽभावःशाब्दोबोधयितव्यस्तकालक्रियाभयविशे
षितकृतित्वावच्छेदेनकर्मप्रत्ययस्थलेक्रियाकृतिविशेषणत्वाभावेनतद्धटितधर्मस्यान्व
यितावच्छेदकत्वाभावादितिवाच्यंक्रियाविशेषघटितधर्मस्यान्वयितावच्छेदकत्वेपितद्द्वावि
त्वविशिष्टद्विशेषणतायास्त्वभावसंसर्गतयाभानसंभवेनसामंजस्यात्तथान्वयितावच्छेदका
वच्छिन्नमेवविशेषणासंबंधभासतइतिनियमःतथासतिशरवदिपुष्यंतिसत्कदाऽस्याहो
समच्छदपुष्पोत्वतिवाद्देःशरद्वृत्तित्वाधन्वयितानवच्छेदकतयाश्रास्यांतांतइतिपाद्यतावच्छे
दकपुष्पोत्पत्तिवावच्छेदेनचशरद्वृत्तित्वान्वयेवाधादवच्छेदेनान्वयानुपपत्तेरन्वयितावच्छेदक
सामानाधिकरण्यमात्रेणावगतत्वयोग्यमेशारदिपुष्यंतिसमच्छदाःशारदिपुष्यंतिबंधका

शं इत्यविशेषणाप्रयोगापत्तेः यदि च तत्र समस्तेंऽबंधः समस्तविशेषणान्वयाभासतेन गाख्याता
मुं तार्थेयान्नमात्रार्थेवाग्रुष्ठान्वान्नोद्यतपवकारककविभक्ति रूपसमस्य वपपमाकाल रूपविशेष
१२ णापदेशान्नंवस्वातंत्र्येणासमसमोशार्वेवमणामनुचितापवंचर्कि यानिमित्तत्व रूपकारकत्वगर्भक
त्वेनतस्यास्यार्थत्वेनग्रुष्यान्वयान्निमित्तत्वरूपास्यार्थस्यविशिष्टान्वयानुरोधेनशारत्संबंधे
पान्वयउपलंभयाइतिकारकत्वस्यास्यानार्थत्वावपगमेपि शीतलंस्पर्शोवगाढवतोनिराधाउः
संबंधपितोत्यादाविवाहृरूपविधेयभावमादृश्यहृरूपविशेषणाभावत्संबंधविधेयभूतगुण्यान्व
त्रिप्रयोज्यप्रयोजकभावस्यसंसर्गमर्यादयाभानमात्म्यागिकमिति तपकादिग्रुष्यान्वयजैशावसं
बंधनिमित्तकत्वाभावान्नोक्तातिप्रसंगाइत्यत्रस्यलेः वच्छेदकावच्छेदेनान्वयश्चवनोपियतन
त्वच्यतेतयापितादृशानियमोनिप्रमाणाकपवनचतादृशानिपमावगमेइह भवनेमैत्रे
णौवपद्यतेतेमनमित्यत्रपत्तं भवनाधिरकरणाकतेमनतया कन्वेनहृपेणशाब्दान्वयाकाङ्क्ष
स्पित्याच्च हवाक्वि त्रमैत्रान्यसमवेतमविषयत्कानिषयत्वव्यवच्छेदबोधासंभवः कथं न दोषि वि
तिक्ते तं विरुप्यत इति वाच्यं प्रवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ यस्मिंगा विशेषणतयाभाम १२

मानमेवतद्रूपविशेषणतावच्छिन्नत्वसंबंधेनविशेषणमित्याशयेनतेषांतदभिधानात्तद्विशेषणतासं
बंधेनतद्वच्छिन्नत्वमेवनतद्वच्छेदेनविशिष्टवैशिष्ट्याभासतइत्युपगमेबुद्ध्यादावुपस्थितरूपावच्छेदेनवि
शेषणतान्वयेबाधकाभावात्तन्नतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकावच्छेदेनविशिष्टबुद्धौविशेष
णांशेभानमसंभवउक्तिकंघटोद्रव्यमित्यादौघटत्वावच्छेदेनद्रव्यत्वादिमत्त्वबुद्धौद्रव्यत्वादिवि
शेषणस्यस्वरूपतएवभानादितिवाच्यंतादृशशाब्दबोधेद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यैवाभेदसंबंधेन
विशेषणतावत्तयाघटत्वादिविशिष्टेद्रव्यत्वादिविशेषणकत्वाद्युपगमस्यतेवच्छेदकावच्छेदेनभा
नावत्प्रमेतत्तिविरहात्तन्नपचावमैत्रेणनपच्यतइत्यादौपाककृतित्वस्यान्वयितानवच्छेदके
तेष्वर्थेनभप्रादृशाप्रमावच्छिन्नत्वस्यसंसर्गांशेभानेनिराबाधमेवेतिचन्नमैत्रेणनपक्वइत्यादौकृ
तौमैत्रादिवृत्तित्वाभावबोधासंभवेनकृतिजन्यत्वस्यतृतीयार्थतांस्वीकृत्यक्रियायांमैत्रादिकृति
जन्यत्वाभावबोधस्योपगन्तव्यतयामैत्रेणनपच्यतइत्यादावपितद्बोधोपगमेनसामंजस्यात्तन
वपदामैत्रःस्वकृत्यनस्तदामैत्रेणपच्यतेनतस्यपच्यतइतिप्रयोगापत्तिःमैत्रवृत्तित्ववत्त्वमात्रकृ
तेषस्यप्रामादृशकृतिजन्यत्वाभावप्रत्यायनासंभवाद्वत्त्वमात्रस्याविशेषितत्वान्नदोषकृते

तेन्यत्वाभावस्यैव बाधितत्वादित्यंशाख्यातार्थवर्तमानत्वादेनेस्मन्नभिव्याहारवत्यलेऽप्रभावाशा
न्वयस्य स्तुत्यत्रत्वान्नत्रन्यथाविनष्टघटेनपश्यतीत्यादौ नातद्देशघटकर्मकवर्तमानदर्शनाद्य
शस्मैध्यान्वयबोधानुपपत्तेः प्रकृते च मैत्रीयवर्तमानकृत्यसिद्धावपि वर्तमानकालावच्छिन्न
तज्जन्यत्वाभावस्यैव पाके प्रतीत्यापत्त्या मंजस्यान पाकत्वावच्छेदेनैव मैत्रादिकर्तृकत्वाभावबोधाप
गमात् मैत्रादिकर्तृकपाकपाकदशायामन्यकर्तृकपाके मैत्रादिककर्तृकत्वाभावसत्वेपि न पच्य
ते मैत्रेणेत्यादयो न प्रयोगाः यत्र मैत्रेणोदनं पच्यते न तत्र मैत्रेण पच्यते तेमनमित्यादिप्र
योगानिर्वाहाय तेमनपाकत्वावच्छेदेनैव बाधावान्वयबोध उपगम्यते न तु शुद्धपाकत्वाद्यवच्छि
देन बाधितत्वात्स्यणावनेन रूपेण शाब्दादनुपस्थितावपि तदवच्छेदेनान्वयबोधानिर्वाहकत्वेपो
पपादितबाधितत्वात्तं श्रायेपत्वस्यान्दतीयार्थत्ववादिनैव घटेनन पच्यतइत्यादयः प्रयोगाः श्रा
काशेन पश्यतीत्यादिप्रयोगसमानयोगक्षेमाः श्रवणेन न काकुस्थात्यादेरापेकर्तृत्वादिवत्स्या
काहं पचतीत्यादिवत्काष्ठेन पच्यतइतिप्रयोगात् न च व्यापारत्वपेकर्तृत्वेन तज्जन्यत्वरूपेस कर्तृ
कत्वे बाहुतीयार्थेलत्तणापत्तेर्वैत्रेण ज्ञायते इष्यते गम्यतइत्यादावाश्रयत्वरूपे कर्तृत्वे शाब्दप

त्वरूपैककर्तृत्वमस्त्वेवानपक्षे घटेनेत्यादौ प्रतियोगित्वरूपैककर्तृत्वेऽन्वयोऽन्वयित्वरूपैककर्तृत्वमस्त्वेवाल
तणाकर्तृपदमपि व्यापारादिमत्त्वेचेतनादौ भाक्तमेव अचेतनादौ स्वरसतः कर्तृपदप्रयोगात्तद्
तपवकृञ्जोयत्वावाचकत्वेनवयपलवतपवकर्तृपदार्थत्वे कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादौ कर्तृपद
सम्बन्धार्थत्यागेयक्तिविरहादचेतनत्काष्ठादिवाचकपदयोगे कर्तृशत्वयानुपपत्तिरिति वाच्यंस
त्रसकर्तृपदवत्वात्तत्रस्वत्वयात्तत्रणायनवैयर्थ्यप्रसंगात्स्वतंत्रत्वंचकारकांतरानधीनत्वमतिका
रकत्वेगुरुघव्यापरपराधीनक्रियानुकूलव्यापारवत्तामेव काष्ठादौ नामत्वव्यापारानधीनक्रिया
नुकूलव्यापारवत्त्वरूपत्वात्तंत्रस्य काष्ठं पचतीत्यादौ विह्नन्याकाष्ठादेः कर्तृत्वं न च स्यात्तंत्र्यविकल
णोपि स्यात्तेत्रस्यवास्तविकस्याभावात्तद्बोधकविभक्तीनामसामान्याणपंडवौरमिति वाच्यं समभिव्या
हृतक्रियाकारकांतरानधीनतत्तत्क्रियानुकूलव्यापारस्यैव तत्तत्क्रियावाचकपदसमभिव्याहृतविभ
क्त्यर्थत्वात्तत्रानधीनोततविशेषणाप्रयोज्यत्वेन चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचतीत्यादिस्थले चैत्रस्थालीकाष्ठा
निपचंतीत्यादिप्रयोगापत्तिवारणमयत्र चैत्रः पचन्ति काष्ठं पचतीत्यादौ समभिव्याहृतकारकांत
णपक्षेद्विस्त्वानधीनत्वविशेषणानपेक्षितोयत्तन्निर्वाहश्च तत्तत्कारकादेः स्वतंत्रतांतरकल्पनात

विशिष्टविषयकत्वात्‌ विशेषणाविशेष्यकबोधाजननाज्जनकत्वं च मैत्रेणेत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतु
कर्तृसमभिव्याहारस्थले कर्तरि तृतीयानुपपत्तिः कर्तृव्यापारस्य समभिव्याहृतहेतुव्यापाराधीन
त्वादिति वाच्यं तत्र णिजर्थं तत्प्रतिपाद्यपाचनादिक्रियायामेव हेतोः कारकत्वात्‌ स्वतंत्रकर्तृव्यापारस्य
पच्यादिक्रियाकारकव्यापारानधीनत्वात्‌ स्वतंत्रे प्रयुक्तं ज्ञानस्य प्रयोज्यव्यापारस्येत्युक्तरूपणादिव त्वा
कारादावन्यथासिद्धत्वापातकारणमिति पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेपि तस्य तत्र क्रियाकारक
त्वाभावात्‌ अत एव चैत्रे मैत्रेण पाचयतीत्यादौ चैत्रः पचतीति न प्रयोगः तत्त्वेवं पवभिर्हलैः कर्ष
ति गृही त्यादौ भूमिलेखनरूपकृष्यादिक्रियायां तत्तत्र कर्तृत्वप्रयुक्तं ज्ञानस्य गृहिणो व्यापारस्य दर्शि
तप्रज्ञालकारादिनाभिधानासंभवः इति कर्षतीति न स्यात्‌ कर्षयतीति च स्यादिति वाच्यं तत्र कृषेः
प्रतिविधानार्थत्वात्‌ उक्तं च याजकादयज्ञेतिइति यजिर्हविःप्रक्षेपार्थः हलैः कृषतीति कृषिः
प्रतिविधानार्थत्वात्‌ उक्तं च याजकादयज्ञेतिइति यजिर्हविःप्रक्षेपार्थः हलैः कृषतीति कृषिः
प्रतिविधार्थः इति यागादेर्देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागात्मकेच्छाविशेषरूपार्थे भूत्स्यानयोन तत्र च यज
मानस्यैव कर्तृत्वं तथा हविःप्रक्षेपरूपफलव्यापारत्वे दर्शितेतत्र च स्वत्वविज्ञामेव स्यात्‌ होतेत्य

शं०
शु०
८८

स्वतंत्रव्यापारमात्रप्रवर्त्तनीयादेवं तु शामवंतत्वादिलाघवात्कृतित्वरूपप्रवकर्तृत्वं विवक्षणीयादेः शक्ते
प्रचेतनत्वव्यापारे निरूढलक्षणो वक्ष्यमाणतस्यानादितात्पर्यमात्रग्राहककल्पनात लाघवमहत्कृतस्य
वत्ताहयानात्पर्यं स्पर्शोक्तकल्पकत्वात व्यापारेतत्स्त्वेपि गौरवेणाशक्यासिद्धेः एवंच कर्तृत्वरूपक
र्तृबोधस्य लेकारकांतरातथीनत्वं नप्रतीयतइतितदंतभावितशक्तिकल्पने मानाभावः व्यापार
लाक्षणिके नकर्तृप्रत्ययेन लक्षणयातदंतर्भावेण व्यापारबोधनादेवप्रवृत्तौ कृतिप्रसंगवारणा
त् अन्ययातदंतर्भावेण कृतिशक्त्यावपितात्पर्यग्रहशात्प्रसंगस्य दुर्वारत्वादिति घटो जायते श्रोत्रस्य:
स्थितीत्यादौ समवायिविशेषिणां नैयायिकानां कारकत्वं कर्तृत्वंच घटादेर्यथाश्रुतस्यानुशीरण
दुरुपपादमेव समव्यंवक्रियाकर्तृत्वं न क्रियानकूलकृतिमात्रे एक क्रियाविषयककृतिता यत्रतो
नरीयक क्रियांतरानिर्वाहस्य कृतिमलत्ततक्रियाकर्तृत्वातत्र तत एव मंत्रोभूतं नमयाकृतमितिव्य
परे शाइतितत क्रियाकारकत्वे सतितद्विषयककृतिमत्त्वं कर्तृत्वं अन्यादृशेनैवाणवत्ते गायत्र
ल्लणावयल्लत्रमरणानकूल स्यनाशवत्तेपव्यापारस्य कृतिविषयत्वेपि आत्मणा मरणानकूलव्या
पारत्वेन तत्स्यानभिसंहितत्वान्नेन रूपेण कृतिविषयत्वं तत्ना हशा व्यापारे शोनिकृतत्त्वाणावय

ज्ञापिद्वैः प्रत्येपएवकृत्यत्वतोर्थः नत्वनादृष्टफलावच्छिन्नत्यागः तथाचसतिअस्वविजन्यत्वस्वतंत्रक
र्तृत्वाविरहोत्त्पदेनप्रतिपादनासंभवात् धात्वर्थतावच्छेदकफलाकर्तृत्वमेवकर्तृप्रत्ययेनप्रति
पाद्यतइतिनिरस्तं विजिहीर्षोस्त्यव्यवहारेणपृष्टविप्रतः प्रतिगृहीतृव्यापारेणस्वत्वजनकत्याथासति
तत्त्वदात्स्यव्यवहारापत्तेरितितज्जोमूत्रवाहतः अथयास्त्ववेत्रेणामैत्रेणापाद्यतेइत्यादौस्वतंत्रव्यापा
रस्यहेतुकर्तृव्यापाराधीनत्वेपिदर्शितरीत्यातस्यस्वतंत्रकर्तृत्वनिर्वाहस्तथापितदावकय
दौत्रैवंस्तृतीयानुपपत्तिः कर्तृत्वस्यणिचाभिधानादितिचेन्न कर्तृत्वसंबंधेनपाकान्वयिवेहेतु
कर्तृव्यापारस्यणिजर्थत्वेनस्वतंत्रकर्तृत्वस्यणिचानभिधानात्कर्तृत्वरूपफलावच्छिन्नस्यत
हेतुव्यापारस्यणिजर्थत्वेनामत्वेपिआत्रयोपरक्तस्यात्मनोभानान्निर्वाहेणकर्तुरभिधानात्तृतीया
नुपपत्तेः आख्यातस्यधर्मवाचकत्वेपिकृतिविशिष्टबोधकत्वरूपस्यकर्तुरभिधानस्यानतत्वात्
वैद्यः पचतीत्यादौनतृतीयानवैवंमत्वविशेष्यतयाकृतिविवक्षायांचैत्रेणपच्यतेइत्यादिति
वाच्येआत्मत्वयाप्तिरिक्तांशेअविशेषणतयाकृतिबोधनस्यैवकर्त्रभिधानरूपत्वात् तथाचतद्भि
धानेवलक्षणत्वङ्गीतसमासानामेवअनन्यपवनैदेवाभिधानंइहाविज्ञेतानाविज्ञानेदंतत्त्ववधेयंपद्यपि

उं. मु. ५८

विशेषणीभूतफलनिष्ठोद्देश्यतात्वविषयतानिरूपकत्वे सति व्यापारनिष्ठसंबंधतात्वविष
यतानिरूपकत्वमेव विशिष्टयकत्वं कृते विस्तपदर्शितस्थलेः तदनुकूलतासंबंधेन मरणवैशिष्ट्या
स्यसाध्यतारूपविषयतावच्छेदकताविरहेऽपि न विशिष्टकर्तृत्वानिर्वाहः इति मरणोद्देशतानु
द्दिश्यमानत्वस्य मरणकामनाधीनकृतिविषयत्वरूपत्वे वा तिवाच्यं त्रासलक्षणं नहन्यादिस्मृतौ तथा
त्वघटितावच्छेदकस्य मरणास्य मरणास्य स्योद्देश्यकत्वसंबंधेन कृतावन्वयसंभवे एव निरुक्तवि
शिष्टकर्तृत्वस्य निषेधविषयत्वसंभावात् व्यापारविशेषणतयोपस्थितस्य कृत्यंशे विशेषणत्व
स्यव्युत्पत्तिविरुद्धत्वात् तत्र च मरणोपलक्षितव्यापारकर्तृत्वस्य तात्पर्यनिषेधविषयत्वेऽपि न
क्षतिः अन्योद्देशेन रागावलेपस्यापि ग्राह्यलक्षणमरणोपधायकस्य न वक्तुमायत्तत्वात् एवं च मर
णानुपधायकाग्निदानविधेरवैनदविषयकत्वमुपपादनीयं तच्च मरणोद्देशेन तदनुकूलव्यापारक
र्तृत्वबोधकस्य शब्दस्य तद्विधावैव नाभावबोधकपदयतत्वत इति चेत् एवमपि ग्राह्यलक्षणमरणकाम
नयागत्वेन तन्मरणानुकूलव्यापारावच्छिन्नमपि तत्फलान्तरकामनाधीनतन्मरणानुकूलस्या
पारत्वप्रकारकविकीर्षयानदवस्थितेन शाव्यास्त्रिरेतन्मतेडर्वादैवतत्रापिसंसर्गास्यैवश्रापस्त्रि ५८

त्वविशिष्टकर्त्तृत्वेनतादृशव्यापारकर्त्तृत्वमितिनतस्यसंघर्षणोशयश्छिन्नंत्वप्रतपवंसंघृणोशामश्छि
न्नप्रयोजकस्यकर्त्तृव्यापारस्थलत्वताभिप्रायेणाहिंसालक्षणमणिकृतोमरणोद्देशेनानु
ष्ठीयमानत्वादृशादावकत्वविशेषणयोरुपादानमितिध्याभिधानसंगतिःमरणोद्देशेनानु
ष्ठीयमानस्यव्यापारस्यावश्यंमरणानुकूलव्यापारत्वेनप्रतिसंहितत्वेतितादृशरूपेणक्रतुवि
षयत्वमितितादृशविशेषणस्याविशिष्टकर्त्तृत्वानिर्वाहकत्वात्तद्विशेषणवतोव्यापारस्यानिय
मेनलक्ष्यत्वात्ततङ्क्त्यस्यवालक्ष्यत्वनियमात्तत्त्र्ययमरणोद्देशेनानुष्ठितस्यापिव्यापारस्य
खङ्गाभिघातत्वादिनैवेष्टसाधनक्रतिसाध्यत्वधीविषयतानतुमरणानुकूलत्वविशेषित
तद्रूपेणातंत्रनमरणानुकूलत्वविशिष्टविषयिणीकृतिरितितादृशव्यापारकर्त्तृत्वेनवधत्व
विशिष्टकर्त्तृत्वोपनिकथमुक्तविशेषणस्याविशिष्टकर्त्तृत्वानिर्वाहकत्वंयदिचमरणोद्देशे
नानुष्ठीयमानत्वस्यमरणानुकूलत्वेनकृतिविषयत्वमेवार्थस्तत्रपेयते तदाव्यापारेतादृ
शविशेषणस्यनकर्त्तृत्वविशिष्टकर्त्तृत्वानिर्वाहकत्वेपुत्रस्थलेखङ्गाभिघातादौतादृशलक्ष
णाव्याप्तिरुक्तेवैरेवलक्षसंघर्षणोशयश्छिन्नस्यलिविंवादतपालक्ष्यतायोग्यत्वपकत्वात्तत्व

ग॰ प्र॰ ४२

त्वविवक्षितं तद्विशिष्टकर्तृत्वं वा दृष्टद्वारकत्वविशेषितमरणानुकूलत्वेन कृतिविशेषणेन घटि
तमिति मिश्राशयः तथा चेदं यद्येव सिते हितत्वेः प्रवृत्तिनिमित्तं मरणाद्युपफलावच्छिन्नव्यापा
रत्वमेव न हि स्यादिति तदा दोषफलविशिष्टस्वानिष्टापितकर्तृत्वसंबंधे न हि नत्स्याद्यं स्यानिष्टवि घ
शेषसाधनत्वं प्रतीयते श्येनस्य हि नत्स्याद्यंध्यात्वे पि तत्स्यकारणतावच्छेदकसंबंधेन तत्कृतेर्व ८
हणि सत्त्वं तत्कर्तृत्वं दृष्टद्वारकानुकूलतावघटितफलकर्तृत्वाविरहेणाविशिष्टकर्तृत्वादिति
तानिष्टविशेषं प्रतीतिर्हि स्यात्वेन साधनत्वमिति नञ्क्रियायां विधार्थ्यान्वयमते पि श्येन विध्य
र्थे बाधः वस्तुतः श्येनानुकूलकृतेर्मरणाप्रयोजकत्वमेव न तु मरणकारणत्वमन्यथासिद्ध
त्वात् मरणोपलक्षितान्यकर्तृकखड्गाभिघातादिरूपवैरिवधं प्रत्येव हेतुताया वेदेन बोधित
त्वात् क्रियाजन्यकार्ये तत्क्रियानुकूलकृतेर्हेतुतानियमे पि खड्गाभिघातादावेव श्येन
कृतेर्हेतुत्वात् तत्र वानिष्टविशेषजनकतावच्छेदकप्रत्यासत्त्या प्रविष्टमरणावच्छिन्नत्वम
रणजनकत्वमेव न तु प्रयोजकत्वमतो दृष्टद्वारकत्वेन तत्र प्रवेशानौचित्यं कारणत्वपर्याप्ति १०
वेशालाघवेन तदुपादानं [illegible] दिवा विशिष्टान्वयपरतायां वेदे श्येनौत्सर्गिकत्वेन वधसाधनताबो

तस्यावरणानुकूलस्यतोपगमात्संभवादितिमैवंयत्रहिमरणानुकूलव्यापारत्वेनकृतिसाध्यता
दिधीस्तत्रैवयत्रव्यापारविशेषत्वेनैवतद्धीस्तत्रापिमरणरूपफलकामनाधीनव्यापारविषयिणी
कृतिर्मरणानुकूलत्वेनव्यापारमवगाहतेकृतेःकामनाविषयफलोपरक्तविषयतायाविषय
तोपगमात्विशेष्यत्वेनफलभानोपगमेयत्रतत्रैवकामनयाभोजनंफलोत्तरकामनयावगमन
मवगाहमानानामपूर्वादीनांकृतिस्तत्रतत्प्रयोगमनेकरीतिरितिव्यवहारापत्तेः ३ पर्यायोशेफलस्या
नुकूलत्वंसंबंधप्रकारतेत्यन्यदेतत् एवंचमरणावच्छिन्नव्यापारविषयकत्वसंभवयत्रेवकृतेरि
तिविशेषणावच्छिन्नविषयककृतिमत्वेविशिष्टकर्तृत्वमन्वयस्थलनिष्ठत्वस्हमरणोद्दे
शेनावच्छेद्यमानत्वमपिमरणानुकूलत्वोपरागेणकृतिविषयत्वरूपंतत्स्थलताचरकमिति
तत्कार्यविरहप्रयोगःयद्यप्युद्दिष्टहारापाकानुकूलकृतिमत्तापितथापाकोद्दिकर्तृत्वमितितत्तत्कि
पाकस्तेत्वघटककृतिनिष्ठत्वतद्वत्कूलत्वपदवाद्दृष्टोद्दारकत्वमपेपेक्षितंनतत्क्रियापतिष्ठफला
नुकूलत्वेनप्रापेक्षितंनर्मितिव्यापारनिष्ठमरणानुकूलत्वेदृष्टद्वर्यकत्वरूपमणिकारोक्तविशेषण
स्यनकर्तृत्वघटकत्वंतथाप्यवच्छेद्यमानत्वप्रवि ष्टकृतावेवाद्दृष्टेदारकमवकमरणानुकूल

दी
सू·
५८ धनेन तत्र तद्धेतुः कृतिरेवान्यथासिद्धेति मरणाकारणव्यापारकारणकृतिमत्त्वं न कस्यापि
हेतुः स्यादिति निर्वाच्यं तेन तु लविच्छिन्नादिद्वारकफलस्य व्यवहितस्यापि तथात्वे शब्दे पश्यतत्कारणाद
र्शनायोपवर्तीत्यादिवृत्तौ व्यवहारानवरोधेन यथा नान्यथासिद्धत्वं न तथा खड्गप्रहारे परिकरणाद्दर्श
नायोहेतोरिति व्यपदेशानवरोधेन न तत्र व्यवहितस्यापि मरणेऽनन्यथासिद्धत्वमव यथा भ्रूणवधे
ति सामञ्जस्यात् तेन तु लक्ष्यकरणाद्दर्शनायोपवर्तीत्याद्यभावात् खड्गादिनिर्माणाद्दर्शनायोहेतोरव्य
वहारात्तत्रहायादेर्मरणेऽन्यथासिद्धतया न हिंसात्वात्तन्मरणोद्देशेन कृतायर्थर्यणादिप्रयागात
थ्यैवाहृवादिमरणेऽपि मनाहिंसाहृत्तन्यानन्यथाज्ञादिहिंसाहूणोऽपि न तत्करणाद्दर्शनायोहेतोर्व्य
प्रयोगात् तथा तत्रापि न तस्य मरणोद्देश्यकाहृष्टद्वारकतन्मरणप्रयोजककृतिजन्यत्वंपार वां
स्यापि हिंसात्वापजनकत्वाद्धक्त्स्य लेगोवधाभिसंधाने गोवधप्रायश्चित्ताभिवरणाभि
त्यवधेयम् ॥ पूर्वं वैरः पवर्तीत्यादौ विषयताशब्दे विकल्पत्वबोधनिर्वेदाशैवयथाकृतोपा
कादिरूपधायकत्वविषयिताभयकत्वविषयितोभयसंबन्धेनात्वयः विषयितायाःसंसं
धत्वेऽपि उपधायकत्वनिवेशात्रावरणकः पापनिष्टान्निस्यलेपवर्तिहृतीत्यादिप्रयोगस्य ५८

धकज्ञानाविशेषणीभूतमरणासाधनतापि श्येनस्य मन्याघ्यते तदापि श्येनावच्छिन्नत्वेनैव

णसाधनत्वमप्रामाणिकमेव क्रियाजनकत्वेन तज्जन्यजनकतानियमस्याप्रामाणिकत्वा

त्तद्घात्याऽदृष्टजनतावच्छेदके ष्टविशेषविषयकत्वादि । मन्वयादेतद्विशिष्टकर्तृतावच्छेदकेऽपि यथा

ध्वधजन्यपापनाशयस्त्रितं तेन घास्येनकर्तृविशिष्टाकर्तृतापापाधेयावच्छेदकत्वाद्वलवदनि

ष्टाननुबन्धित्ववाधोऽदृष्टवेति वल्लप्रकामकत्वे तत्पदंशापस्थितत्रवर्णनमरणावच्छिन्नत्वा

वस्यविषयतामनन्तभाव्यविशिष्टजनकत्वेति मन्वमेवं येन पापेस्वनन्तरत्वेहे तत्वकत्वज्ञात

तद्वलेन विशिष्टाकर्तृः श्येनकर्तृहिंसाजन्यपापान्तद्ध्वंसेः नचुल्याघवेन मरणोपलक्षितध्या

पावजनकत्वमेव प्रत्यासत्तिमध्ये निवेश्यतामिति वाच्यं गुरुत्वमर्थवाधापारकलाघवसामान्यजनक

तातवेदस्यलेविशिष्टात्वयसेतात्मर्गिकत्वे श्येनस्य मरणजनकत्वे विध्यर्थवाधप्रसंगेनम

रणेश्रति श्येनस्यान्यथासिद्धतापत्त्वेपगंतव्यतयानस्यजनकतागर्भहितस्यर्थतावच्छे

दकरूपत्वन्यताया अपित्वपापादनात्तत्तच्चवत्सामिधायातजनकादृष्टव्यवहितस्य श्येनस्य मरण

न्यथासिद्धत्वं तदाकृतिव्यापारोपितत्रान्यथासिद्धः स्यात्तत्स्वव्यापारो मरणाव्यवहितस्या।

गं. श. ५५

नचैवमुक्तस्थले चैत्रस्तेषणापचतीतिप्रयोगस्येदानींतिमृत्रवस्मा दापत्ताविष्टापत्तिर्विनोन
राभावात्समभिव्याहृतकर्तृत्वभावस्यकरणेस्वतंत्रत्वतीयानुशासनस्यैवचैवयच्छेमितिवा
च्यंउक्तस्थलेपाकेनकत्वाभाववाधेपिचैत्रस्तेषणात्पचतिचकिंनदाहरणैवेतिप्रयोगोऽपपन्न
ये समभिव्याहृतकर्तृत्वभावेणास्तृतीयायाः शक्तिकल्पनायाआवश्यकत्वात्ननत्क्रर्हकर्तत्रे
वकरणेतृतीयानुशासनस्यावश्यकत्वात्तथाहि शक्तितपत्नीभूमित्यादौतृतीयायाःकार
कत्वविभक्तित्वपवनतद्दृष्टान्वितार्थैकशक्तितादिपदेनसमासस्यसाधुतानिर्वाहायतत्रतृती
यायाःसमभिव्याहृतकर्तृत्वभावेणाकरणानार्थत्वेतुसमभिव्याहृतकर्तृभावादकारक
विभक्तित्वंकरणेतृतीयानुशासनेपिदुर्वारमेवेतिनिष्ठपतदवरोधेननत्रकर्तृत्वरव्याहृतरणी
त्वात्तत्रतत्त्वतःसमभिव्याहृतकर्तृव्यापाराधीनत्वव्यापारवत्कारणत्वेतृतीयायाः
शक्तिरेवंकर्तृसमभिव्याहारस्थलेव्यापारवत्कारणत्वमात्रेशक्तोपूर्तकर्तृसमभिव्याहा
रस्थलेवव्यापारेतद्व्यापाराधीनत्वमपीतिसामंजस्यम् एवंहेत्वत्वतरशिष्टतृतीयायाःशक्य
कर्तृत्वेणाहृतिप्रवेनवाधनात्करणत्वविवक्षायांधनवताक्रमणेनवदोयमित्यत्रतृतीया।

५५

श्रामसाधारकत्वात्तथा चैत्रेण पच्यत इत्यादावपि तृतीयार्थकृतेर्जन्यत्वांशविषयताभयमे
वं चैतावतयोर्बोध्यः कृतिजन्यत्वस्य तृतीयार्थत्वे जन्यत्वसंबंधेन एकत्वनिरूपकाविषय
त्वप्रवेशानौचित्यात्कृतिविषयत्वमेव वा तृतीयार्थः स्वनिरूपकजन्यत्वं विषयतायाः संबंधः।
ध्येतभावनीयम् काष्ठेन पचतीत्यादौ करणत्वं तृतीयार्थः तच्च व्यापारवत्कारणत्वं व्यापारैक
त्वं व्यापाराधीनत्वं विशेषणीयं अन्यथा कर्तुरपि करणतापत्त्या चैत्रे चैत्रेण पचति काष्ठैश्चैत्रेण
पचतीत्यादिप्रयोगापत्तेः न च कर्तुः शरीरादिरूपव्यापारसत्त्वात्तदीयकृत्यादिरूपव्यापाराधीनत्वात्त
द्विशेषणदानेपि कर्तुः करणत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यं स्वभिन्नत्वेन कर्तुर्विशेषणीयत्वात्तथा चै
त्रपाकक्रिया चैत्रेण काष्ठादिना मैत्रेणाहृप्यादिप्रदेयेण निष्पाद्यते तत्र चैत्रसत्त्वे संग्रहः का
र्हेः एवमेति प्रयोगप्रसंगः समभिव्याहृतकर्तृव्यापाराधीनत्वस्य तत्र कारणव्यापारे भाव
त्पणमवधारणीयः न च समभिव्याहृतकर्तृनिर्भोग्येणात्तृतीयार्थे तत्कर्तृसमभिव्याहारस्यैते
करणत्वतृतीयायाः प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं तथापि हेतावितिसूत्रेण हेतुतामात्रार्थकतृती
यासंभवात् यत्नेन व्रतेविघ्नाभाव इत्यादिवत् नहि तत्र करणे तृतीया क्रियायोगाभावात्

न्नुमितिकरणतावच्छेदकतयाप्रयोजकत्वमुक्तमेवं कम्प्रमहालेवनस्थलेतिप्रसंगत्वद्वि
धेयकानुमितित्वावच्छेदेनप्रयोजकतानिरूपकत्वभानाभ्युपगमेनवावणीयः वस्तुतोजन
कादिनिष्ठप्रयोजकतानिरूपकत्वं कार्यस्येवकार्यतावच्छेदकस्याप्यंगत्तत्वेप्रतीतिसालिकं च
तथाचानुमितिविशेषणतत्तद्विधेयकत्वरूपस्येवतात्पर्यवस्तीयार्थान्यपउपगम्यतेसम
हालेवनानुमितितिष्ठत्वदादिविधेयकत्वस्यधूमादिप्रयोज्यकतयातोक्तार्थातिप्रसंगः धूमेन
वह्निमनुमिनोतिनघटेनेत्यादौअनुमितौघटादिप्रयोज्यत्वाभावेनान्वेतिप्रपितनस्यर्थोभ्या
वधत्तियोगपन्नपितिवह्न्यादिविधेयकत्वपवातोयत्रधूमादिलिंगकवह्न्यनुमितौघटादि
रूपलिंगाधीनेद्रव्यत्वादिभानेतत्रधूमेनवह्निमनुमिनोतिनघटेनेतिप्रयोगोपपत्तिः सम्म
हालेवदूपताद्दशानुमितौघटादिरूपलिंगप्रयोज्यत्वाभावस्यासत्वेपिवह्न्यादिविधेयक
त्वेनतदवाधानवृह्यनुमितावपिद्रव्यत्वादिविधेयकत्वावच्छिन्नघटादिलिंगप्रयोज्यत्वस्यव व्या
ह्न्यादिविधेयकत्वावच्छेदेनाभावोवाधितइतिसंभवतिप्रयोज्यतायाःप्रकृतिनातत्पनेनानु
मितौधूमादिलिंगज्ञानकरणकत्वेतत्तोयपप्र...प्यतेकरणपवस्तीयानंदतिमतमयुक्तं।

त्स्या

याउपपन्नयेकरणोत्ततोपानुगमनस्यावश्यकत्वाकरणत्वंचफलोपधानरूपमेवकरणत्वं
दकमन्यथाकुठारादिकरणकच्छिदादौदात्रादेरपिस्वरूपयोग्यतयाकरणत्वापत्तेः लिंगज्ञा
नस्यानुमितिकरणत्वमतेधूमेनवह्निमनुमिनोमीत्यादौधूमपदंतज्ज्ञानपरंव्याप्तिविशिष्ट
हेतुज्ञानस्यव्यापारत्वद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शः सर्वानुमानेयोगादिरूपानुमा
नस्वरूपव्यापाराधीनइतितस्यनिरूढकरणत्वमबाधितमेवधूमादिलिंगकवह्न्याद्यनुमितौ
यत्रलिंगांतराद्व्याप्तिभानंतत्रतेनतद्धेतोनतदनुमिनोमीतिनप्रयोगः अन्वयितावच्छेदकत
त्वद्विधेयकानुमितित्वावच्छेदेनैवान्वयितावच्छेदकधूमादिविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेनध
र्मानस्यकरणत्वस्यनिरूपकत्वभानोपगमात् तन्निरूपकत्वेनकरणतामात्रस्यहेतोर्या
पत्तावादिनांप्राचांमतेसर्गः नव्यमतेतुकरणतानिरूपकस्यैवनञर्थाभावेप्रतियोगित्वेना
न्वयात्तावन्मात्रतत्स्यहेतोर्वापत्तथाप्रकारएवेन्यत्र देहत परेतुलिंगज्ञानस्यकरणत्वोपष्ट
म्भेनानुमिनोमीत्यादौधूमादिपदंसव्याप्तिकमेवहेत्वावितिसूत्रेणनत्रहेतोर्याहेतुत्वस्यकर
णतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपस्यतत्त्वविवक्षितत्वात्जनकज्ञानविषयधूमादेश्च

ग॰
मु॰
१८७

कत्वंवत्कारणतावच्छेदकत्वाभिमतधर्मावच्छिन्नतद्व्यापाराभावाधिकरणताविशिष्टोत्पत्तिम
त्तावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वंयदधिकरणतावैशिष्ट्यंतत्त्वावच्छेदकत्वम
व्यवहितानन्तरक्षणावच्छिन्नरूपकतानवच्छेदकत्वंयदधिकरणतावैशिष्ट्यंतत्त्वावच्छेदकत्वम
व्यवच्छिन्नत्वाद्यप्रसिद्धिनिष्ठत्वंसंबन्धेनतदुत्तरःस्वर्गानिष्ठधर्मावच्छिन्नानिरूपितनिरूपिततत्संबंधवन्निता
वच्छेदकधर्मवत्त्वमेवस्वर्गकारणत्वनिपतत्संबंधवन्निन्नतावच्छेदकत्वंवाव्यवहितमक्षणावच्छेदकावा
च्छिन्नप्रसिद्धिकाभाववद्वृत्तिदैशिकव्यापकतायाःस्वाश्रयवत्त्वस्वाश्रयानिरूपितव्यापकत्वा
व्यतरसंबंधेनावच्छेदकत्वमेवव्यापकत्वानिरूपकतावच्छेदकवैजात्यस्यविशेषणानुपस्थिता
वपिस्वर्गधर्मत्वेनज्ञानेसंभवत्येवव्यापकतावच्छेदकाभावप्रतियोगितायाःस्वरूपतोऽवच्छेद
ककोटिप्रविष्टयापाअपिज्ञानेव्यापकताभानेस्वर्गधर्मत्वादिनाभानेनवाधकंस्वर्गधर्मत्वाद्रू
रूपलक्षणानयाभानात् प्रतियोगितासंबंधेनप्रतियोगिप्रकाभावस्यप्रतियोगिताप्रका
रेणाभानन्नियमानभ्युपगमेस्वरूपतोयवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यवृत्तित्वायवच्छिन्नव्या
पकतादवच्छेदकत्तौपलक्षितधर्मावच्छिन्नाभावत्वेनलक्षणप्रवेशासंभवत्संक्षिप्तकताऽऽह १८७

अभिचारिसाधारणत्वात्तन्नवाभ्युपगन्तव्यत्वादिकं कस्य विजन्यतावच्छेदकं यद्यद्येवशासंपन्नत्वात् एवं हि
त्रिवृत्त्वावच्छिन्नफलाद्यौनित्यत्वादेः कथं न प्रवर्त्ततेत्यंशोदेशपि वदन्त्याप्युपलक्षितत्वस्य समत्वादिवि
शिष्टनिरूपितद्वयत्वावच्छिन्नसाधनतासमत्वादिनिवेतफलानुपपत्तीनां निश्चयान्नस्य त्वात्तथैण
प्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वात्फलोपधायकसाधनत्वस्य वाविधिप्रत्ययार्थत्वेन यावत्कामसत्त्वपाद
दोनेति न प्रयोगः नवनव्यापि स्वर्गत्वादेर्यागादिनिष्ठकारणतावच्छेदकव्यापकतानिरूपकतावि
रूपकारणतानवच्छेदकतया स्वर्गत्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापकतावदितिकारणतायावाधः स्वर्गा
दिनिष्ठकार्यतावच्छेदकवैयात्यगन्त्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापकतावदितिकार्यतान्यस्यवकावसा
न्तुपहोत्रकालकत्त्वेनशागवपस्मिन्यात्तद्वच्छिन्ननिरूपितव्यापकतावोधासंभवइतिस्वर्ग
कामेइत्यादौविध्यर्थानुपपत्तिरुवीरैवेतिवाच्यं स्वरूपसंबंधरूपायाएककारणतायाविध्यर्थ
त्वोपगमात्तत्रन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकनियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वस्वर्गकत्वमे
वतास्वर्गकारणत्वंनियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकञ्चधर्मोविशिष्टवडत्तरकालकत्वादिनिविशो
षपूर्वनियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकत्वेनसामान्यरूपेणप्रागुक्तवाधेभासतेनियतोत्तरवर्त्तितावच्छेद

र्गकामः पचेतेत्यादौ यागक्रियासमभिव्याहृतस्य नोदनादिसाधनत्वधीर्नैवानुष्ठानान्त्यर्थगुणतया प्रयोगः प्रवृ
णिकाःनांरिष्टत्वज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वे यागकार्यफलानुगमार्थं तस्य यागकार्यतावच्छेदकत्वं तत्त्व यागकार्यस्य शा।
कस्मैकेन तत्तद्विषयत्वोपगमेपि यथा न तस्य वाच्यता तथा प्रपंचितमन्यत्र प्रवर्त्तके चेष्टत्वस्य गौरवाद्वा।
र्थेः भावनाद्विशिष्टेष्टतावच्छेदकस्वर्गत्वादिप्रकारेण शाब्दबोधोनन्यताविधिवाक्यात्प्रवर्त्तकज्ञानं तु
र्वाहः यत्निष्टत्वेन फलभावेपि स्वर्गकामादिपदैकदेशोपस्थितस्वर्गत्वावच्छिन्नस्य विध्यर्थैकदेशे
इष्टेऽभेदान्वयात्प्रवर्त्तकज्ञाननिर्वाहः तदपि न मतं व्युत्पत्तिशब्दैकदेशेतरानन्वयनियमात् स्व
र्गत्वादिप्रकारेण कामनाधीनप्रवृत्तौ स्वर्गत्वादिविशेषितफलसाधनताज्ञानस्य हेतुतयाऽभेदेन
स्वर्गत्वादिविशेषितफलसाधनताज्ञानस्यान्वययोग्यत्वाच्च अभेदे स्वर्गादिप्रकारकसर्गोद्देष्ट
साधनताज्ञानमपि स्वर्गादिप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुः अतएव स्वर्गकामो यजेतेत्यादितः प्रवृत्तिरिति
तवच्छेदे स्वर्गत्वप्रकारककामनाया अधिकारत्वानुपपत्तेः अथेष्टत्वस्य यागकार्यत्वोपलक्षणत्वेन तदं
शाभावनिर्वाहेपि स्वर्गत्वादेर्यागकार्यस्य भानेन न संभवति अयागकार्यस्य भानोपगमेऽतिप्रसंगादिति चे
त्स्वर्गत्वादेव विकलेन समभिव्याहृतस्य कामनाविषयत्वज्ञानमहत्कृतस्य तादृग्यागकामनाविषयत्वा।

मु॰
१५६

वच्छिन्नशक्तिज्ञानस्य स्वर्गत्वादिप्रकारकशाब्दधीहेतुत्वोपगमेऽतिप्रसंगानवकाशात् वस्तुत
स्तादृशकामनाविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितस्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्वेशक्तिस्वीकारात्स्वे
ज्ञामेजनस्य मनवस्वर्गत्वादेर्गंगंत्वादेर्गंगंत्वादेर्गंगास्नानादिजन्यस्वर्गसाधारण्येनयागादिज
न्यतानवच्छेदकत्वाद्यागादौ स्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्वबाधात् न हि जन्यतानवच्छेदकधर्मा
र.न्त्वविनिरूपकेविशेषणामितिवाच्यम् स्वर्गत्वादेः शक्यविशेषणत्वेपितदुपलक्षितवैजात्य
निरूपितजनकतायायागादावबाधितायाः स्वर्गादिजनकत्वेनविधिप्रत्ययतोभानसंभवात् पटे
त्वादिविशिष्टवाचकपदघटितात् पटं द्रष्टव्यत्वेन जानातीतिवाक्यात् घटत्वाद्युपलक्षितघटादि
विशेष्यकत्वभानवत् न च तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपिततत्साधनताज्ञानं विना तद्धर्मप्रकारकस्व
फलेच्छाधीनप्रवृत्त्यनिर्वाहइतिशंकावह्नित्वप्रकारकेच्छातोपितृणादिसमवधानेऽभ्रान्तप्रवृ
त्तेरानुभविकत्वात् अयः स्वत्वार्थिनामपिभ्रमेविनाक्रियाविशेषप्रवृत्तेश्चतद्धर्मावच्छिन्नफलार्थिप्र
वृत्तौ तद्धर्मप्रकारेणाभासमानफले शक्तिसाधनताज्ञानस्यैवप्रयोजकत्वात् स च धर्मः कार्यतावच्छेद
कतया भासमानं कार्यांशेउपलक्षणमेव वैत्यन्यदेतत् न हि वह्नित्वादिकं तृणादिजन्यतावच्छेदक

तस्यैवसंबंधत्राधेयत्वेन अथवाकालाविशेषणतयैवातीतत्वं लुङोर्थः आश्रयत्वसंबंधेनवृत्तस्य
कृत्यादावन्वयः तस्यैवसंबंधस्याधेयत्वेकालेनभावस्यान्वयैर्थवान् -अतीतत्ववद्वर्तमानध्वंसप्रतियो
गित्वंवस्तुतोवर्तमानध्वंसप्रवलङ्यार्थः तस्यप्रतियोगितासंबंधेनकृत्यादावन्वयः मध्यद
शायामपात्नोदितिप्रयोगवारणायकृतोत्पत्त्यादौलङः श्रयस्यानीतत्वस्वदनद्यतनत्वस्यपूर्वार्थः
श्रवणवादितप्रयोगात् अभूत्पदस्यादावनद्यतनत्वमत्वेपिनदविवक्षयानलङः सत्यपिन
लङ्‌वाच्यः अतोऽप्यनद्यतनत्वबोधकत्वंलङः प्रत्ययस्यावश्यकं स्वरूपसदनद्यतनत्वस्यलङः
माकृतोऽनियामकत्वैः नद्यतनत्वस्वरूपमतोऽविवक्षामात्रेणाकस्यलेलङ्वारणायपद्ने
इदमद्यतनयेऽक्लेत्वप्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणादिनाहृत्तित्वं अथवास्वातंत्र्येणानद्यतनत्वंन
लङः र्थः किंतनाहृत्यादिनावच्छिन्नावृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपंअनद्यतनातीतत्वविशिष्टमेवंअ
तीतत्वमनद्यतनत्वंपरोक्षत्वंचलिटोर्थः अथ्यास्तसवेअस्त्वामयोध्याक्षित्वादेरुपगेतत्वमवे
विपरोक्षत्वाविवक्षयानलिट् परोक्षत्वंचकः सालाकाविषयत्वेकिंतुवक्तृभिन्नकर्तृ
कत्वमेवपरोक्षत्वम् अतनपवलिटउत्तमेपुरुषासंभवेनापरोक्षतायामपिलिटः साधुत्वमालुत्वे

गं
मु॰
१५९

मोवेत्यादेर्ज्ञापकत्वमप्यापकारोऽर्थे संबध्यते अर्थ्यथा लिङादिद्र्शायांस्वकर्त्वकगमनादिक्रि
यायाः स्वपरोक्तत्वसंभवेनत्ताऽकत्वं सिगतेरित्याहुः कलिंगानांसौसितार्हकलिङ्गाद्गा
मेत्यादावत्यंताप्रहृवेस्वज्ञानेवेण क्रियायां स्वपरोक्तत्वेपिलिङ्धितानात नाह शास्त्रापकवले
नव्यानेनेकिरणा वलोमित्यत्रलिङः साधुत्वापपादनमयायज्ञतामपुज्ञमेवेतिवोध्यमत्र त्य
नायहृवश्राव॰ पृत परोक्तविपरीतवोधनायतद्रूपयादकाभावप्रतिपादनेनाकलिंगादे
करणादर्शनादेः पणादकेक्वलिंगगमनादिकेतेनविनातदसंभवात अत्यंतापहृवःस्वरूप
मात्रेवलिङ्साधुतानियामकः लिङ्लोटोर्विधिरर्थः परप्रवृत्त्यर्थेनत्वयोगात् त्रिविधः प्रवर्तक
ज्ञानविषयोधर्मः प्रवर्तमोत्यापनयेष्टानिसाधनत्वं वलवदनिष्टाजनकत्वमाहित मिष्टसाध
नत्वं च ओदनकामः पचेत स्वर्गकामोयजेतेत्यादावोदनस्वर्गादेरुद्देश्यफलस्यसाधनत्वं
पाकयागादिक्रियायां प्रतीयते नाहृशफलसाधनांवतन्न इष्टैणालिङादिशक्यतावच्छेदक
कोटिप्रवेशो यत्रानेत्यसर्वसाधारणेन वृत्त्यनवदये नाप्यर्थफलसाधनत्ववोधानिवा
हस्तेनेत्यादिहत्वेनतेषामनुगमः इष्टत्वं समभिव्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयत्वं प्रतः स्व

तन्नामार्थतयैव तद्वाचकपदाद्युत्पत्त्युपपत्तेः अपि तु समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारे काल
कृत्ये कार्यविषयत्वं तत्र प्रयोजनत्वं तत्प्रयोजकत्वरूपतादर्थ्यं वत्तादृशकार्याधीनैककार्यविषयव्यापाराश्र
यत्वं दारुणोऽपेक्षाधीनैककार्यविषयत्वं तण्डुलादिरूपव्यापारवत्तया स्वप्राधान्यमिति तादृशव्या
रूपदार्थवत्तयोरेककार्याधीनैककार्यविषयव्यापाराश्रयत्वे वतन्तर्थ्यार्थः प्रथमैककार्यांशपादे प्रकृत्यर्थ
सविषयतयान्वयः एवं च धनाय स्थालीत्यादावपि स्वत्वजनकदानादिरूपव्यापारवत्त्वं धनादेः स्व
एणादेः स्वर्गे कार्याधीनैककार्यविषयव्यापारानाश्रयत्वान्न स्वर्गाय पुण्यमित्यादयः प्रयोगाः व्रजता
देः पाकानुकूलव्यापारानाश्रयतया न पाकाय व्रजतीत्यादौ प्रत्ययेन वत्तर्थ्यमिति न मर्थ्यो वेति स्वं
तदर्थं स्वतन्त्रमन्नेन यदा तन्नापाद्यत्वेऽर्थः प्रत्याय्यते समभिव्याहृतक्रियापादिततदर्थपरान्तद्वा
रितभावकर्तृत्वेनान्वयाद्वीतिपक्षे व्रजतीत्यत्र तत्र मतेन व्रजने पाकविषयैककार्याधीनैककार्यविषय
त्वं बोध्यते न च एवं तावतिस्वत्वेन समभिव्याहृतक्रियाप्रकृतक्रियासमानाधिकरणत्वं स्वसहि
तत्वादिः कार्याधीनैककार्यविषयत्वरूपतादर्थ्यं कारणेनावि वादिनां यागे स्वर्गादिलोके विधानात् यत्र तत्र स्वर्गा
दिस्वर्गाय पुण्यमित्यादिर्न विषयः इति भोः सामान्यैव पदैर्यानाद्व्रजनीनत्वे यथार्थस्यो व्रजतु

डं.
पु.
११३

तोऽयं चैव यस्य न प्रयोजनत्वं मिश्र इत्यन्तग्रन्थेन मतं तदनन्तं लक्षणापाणनाश्रयत्वादेवेति भूता दृष्टि
इति भक्षणवृत्तितां गिरितमर्थादित्यादेवेयपदस्याक्रियाकरणभासंबंधेन त्वाभावादिति तत्र क्रिया
र्थोपपदस्येति वत्तर्थान्तरर्थं च क्रियार्थोपपदस्य संबंधेन भोजनत्व प्रयुक्तलक्षणप्रकारमंतत्र्यया
गतिवाचनतदर्थकर्मत्वपादेवादितत्तद्वावकावत्वर्थोतिश्रवचाहद्व्रमितित्वमध्येत्यर्थः सम
भिव्याहृतक्रियान्वयि स्वार्थकत्वान्वयाहरणोत्वादृयार्थकर्मत्वेयस्यविवादितत्वात्स्वतर्थो
वत्स्या एवार्थत्वात्कर्मकाहरणप्रयोजकत्वं पाकायवजनोत्यादौ पाकं कर्तुंमिन्यर्थे विवक्षा
यां घ्नेनैव स्वरूपेणाव च्छिन्नप्रयुक्तापि यदा पाकहृतेच्छा विषयत्वं न विवक्षितमपि तु पाकेच्छा
धीनेच्छाविषयत्वरूपं पाकार्थकत्वमेष तदापि वत्तच्छिन्नप्रयोजनमर्थो [illegible] मध्येऽस्य स्वाय
वा मह इत्यादावस्य पदस्य भोजनं पचत्यर्थात् घं वत्तर्थो वादि पत्तइत्यस्या प्याहारेणा संभो
जयितमाद्विपवेत्यर्थे विवक्षायाक्रियार्थोपपदेत्यादि सूत्रेणावत्वच्छिन्नप्रयुक्तमास्य पदस्य
त्वार्थं पवतो पपादने प्र सयामह इत्यत्रास्य पदस्य तत्त्वोजनपवतास्तात् घं वत्तर्थो ज्ञांवपप ११३
कनाव्यन्यथा भइयनहतिपदस्यापेत्तनपावत्वर्थाः समासा वपपदेः न वत्तयापि समासावपप

द्विः रंध्रनायप्रमालीत्यादौ तद्वारणाय चतुर्थ्यै न रथ्यैति मन्त्रे णसमासे प्रकृतिविकारभावस्य
नियामकत्वाव समरणादिति वाच्यं श्रीरामगृहाश्वरासेत्यादौ चतुर्थी [illegible] योगविभागेन समाधि
कैः समासोपपादनात् नमः स्वस्त्यादिशब्दयोगेपि तदर्थविशेषणवाचकपदान्नमः स्वस्ती
त्यनेन चतुर्थ्यं गुरिशंभ्वे नृशिवायेतेनः शब्दार्थत्यागोनमस्कारस्वरूपार्थः शिवायनमः इत्या
दौ त्यागोर्थः चतुर्थ्यंतनृशिवादेः प्रकृत्यर्थस्य उद्देश्यत्वं प्रत्याय्यते त्यागश्च यादृशशिवस्याये
भवत्वित्यादिफलेच्छाधीनस्वत्वाभावेच्छारूप [illegible] त्यागोद्देश्यत्वं त्यागजनकेच्छाणः स्वत्वभागी
नयाविषयत्वं परित्वत्यागद्रव्येच्छेदस्वत्वाभावमिवात्यदीयत्वेन त्यज्यमानद्रव्यगते स्वत्वम
पि विषयीकरोति न तन्नजनकेच्छा न दास्वत्वभागितया त्यागविषयत्वेन च तदुद्देश्यत्वं शिवा
देर्विग्रहवतोपि स्वीकाराभावान्नदाकारतया ध्यानमेवस्याद्देश्यत्वमनेनद्रव्यावाच्यत्यज्य
मानोपचारादौ स्वत्वाभावेपि तदीयत्वेन त्यागे [illegible] स्वत्वावगाहितोच्छाविसं[illegible]देश्यत्व
निष्ठप्रत्ययस्वत्वेवाधितं गोवादिविरूपितत्वं गोवादिविनिरूपितत्वसिद्धत्वांतरे वावाधि
तेन द्रव्यसंबंधमवगाहतेन च स्वत्वांतरजनफलेच्छाविनास्वत्वाभावगोचरेच्छैवनतंमवनीता

उं॰
प्र॰
११३

तोऽन्वेयस्य तत्प्रयोजकत्वं सिद्धं स्यात कञ्जे तस्य तद्वत्कल्पं व्यापारान्तरस्याभावाद्वेति भुक्ता इत्यु
क्तेः स्वरूपत्रिनोपि तत्स्यादित्यादेर्यत्र दम्पाकि यावत्पाकं वत्तव्याभावादिति तत्रधिकं स्य
र्थी पपदस्येति वतर्थीतदर्थं त्रकिया र्थ्या पपद तत्र वचेतोयो धातवप्रत्युक्तस्य र्थिकर्मत्वया
गवि नानदर्थकर्मत्वया पादिवत्ति तंतद्वा वक्ता वत्र र्थीति श्रत्रचा हन्तेमिति वमगेना यः सम
भिव्या हृतक्रिया न्वयि स्वार्थकत्वा न्वय्याहर्त्तोतात्ह यार्थि कर्मत्वये यस्य विवत्तितत्वा त्वर्तथी
वतर्थ्या एवार्थस्तत्कर्मकाहरणप्रयोजकत्वं पाकाय व्रजतीत्यादेपाकं कर्त्तुं भिन्नार्थे विवता
याश्चनेनैव सूत्रेण वत्तुर्थ्युपपन्नावपि यदा पाकस्ये त्वा विषयत्वं तदा विवत्तितमपि तपाके च्छा
धीनेच्छा विषयत्वरूपं या कार्थकत्वमेव तत्रापि वतर्थ्युपपन्नये तमर्थी त्वित्ति सूत्रेण वा य
त्रा सहत्या दाव वपदस्य भोजनपवन पाताद् र्थ्या वतर्थी वादिपत हत्य स्याप्याहारेण सभो
जयितमाद्दिपतेः स्वर्थविवत्तयाक्रियार्थोपपदेत्यादि सूत्रेण वतर्थ्युपपत्ता सपदस्य तु
त्वार्थपरत्वे एपादत्रेष्य स यास्तहत्य त्रा सपदस्य तम्भोजनपरता यास्ता दर्थ्या वतर्थ्या त्रात वप
कता श्रन्य यार्भ्रेइय तइतिपदस्ये त तत्पाव तर्थ्याः समासापवाद पदेः तवत्याविसमासान्त ११३

द्विः। रथनायग्राली त्यादौ नद्वारणाघवनर्थ्रैनरथैनिरूद्रेणासमासे प्रकृतिविकारभावस्य
नियामकत्वात्समरणाहितिवाच्यं आरामगृहाद्यवयवासेत्यादौ चतुर्थ्योरियोगविभागेन शक्ति
कैः समासोपपादकत्वान्नमः स्वस्त्यादिशब्दयोगेपि तदर्थविशेषणवाचकपदान्नमः स्वस्ती
त्यनेन चतुर्थ्यां अशिष्यं नशिष्यतेनः शब्दार्थत्यागो नमस्कारस्वरूपोधार्थः शिवाय नमः इत्या
दौ त्यागोद्देश्यः चतुर्थ्यंतशिवादेः प्रकृत्यर्थमुद्देश्यत्वं अन्याध्यनेत्यागश्चयादेशिवस्याये
भवत्वित्यादिफलेच्छाधीनस्वत्वाभावेच्छारूपत्यागोद्देश्यत्वं त्यागजनकेच्छायाः स्वत्वभागि
नयाविषयत्वं परित्यागद्वये तु क्वचित्स्वस्वत्वाभावमिवान्यदीयत्वेनत्यज्यमानद्रव्यगतं स्वत्वम
पि विषयीकरोति तत्तज्जनकेच्छानदा स्वत्वभागितया त्यागविषयत्वे चतुर्थ्युद्देश्यत्वं शिवा
देर्विग्रहवतोपि स्वीकाराभावान्नदाकारतया ध्यानमेवत्स्योद्देश्यत्वमनेन दभावाच्च त्यज्य
मानोपचारादौ स्वत्वाभावेपि तदीयत्वेन तन्द्दको स्वत्वावगाहितो च्छाविसंवादिदृष्टे चतुर्थ्या
त्तिः अयदीयस्वत्वेवाधितं प्रीवादिरिति रूपितत्वं प्रीवादित्तिरूपितत्वमसिद्धत्वात्तेरवाधि
तेन द्वयसंबंधमवगाहते न च स्वत्वांतररूपफलेच्छाविनास्वत्वाभावगोचरेच्छैव तत्संभवतीति

शं
शु
११४

घीवादिस्वत्वत्यागस्येव विषयत्वनिष्पत्तेः संभवदुक्तिकत्वं निवार्य स्वस्वत्वाभाववद्विषयकेच्छा
याः शुभ्रमादिरूपफलजनकत्वान्न द्विषयस्य शुभ्रमादिजनकतावच्छेदकस्यापि शुभ्रमादिफ
लकत्वात् अन्यथा तत्त्वत्वस्यापीश्वरजनकतया स्वत्वोत्पत्तिहेतुतया च प्रथमसमभिव्याहृतद्वितीयाश्र
समभवेन प्रथमकल्पस्यापि हेयतापत्तेः तत्रैव प्रथमकल्पे स्वत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वेज
न्यतासंबंधेन ताद्दृशेच्छावत्त्वं वा वक्तव्यम् तत्र प्रथमकल्पे स्वत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वे।
जन्यतासंबंधेन ताद्दृशेच्छावत्त्वप्रकारकत्वस्य घीवादेर्विषयिताविशेषसंबंधेनान्वयः
द्वितीयकल्पे च विषयिताविशेषएव वक्तव्यः तत्र चानिरूपितत्वसंबंधेन घीवादेरन्वयः
नमःपदार्थत्यागस्य च विषयताविशेषसंबंधेन इच्छायामन्वयः इच्छायाश्च वा विशेष्यतया भासमा
नत्यागे विषयिताविशेषसंबंधेनान्वयः न तु प्रथमांतपदार्थस्य मुख्यविशेष्यतानियमः
सूत्रलेनवदट्टस्यादौ निपातार्थस्यापि मुख्यविशेष्यतया भानात् घीवादेरुत्सृजतीत्यादावि
व नाशानिरीक्षकत्वेन संभवदानतात्। नमःपदार्थस्य क्रियात्वाभावात् नमःपदेन त्यक्तस्य योजनाद्युक्त
प्रकारकत्वोपरागेणैव त्यागोभिधीयते अन्यथा स्वविन नमःपदेन स्वस्वत्यागबोधनात् नमः

ङ्घोक्तविरतिनमः पदस्यागावोधेत्यागोत्पन्नमुखबुद्ध्येचतदीयत्वभेसायानन्दयात् अतएव
त्यागेतदीयत्ववोधनापाहंदेहेहत्यादिवदहंनमइतिनप्रयुज्यतेन्नेपाकोपत्ववोधना
पवेशेनमइत्यादिप्रतिज्ञावयजमानत्पुरुषांतरीपनन्नइत्यन्यागेस्वीयत्वमारोप्येव
हूजापांनमःइदंप्रयुज्यतेमन्त्रारोपत्तस्याविशेषदर्शनेदशायामप्याहार्थंनयोपपद्यते
इतिश्रुतिनिलिपिश्रुतक्रमस्यदानवाक्यस्यवहूजयांनमःपदवदितवाक्यस्यवाधितार्थत्वेप्य
हूहजनकत्वेनविरुद्धेश्वस्यच्छदादिवदोजयागकर्तृत्वोपलक्षितपुरुषविशेषवाचका
नमःपदादिदोषद्रूपेणपुरुषभानेश्वस्यवाकोस्यवेदनाद्देभानासंभवेनस्यापिवाच्यनेभावः
लौकवणीयःनदनुगमकंचोपलत्तणीभूतमेककालीनोभयावृत्तिधर्मोवगानिलंस्वत्वान
नुगमेपिपाक्षैकांकयोविरुद्धपदारनीयंसर्वेनामपाक्षैस्यावतडपलत्तणंरूपविष्टप्सा।
स्वादर्णावेदीयत्वेनविशेषणीयंअतःस्वज्ञानिलयादध्विकानुत्पादनीयंसर्वेषामपाक्षै
कावतडपलत्तणात्तरूपप्रविष्टस्वादर्णावेदीयत्वेनविशेषणीयंअतःस्वज्ञानिलयादध्वि
कालत्यागवोधनायानेनमइतिनश्योगःयोग्यमासत्वेपितननमःपदस्ययोगास्यवेदादि

ॐ धितत्वेनह्वद्दितनत्पदशाक्याप्रकारोपलक्षणात्सूत्रामसिं प्याः वाचकत्वान्सुत्रनपदपद्यानीश्वरो
सु॰ तिहेतक्रियास्थले प्रजपतीत्यादिवारणाय प्रजपत्यादिविंग्घशीतोगौरविनह्वित्वंत्वस
११५ मभिव्याहृतनपदार्थकत्वं प्रकृष्यावधिकोत्कर्षस्हव द्वित्वद्रुपश्चयलक्षणांशेपाठे उक्रूयल
वयोरपत्तासत्वेपितीवपद्रिशीतेलत्वाभावेनतत्रान्यर्थेण प्रजपत्यादेनप्रयोगः तथालीवो
हेप्पकत्वागतात्पर्येणतमः यदाप्रयोगात्रदतिप्रसंगवारणाय गौरविनोहेप्पकत्वाभेप
वतमः पदशाक्तिरित्यताहे यंगौरविनोहेप्पकत्वसतमः पदार्थशरीरेनिषेशाधिगौरविनो
हेप्पकस्नातिविङ्गद्व्यत्वागवोधतायनेऽः उक्तप्रयोगवारणायोक्तविशेषणस्योच्चारणे
प्यवप्रपतिवेशनीयतयातनपवतदतिप्रसंगवारणानद्धायस्वाहातभंस्वयेत्यादावप्रिशदे
योपादनदेकोंशप्रपंकत्वामवोधकत्वारहायदपित्रुहेप्पकत्वागवोधकत्वपाठ्दयोवपितमः
पदवद्देदारेपितोच्चारणकत्वेोपलक्षितप्रकृषीपत्यागवाचकत्वाच्छत्ययाप्रवंवदेवातिप्र
संगः एवं चदेवो हेप्पकत्वादेरपितवाच्यांतभीवः अताहशात्यागतान्पर्येणस्वाहादियदप्रयो
गस्यदेशतादेपितत्वविरहेणावानतिप्रसंगात्प्रतपवतांकिकपूरत्यामर्ष्याववमनीयादि

दानेऽग्निप्रतेपोपादितत्वपितृहोमपकत्वाभिदेवी स्वधास्वाहा…योः स्वनामसम्भवेनार्थनायत्वंव
मतिनमः स्वाहास्वधाशब्दानामेकस्मिलेऽसप्रयोगस्सवेदबोधितत्वाभावेनैवनात्तिप्रसंगात
तित्रूपोनमः पदार्थस्वस्वापकर्षबोधनात्मलः स्वीयव्यापारः वर्णांचापकर्षान्वयबोधि
त्वमवधिम…नाशस्याप्यतेस्व…त्वावपितात्तथावर्वैयात्तुत्वारितालमोहरयद्…पारिशब्दाद्धर्य
वधिकत्वेऽपकर्षबोधानत्मलश्रेत्तीयथार्थस्याकारकोबोधः नारायणांनमस्करोमस्यार्थोनमः
शब्दयोगेपिनवनधीदित्तीययाकारकविभक्तित्वेनवलीयस्त्वाबाधानत्रयथाश्रनारायणादेर्न
मस्कारवृद्धरकापकर्षांवधित्वमेवनत्वनकर्मत्वेकर्मत्वंवक्रियाजन्यफलशालित्वादिरूपमेव
नत्वननस्मितिद्वितीयायानाप्रविषयः नवापकर्षबोधरूपफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वेनयावधि
त्वमेवेतिवाच्यमपवंमतिनारायणावधिकापकर्षबोधकदेववन्नेशिपानतादिजन्यतात्त्रयापक
र्षबोधाश्रयत्वायाः पुरुषांतरसाधारणत्वयानारायणाप्रणामहस्मायांमनुष्यंनमस्करोमीतिप्र
योगापत्तिं परिचापकर्षावधित्वप्रकारककबोधानत्मलस्यापारोनमस्कारस्तद्धुत्कबोधस्वश
शत्तयानारायणादेः कर्मत्वेक्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वेवव्यापारांशेऽवनत्मलस्यांसेव

गं
व्यु॰
१९९

येनविशेषणमन्यत्फलमेवविवक्षणीयंअत्रवानुह्येलत्वमेवव्यापारोविशेषणमित्यादिकं
षणावच्छिन्नबोद्धुःप्रकृतंअस्यनकर्मत्वेतस्यानेनतदावच्छिन्नतावच्छेदकगाश्रणामेत्यादावेवकर्मत्वमपपद्य
तेननननारायणंनमस्कृत्येत्यादौनमःपदार्थघटकज्ञानस्यधात्वर्थतावच्छेदकत्वात्तद्विषयतायाःक
र्मतान्वयकत्वात्तत्कर्तृत्वविषयतायाश्चनमःपदार्थव्यापारघटकत्वान्नमेवंनमस्करोतीत्यादौतत्कृ
धातोर्नैकव्यापारबोधकात्अत्रचैवंव्यापकधर्मावच्छिन्नप्रकारकबोधविषयतामात्रंनियामकतार्थःअत्र
चसमभिव्याहृतःकर्तृज्ञानघातकतादृशबोधविषयताप्रयोजकव्यापारान्वयफलत्वनिमित्तमितिस
मदायापीनेबोधःतादृशविषयताश्रयतण्डुलपाकगणादेःकर्मत्वप्रतोधात्वर्थतावच्छेदकफल
पातित्वंकर्मत्वमित्यत्रधात्वर्थतावच्छेदकत्वेनधातुशक्यतावच्छेदकत्वमपितद्व्यापाररूप
पिःतत्फलमेवंयेनविशेषणतयाधातुशक्तियावच्छेदकतेनियामतार्थिधात्वर्थसमानाधि
त्वयतादृशबोधविषयत्वरूपतत्त्वच्छेदकत्वमत्ताममेवननैवंपूर्वदेशादेर्गमनादिकर्मत्वंपूर्वो
त्तविभागादेःक्रियाजन्यत्वमतोऽपिनिरुक्तधात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात्तन्नहिविभागादिसंयो
गस्यैककर्मणोपिविशेषणतयाभासनेपर्वतंगच्छतीत्यादेःकर्मत्वमेवेतिनमःपदादिकंविनात् १९९

नद्योगेनाख्यातादिपदोत्तरं हितोयानदर्थेऽस्वपि फलोपस्थापकाभावेन तदर्थान्वयानत्वादि
नाख्यातेन फलं करोतीति प्रयोगापत्तिः फलस्य धात्वर्थव्यापारे साक्षाद्विशेषणत्वात् निपाता
तिरिक्तनामार्थस्य धात्वर्थे भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् धात्वर्थे साक्षाद्विशेषणीभवत्येव फले
द्वितीयायेयथान्वयात् अतएव पुरस्कृत्य शिवं डिनमित्यादावपि शिवं आदेः कृतिकर्मताधा
त्वर्थव्यापारविशेषणत्वः पदस्य निपातार्थोद्देश्यतावन्नानरूपफलाश्रयत्वात्तेनाख्यातेन नम
स्क्रियते ज्यायान् पुरस्क्रियत इत्यादौ निपातार्थफले धात्वर्थव्यापारविशेष्यतयैव भासते न तद्वे
तनाश्रयत्वं कर्मत्वं ताद्रिनाश्रयस्य प्रत्ययते अथ एवमपि कारकविभक्तेः साक्षात्त्वयित्वनियम
भंग इति चेन्न निपातार्थमेन राकृत्वेन्यस्यैव साक्षात्त्वर्थत्वात् अन्यथा देशतन्त्रदोजायतेनपा
विमोडल्पादिस्याद्दौ कारकसंज्ञा जन्यत्वान्वयितिनञर्थाभावे प्रतियोगितया स्वार्थप्रत्ये
ज्यत्वादिबोधनासंभवात् पारिमोडल्पादिनिहापितमपि प्रयोज्यत्वं विषयितया तदेवाविल
जनक तादृशज्ञानादेः प्रतीतिं प्रयोज्यत्वविशिष्टोत्पत्तेरेवाव्वातव धात्वर्थपारिमोडल्पानिहापि
तत्वस्याभावेन जायते उक्तरीत्याक्रियायोगेन नमस्कार्यस्य कर्मत्वापत्तेर्वं भवेन नमस्कृता

ग्रं
मुं
११८

दैवतं येषां पञ्चकर्मावयवित्वात्मात्रविवक्षया केचिन्नारायणं नमस्कृत्यादौ नमः पदं नतिकर्मेष्टं
तथा च नारायणं नतिकर्मीकृत्य तत्पर्यं विवक्षया तु... करोति श्लोकरोतीत्यादौ चेदादि
विवनारायणादेः क्वान्तिकर्मताविवक्षितैवं नमस्कृतेत्यादौ पुरः पदमग्निनपरं पंवदं
सात्वा कुरोतीत्यादौ सात्वात्यदेशस्तत्त्वविदयपरे पंवडः तमाविष्करोतीत्याह्नावप्याविः प
देशात्तगोवराय्यकमित्तिमसेवस्वंवन्तदितीयानिवहिइत्याद्युक्त्वनमः परस्यधर्मवोयदः
त्वेदरीराविर्भवतीत्यादिवत्लमोभवतीति प्रयोगप्रसंगात् तस्मात्लमः करोत्याविष्करोतीति
पुरस्करोत्यलंकरोतीत्यादौ नमः प्रभृतयो निपाता धर्ममात्रवाचका एव लाघवात् तदृमोश्रय
स्यदर्शितरीत्यैवकर्मतोपदेः आविर्भवतीत्यादिप्रयोगानुरोधेन चाविरादिशब्दानां प्रकटे
नाश्रयेधर्मिणि लक्षणा वइ येपनेश्वकः परइत्यादौ श्लकादिशब्दानामिवृद्धस्त्ववानत्रापि
प्रकटतारूपो यो धर्म एवं तद्दूरूपः तस्यैव या तदर्थभावे धर्मस्तद्रूपः भेदान्वयः कृष्णायां स्थायां
भेदान्वये प्राविरादेरेवाकांक्षा लौकिप्रयते नतु नमः पदादेरितिनलाशुणो नमो भवतीत्या
देः प्रसंगः श्लोकीकरोतीत्यादौ विशेषत्वयां तस्य... शोक्लादिधर्मपवाचः प्रभृततैस्रावेतर
वैयासनान्तप्रभृतस्य सर्वकालाविवक्षेदेन श्लोकादिभावरहितत्वे सति तत्स्रावः श्लोकादेः प्र

घवांऽभूतः पूर्वकालावच्छेदेन यत्किंचिद्विद्यमानत्वस्याभावध्वंसोऽत्रत्यादिः ऽशङ्क्यो भवतीत्यादौ द
र्शितानामतिः न चाभूतत्वस्याभावघटत्वस्य विशेषणत्वं यत्रान्वये गोत्ववान्कुदिव्यत्वे तस्याप्यपदार्थता
वच्छेदकः ध्वंसोऽत्रायुत्वयि प्रभूतत्वं विशेष्यतया पार्थोऽत्त शङ्कतेऽरत्यादौ न च वाच्यं घोरू धं स्यवच्छे
द्यं स्यादिवृत्त्यान्निवेशविशेषणायपदार्थतावच्छेदकेऽत्र यसंभवादिति वाऽत्र मस्मतेपि ध्वंसोऽत्रत्यादि
भावस्यैव विशेष्यतया पार्थतायां गमेन गोत्ववानवकाशात्पूर्वकालावच्छिन्नस्वनिष्ठाभावप्रतियो
गित्वसंबंधेन स्वाधेयत्वस्य प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्य संबंधतया भानोपगमात् ध्वंसोऽत्रादावभूत
त्वाभेन जलपरमाणुः शङ्क्यो भवतीति प्रयोगापत्तेरात् ध्वंसोऽत्रादेर्थमत्वेनैव वाच्यत्वात्तत
ताद्रूप्ये पोऽस्ति नवाङ्ग्रानत्वं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतत्वद्धर्मनिष्ठाधेयताविशेषाणामेव संबंध
तया भानोपगमात्त्यमीतत्वस्याभूतत्वमादायतनजलपरमाणुः शङ्क्यो भवतीत्यादिप्रसंगः
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतानवच्छिन्नाविद्यमानत्वस्य विशेष्यतयार्थे न मते त प्रशङ्क्यो भवतीत्यादौ
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकध्वंसोऽत्रावभावस्य प्रागपिकविद्यमानतयाऽतत्त्वभावान्वयोपगमता
द्वयापत्तिः तत्तद्धर्मिणविशिष्टस्यानत्वसचर्थत्वे ... तत्यामिति पूर्वकालावच्छिन्नाभावव

ऽपि विद्यमानत्वं तस्य च प्रकृतार्थतावच्छेदके भाक्ताधिकरणत्वसहितप्रतियोगित्वसंबंधेनाव
योधाव्यः प्रकृतार्थे च तादृशसंबंधेनाभावविशिष्टस्य वैशिष्ट्याभ्युपगमे घटश्चन्यथान्यत्र स्वाभावस
मानाधिकरणस्य घटत्वादेः सर्वदाऽयुक्तकाकावपि सत्वेन कादाचित्कत्वं न भवतीति प्रयोगः स्या
त्तद्भावरूपपदार्थेनन्वयविशिष्टप्रकृतार्थतावच्छेदककाकवैशिष्ट्याभावे च प्रकृतार्थेन सम्भवतीति प्रकृ
त्यार्थस्वरूपसंबंधेनेति सहकारेण स्वार्थे यादृशविशेषणावच्छिन्नप्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयसंबं
धेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं प्रत्ययार्थे तत्पदार्थान्वयसमभिव्याहारघटकान्तत्यापि प्रकृत्यर्थतावच्छेद
कीयतादृशविशेषणसंबंधावच्छिन्नसंबंधाप्रत्ययार्थे नेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयसंबंधेविव प्र
त्ययार्थाभावविशिष्टप्रतियोगिकत्वरूपविशेषणस्य प्रकृते तत्स्वभासमानस्य भानात्सम
वायित्वव्यावृत्तिः प्रसक्तेत्तत्र भवत्यर्थाभावे विशेषणयोग्यतार्थस्यापि पोऽसंबंधेन पूर्वकालाव
च्छिन्नस्वाभावाधिकरणविशिष्टस्याशो घटत्वादेः सामानाधिकरण्यसंबंधेनान्वयेऽस्यापगतत्व
तया तेन संबंधेन चाधिकरणविशिष्टघटत्वादे [illegible] नाविशिष्टस्य भवत्यर्थस्य व्याख्यानार्थे स्वाश्र
यत्वेन निरूपितत्वसंबंधभानात्तादृशाविशिष्टघटनिरूपिताश्रयत्वस्य च पूर्वकालावच्छेदेनाघ्रा

क्रियावभावाधिकरणक्षणत्वेननोक्तातिप्रसंगः। अन्यतमत्वघटकत्वं स्वावृत्तिभवनतस्याः साधारणीः स्वाव्य
यः स्वात्पूर्वहितविभागकत्वेस्वक्षणस्वमध्यो पिताहितानन्वयोसंबंधस्तत्क्षणं यः एवंचभवदीयहितत्वे
घपिनानिमदीयक्ष्छेनिवेधः कस्याणावच्छेदकोपिस्वानन्वयंड्वः स्वस्य स्वभस्यामित्यामित्यादौतत्रा
पिवतत्प्रचयः संबंधः स्वस्यघोनन्वयोत्यलम् इतिचेन्नवृक्षात्पर्णंपततीत्यादौपंचम्याः प्रकृत्य
र्थस्यवृक्षादेः पतनादिक्रियापादानत्वंप्रतीयते अपादानत्वंचस्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेद
कीभूतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वंपर्णादेः स्वनिष्ठवृक्षत्वादिविभाजनकस्य यत्तनावपादानत्वंवा
ग्गाग्रभूतानेकक्रियाविशेषणांभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेहभागेवपंचम्याः प्रकृत्यर्थविभागेवृत्ता।
तादेः प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबंधेपतनासंबंधेनान्वयः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमाश्रयतासंबंधेन
विभागस्वजनकतासंबंधेनक्रियायामन्वेतिजनकतासंबंधस्यप्रतियोगितावच्छेदकनयानन्वा
ततसंबंधावच्छिन्नविभागाभावः क्रियायांबोधयितुंनशक्यतइतिचेन्नहिविभागजनकत्वेमेवपं
चम्यर्थोस्तुप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधतस्याप्याश्रयतासंबंधेनक्रियायामन्वयः एवंचवृक्षत्वादिनिष्ठभे
दप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपितविभागजनकपतनाश्रयः पर्णमित्याकारकउक्तस्थलेबोधः

ॐ
न
(११)

धेयत्वं पंचमीसमभिव्याहृतनञ्जौकपोः पंचम्यर्थप्रतियोगिनोर्द्वयोरेवाभावद्वयं बोध्यते पयायोगमेकतस्पव
लावः पद्मः हृत्वास्यनतितत्वस्मादित्यत्र त्वनिष्ठपतने त्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस
त्वेपि त्वनिष्ठविभागजनकत्वाभावासत्वेनहृत्वास्यतानितभूतत्वाहृत्यनतितभूतलादित्यत्रप
ततेभूतलादिनिष्ठविभागादिजनकत्वाभावसत्वेपि तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभा
वासत्वेनायोग्यतापत्तेः नापिद्वितीयः हृत्वास्यर्णं पततितपर्णादित्यत्र निष्ठपतनेपत्रनिष्ठवि
भाग जनकत्वस्यैव पत्रे तवृनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया पत्रनिष्ठभेदप्रतियोगितावच
च्छेदकत्वस्यापि वाधाद्योग्यतायानिर्वाहः यदि न मयाकांत्वादिति ब्रजात् हुः विभागो जनकत्वं चपंच
म्यर्थः विभागेप्रकृत्यर्थस्यावधिमत्वं संबंधः तेन संबंधेन प्रकृत्यर्थविशिष्टस्य विशेषसंबंधे
न जनकत्वे ऽन्वयः जनकत्वं च फलोपधानरूपं विशिष्टनिरूपित तादृशजनकत्वस्य क्रियायां
नञ्समभिव्याहारस्थले च क्रियायामन्वयि तस्याभावे प्रतियोगित्वेनान्वयः वृक्षात्पत्रादि विभागजनं
कपतनादिकमेवनपत्रावधिकत्वविशिष्टविभागो पथा यक्वेपत्रादेः स्वावधिकत्वविशिष्ट
विभागानधिकरणत्वेन तत्कर्मणो विशिष्टविभागसामानाधिकरण्याभावान्न तोषयात् २१४

कत्वस्य सामानाधिकरण्यगर्भत्वाच्चोक्तावधपत्तिः मूर्त्तादिभजनस्त्यादावपि मूर्त्तावधिकत्वं
विभागे प्रतीयते न चाप्यादानन्तरायास्त्ववधितानिरूपत्वात् मूर्त्तावधिकत्वविशिष्टविभागानिरूपि
तमेवाश्रयत्वमाख्यातेन बोध्यते प्रतीतेस्तु तः स्वस्मादिभजनस्तत्र प्रयोगः यथा हि स्वप्रति
योगिकत्वविशिष्टसंयोगः स्वस्मिन्नव तेन घटस्यावधिकविभागस्य स्ववृत्तित्वेपि स्वस्य न त्वविशि
ष्टविभागाधिकरणत्वमित्यविचारमेव स्वावधित्वादिकं च स्वरूपसंबंधविशेषः यद्वा विभागा
धिकरणत्वप्रयोजकत्वं च मूर्त्तत्वान्यतीत्यादौ पंचम्यर्थः विभागेऽवधित्वसंबंधेन प्रकृत्यर्था
न्वयः तद्विशिष्टविभागस्यानिरूपितत्वविशेषसंबंधेनाधिकरणत्वार्थान्वयः पत्रादिकर्म
णावनतरवधिकत्वविशिष्टविभागानिरूपितान्यमात्रनिष्ठाधिकत्वविशिष्टविभागनिरू
पितान्यमात्रनिष्ठाधिकत्वविशिष्टविभागानिरूपितान्यमात्रनिष्ठाधिकरणत्वप्रयोजक
त्वेकाभणस्यापि स्वाश्रयनिष्ठकार्याधिकरणतामात्रप्रयोजकत्वादिति सामंजस्यं मूर्त्तत्वान्य
तीतिहत्वादिभजनस्त्विव मूर्त्तत्वान्यतीत्यादौ कथं प्रयोगः पंचम्यर्थस्य विभागजनकत्वस्य वि
भागावच्छिन्नयारूपत्वात् अवधिमत्वरूपपंचम्यर्थस्य विभागरूपधात्वर्थेनावच्छेदकफलेऽन्वये

अ°
कु°
१८°

वाधकाभावात् न चाविभागावच्छिन्नक्रियायां विभागान्वयोऽव्युत्पन्नः उद्देश्यतावच्छेदकयोरैक्यादि
ति वाच्यं जनकतासंबंधेन विभागावच्छिन्नप्रकृत्यर्थविशेषितविभागजनकत्वान्वये व्युत्पत्तिवि
रोधविरहात् न च पंचम्यर्थविभागजनकत्वावधिमत्त्वयोरन्वये [illegible] विशेषाधीनव्यापारवि
भागोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमात् तदभावेन तज्जन्यतोपस्थितेस्तत्र दर्थे तत्पंचम्यर्थान्वय इति वाच्यं
त्यजिपत्योर्व्युत्पत्तिविभज्योश्च पंचम्या यत्रादृशापायत्वं तज्जन्यत्वं यायार्थविभागयोः तत्र पंचम्यर्थान्वयाच्च
जन्यतत्र दर्थोपस्थितेरपि पंचम्यर्थान्वये तत्तायाश्च वश्यवाच्यत्वात् न च पंचम्यर्थविभागान्वय
बोध धात्वर्थस्य विभागहेतुफलजनकावच्छिन्नव्यापारोपस्थितिस्तादृशावधिमत्त्वान्वये च यथा
तज्जन्यविभागस्य चाविशेष्यकोपस्थितिर्हेतुरिति तज्जन्यविभागावच्छिन्नव्यापारोपस्थि
तिविषयव्यापारविभागजनकत्वावधिमत्त्वान्वयासंभव इति वाच्यं फलव्यापारयोः दृश्यतया
त्वर्थत्वामते तज्जन्यतोऽवधिप्रधानत्वेन विभागस्य तदैक्येनावच्छिन्नस्य तदंशवोपस्थित्या तदुपस्थि
तिविषयतासूत्रार्थयोरपि तज्जैश्च मा [illegible] न्वयसंभवादिति चेन्न फलावच्छिन्नव्यापारस्ये [illegible]
त्वर्थत्वामते उक्तरीत्यैव सामंजस्यात् तयोः दृश्यमानत्वर्थमते च तयोः फलविषयकव्यापारवि

बोधकबोधं जनयन्तथा नपदमित्येतादृशोक्ताहपा फलव्यापारयोर्नानेकैव शक्तिः प्रत्येकं नानाशक्ति
वतन्नत्वफलविषयकं व्यापारविषयकं बोधं जनयन्तथा नदमिनिसम्हाले वनात्मकबोधानुष्टन
नहिषयतावच्छिन्नविभिन्नविषयताशालिसंकेतरूपानुपपत्तिर्नानार्थतावियोषेणाकदविस्फ
लव्यापारयोरैकैकपरित्यागेनाप्येकैकबोधप्रसंगात्तथाच विभागेऽप्येवमपर्यावधिनान्वयबोधे
बोधनिष्ठविषयतांशेविभागेनरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वाच गाहितानशक्तिज्ञानेऽन्नियांशेपे
भागद्वयेऽप्येवमपर्यावन्वयबोधेवनादृशबोधनिष्ठविषयतांशेविभागाविषयकत्वानवच्छिन्नत्वावमा
हितानशक्तिज्ञानेहेतुरूपेयनद्दलित्यजथानोत्वादृशज्ञाननमभांज्ञास्यासंभवोत्पत्तिप्रसंगानवक
शनशक्तिद्वयादिवद्दृशितेकशक्तेरपिकर्मप्रत्ययस्थलेफलव्यापारयोर्विशेष्याविशेषभावे
पर्रीत्येनशाब्दबोधसंभवात्विशिष्टशक्तावेवविशेषणाविशेष्यभावविपर्यासानिवाहानुप
हिफलव्यापारयोःशक्तिभेदएककार्यपरित्यागेनापरार्थबोधप्रसंगवज्ञरूपसंकेतापरमेपिप्र
र्यवेनयदशक्ताविशेषेणानन्तरवसकर्मकधात्वतोऽपिविशेषणाविशेष्यभावानायत्तसैवाऽन्वयबो
धःस्यात्ननन्वायत्तार्थं दपविषयकरत्वच्चुलेनद्वासंकेतस्तुबोधांशेविशेषणतयाभानानेया

शे॰ प्र॰
१३

फलव्यापारविषयकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकत्वभावावगाहित्वमाद स्वीकरणीयं विशेषणविशे
ष्यभावेनभासमानयोरेव फलव्यापारयोर्विषयताद्वयमवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नमिति तयोरेव
तयोर्भानेपुष्पवत्तपुष्पवत्तपदस्थले केनेव चंद्रसूर्यविषयतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावेनभासतेऽन
न्ययोर्विशेष्यत्वलमेवभानमिति नकाप्यनुपपत्तिः यदिचबहुदा संपदनगस्यादिप्रयोगात्तदास
कर्मकधातोः फलविशिष्टव्यापारवाचकत्वमते पंचम्यर्थविभागजनकत्वान्वये विभागानवच्छे
नफलावच्छिन्नव्यापारविषयधात्वर्थावच्छिन्नज्ञानन्योपस्थितिः फलव्यापारयोर्वैशिष्ट्यानुपपत्रूपोर्था
न्वयोऽमतेवसंकेतोपयवोधनिष्ठविषयतोपविभागविषयकत्वानवच्छिन्नत्वफलोन्नूविषय
कत्वावच्छिन्नत्वोभयावगाहिज्ञानजन्योपस्थितिनितिः तत्र शाम अभ्युपगंतव्यमित्यलमधिकेनव्या
त्रादिभेतिस्वभ्योरवस्थात्वादौभोत्रार्थानामित्यत्रैवापादानत्वंभयंचपरतोः निष्ठंसंभावनात्रा
णेवानिष्टनिष्टम्यत्रुक्तोव्यापभः तदर्थकधातुयोगेनादृशानिष्टजनकमयादानसंज्ञमिति हत्रा
र्थः एवंचपंचम्यर्थत्वनृशयोज्यत्वंतत्रानिरुक्तधातुयोगेचप्रकानिष्टःत्वेनिश्रयविषयस्याव्याप्त्यर्थोभय
मवमिदमघाव्याप्त्रहेतुकत्वेनमरणादिकं प्रभावयतितन्मूलकप्रेव्याघ्रादर्यं विभेतीतिकं चय १३

योगः प्रकारणं अनिष्टव्याघ्राधीनत्वमवाधादिनिवेशनमपार्थकधात्वर्थयोगे प्रयोज्यताप्रकारक
त्वं पंचम्यर्थः तच्चानिष्टसंभावनायामन्वेति प्रकृते च व्याघ्राधीनत्वतानन्तरमषीयानिष्टवाधेव
अनिष्टसंभावनायां तत्प्रकारकत्वमवाधितमेवेति नानुपपत्तिः एवं च पात्रभ्रमेणामित्राद्वि
भेतीति वाक्यस्यापि प्रामाण्यमिति वोध्यं एवं च भयार्थकधात्वर्थयोगे भयहेतुत्वेन संभावितमपाद
नमित्येकः सूत्रार्थः अनिष्टविरहानुकूलव्यापाररूप[illegible]णार्थकधात्वर्थयोगे तदनिष्टप्रयोज
कं तदित्यपरः अनिष्टं दुःखमेव वेद्यानुगतं यज्ञत्वं कस्यापि दुःखं तेन प्रसिद्धमिति तादृशस्याप्यहि
कंटकादेरपादानत्वं कथमिति चेन्न तर्हि तन्निष्टं दुःखोपधायकव्यापारविरहानुकूलव्यापार
लदपादानकं स्वकर्मरक्षणमिति विवक्षणीयं वदा चेतनकर्मकं रक्षणं विषोपधायकव्यापारगर्भे
निर्वाच्यं एवं यवेभ्यो गां वारयति कूपादंधं वारयतीत्यादौ वारणार्थानामित्यनेनापादानत्वं वारणं
क्रियाप्रतिषेधफलदर्थकधात्वर्थयोगे ईप्सितः तत्तत्क्रियाजन्यफलभागितया तत्तत्कर्तुरभिप्रेतो
पादानमिति सूत्रार्थः क्रिया च भक्षणगमनादिरूपा तात्पर्यवशात् क्वचित्कस्याश्चित्प्रतिषे
धो वारयत्यादिना वोध्यते प्रतिषेधः कर्तृत्वाभावानुकूलव्यापारः कर्तृत्वाभावरूपधात्वर्थ

ग्रं
मु.
१११

तावच्छेदकत्वं मानितयागत्वं धात्वर्थः कर्मतावच्छेदकत्वं दोन्नरपदसमभिव्याहारे गतत्वेनेच्छाविषयफ
लकत्वं भक्षणादौ प्रत्यायनेच्छाव भक्षणक्रियाकर्तृत्वं निष्ठानदर्शनभावना यापदं वाक्यस्य ले
यकृपादिनिष्ठत्वेन गवां या द्रोच्छाविषयो योगलाभः संयोगान्नदेशसंयोगादिर्गवादिनिष्ठत
न्नफलकव्यापारविशेषकर्तृत्वाभावात् फलव्यापारानुकूलकृतिमानित्याकारकबोधो
यः ग्रंथादेर्यत्रापि कूपगमनत्वादिना नेच्छाविषयस्य स्पर्शोपगमनत्वादिनाद्ध्यगमनादेरिच्छा
वत्त्वेनेप्सितत्वं ग्रन्थः क्रियादिरेशोत्कृष्टत्वेन क्रियाजन्यसंयोगस्य तदिच्छाविषयत्वं तत्र मत्वा
तमेव तत्र प्रकृतत्वं क्रिया निष्ठफलविशेषजनकमेव पदस्य र्थोऽस्तु किमिच्छाविभावेनेति वाच्यं य
त्रैव ज्ञादेर्नोत्तरोपकनयाविषभोजनादिकं न तत्स्वेच्छावशात् भोजनादिविषयिव्यापारकर्तृत्वेनैव
घादावयति नियमो गौः पिता मविषाद्यवति स्पादिवत् तत्र पूर्ववद्योगवारणाय प्रकृता
ईप्सितत्वं त्रस्य स्वत्व पेनेच्छोपादानात् अत एव यत्तवादिके किं नापि नभं ज्ञानतत्कर्मकभोजना
भ्रसिद्धावपि भोजनफले संयोगविशेषतयवादिगतत्वेनेच्छाविषयत्वप्रसिद्धिर्मनं तयवाहे वारयन्ती
मादिप्रयोगोपपत्तिः एवं च तत्र भक्षणादौ तयवादिकर्मकत्वगवादिकर्तृकत्वोभयाभाववो धो ११२

पिकेषांविनश्यपयोः नादेशपत्वेतनियंङितामृगणांमृणोतिउपाध्यायाहयीनेरामाहयीनसंदेहशद्
त्यादावाख्यातेराख्यातेपयोगइत्यनेनापादानतानत्वप्रकृत्यर्थेपंङिजातुश्रवणाधीनत्वंपंचम्यर्थ
तस्यचश्रवणेश्चारणाधंविशेषज्ञानादिक्रियायमन्वयः मत्यिंङात्तत्वरोजायतइत्यादैनलिकत्वंरि
त्यनेनापादानत्वंतत्रप्रकृतित्वंनविकारित्वंप्रकृतिभावाभावेपिशाकुकेकयोनामरलतोभूतत्वा
योजनातइत्यादैपंचमीरश्रेनात नहिमवतवप्रोमातापित्रोशरीरविकारत्वेप्रपितत्तदीयप्रकृत्येणा
नादिविकृतित्वमेवप्रकृतेशोणितादेः शरीरस्यत्वेपिमलमूत्रादेरिवशरीरावयवत्वाभावात्तनवतत्रहे
तपंचम्येवनापादानपंचमीतिवाच्यंगुणातिविकृहेतोपंचम्यवशासनविवहातग्रन्थाडयाहये
जायतेमरलिकाभ्यावदोजायतेशृंगाच्छरोजायतइत्यादावपिहेतपंचम्येवोयपगुणोजनिकत्वंरित्या
दिसूत्रसैववैयर्थ्यापत्तेः तस्मात्कारणत्वमेवप्रकृतित्वंदंडात्तट्टोजायतइत्यादयोपिप्रयोगाइष्टंत
पवप्रतपवैश्वरस्यइच्छादिकार्यप्रकृतित्वेपियतोइष्टंगुणाःकर्मणस्यैपंचमीनचप्रकृतिपदेतका
रणमात्रविवक्षायामपिक्रियाविवक्षाभावादपादानपंचम्यनुपपत्तिरितिनयंमीवप्रकृतेनपपत्नेवेति
वाच्यंशृंगाच्छरोजायतइत्यादिक्रियाध्याहारेणतत्रपंचम्याउपपादनीयत्वात्हिमवतोगंगाप्रभवती।

तै
प्र
१२२

त्वादौ भुवः प्रभवदन्यनेनायादाननतायन्त्रस्वं वैधान्त्रभवनं प्रथमं प्रकाशः सप्रभवः प्रथमप्रकाशाय
वप्रभवत्यप्रथं पंचमर्थः संवेपाधीनत्वं साहशाक्रियायामन्वेति संबंधेन हि मन्वादेः प्रकृतन्यायेऽप्युप
पाध्यायादेनर्थेन बोधात्र इत्यादानं तत्तर्थाविन्यपादानताग्रे तद्विवेन ध्वंसत्वनिष्ठात्मकनेटकदर्शनवे
घयताविरहो हेपको व्यापारः एवं च व्यापारात्वकुलतनपानतर्थानचदकोपकनेटकदर्शनविषय
ताविरहो हेशेः सापादानमिति सूत्राधदउक्तस्य लीयपंचम्याश्रेयिकदर्शनान्वयिकत्वे ताभिरूप
कत्वमेवार्थ इति तन्नान्त्य एवोऽथः इदं तु वोध्यं प्रस्मादयं दीवौः स्मादयं तानत्यादौ नायादानपंचमीदे
ध्याव वयेरपादानत्वस्यानन्यासनानत[illegible]वमपाये यादानमित्यनेन ह्यपाये विभागरूपक्रियायां
क्रियां तत्वजन्यविभागे च यदवधिभूतं तत्पादानत्वं विधीयते तत्त्ववधिमात्रस्य पदि वाणपपदंव
लक्षमात्रोपलक्षणं तदा तदुपादानमनर्थकं स्यात् अपगतत्वादेन क्रियामात्रमुपलक्ष्यते प्रस्मादीवं
इत्यादौ वभवं वीत्यध्याहार्यदीयं भवतं वदीनं नवेति क्रियायाः सावधित्वं प्रावणकस्य क्रियाध्या
हारः तयोगमंतरेणाकारकत्वस्यानिवहानभ्रतपववलाहकाद्विद्योततेविद्युदित्यादौ विद्योतते
विद्युदित्यादौ स्वद्योतनादिक्रियायाः सावधिकत्वविरहेणानिःसृत्वेत्यध्याहियते प्रतपवैनेत्यपा १२

दानं निर्दिष्टविषयमपि तत्पात्तविषयमिति वैयाकरणाः निर्दिष्टत्वमत्र पतनत्वं उपात्तत्वमथाह
तत्त्वं विषयोः अवधित्वेन निरूपकः लिः सवर्णां च विभागपदे निङ्ङस्यले ध्याहृतक्रियायाः सावधिक
त्वमिति वेन एवं सति हृत्यात्पततीत्यादौ ष्टत्वादेवेसंग्रहः तत्रापि विभागक्रियायाः ध्याहृियतइति वेन
तत्र निर्दिष्टविषयं तावदविशेषः एवमस्माद्दीर्घ इत्यादावपि क्रियाध्याहारे तत्समर्थीलेमा
गुः स्तोत्रेभ्य श्चायत इत्यादावपि क्रियायाश्चाध्याहरणीयतया तत्रापादानस्यापेक्षिततक्रियारूप
स्योपात्तविषयांतर्भावप्रसंग इति नाहृ यापादानयोरविशेषायत्तिः एवं चोपात्तविषये किं निर्दि
ष्टविषयेऽपि तथा अपेक्षितक्रियं चेत्त्रिधापादानमप्युक्तम् इति शाब्दिकव्यवहारविशेषः अथापायप
देन क्रियायास्मात्तं क्रियाजन्यविभागश्च विवक्षितः एवं च वृक्षात्पततीत्यादौ विभागात्मकक्रि
याध्याहार इति तदपादानमपि निर्दिष्टविषयं यत्रापादानतानिर्वाहार्थमेव क्रियाध्याहारो व
लाहृकादित्यादौ तदपादानमुपात्तविषयं यत्र वाक्यसमाप्त्यर्थं तदध्याहारस्तत्र एव चापादानता
निर्वाहो यथा मथुराः स्तोत्रेभ्यस्मादीर्घ इत्यादौ तदपेक्षिततक्रियत्वमिति चेदेवमपि अयमस्मा
नारइत्यादाव गतिः तत्र हितावत्त्वजातिः जातेश्च तत्सावधिकत्वविशिष्टतत्कुतोः यादानताऽन्यथा

जो
सू
१२८

यमस्माद्दूरैरित्यावधित्वेः नत्वत्रानेवपिनारत्वस्यास्मात्परत्वमितिप्रतीतिबलाद्वक्तव्ये च सावधिकत्व
मितिवाच्यं परेवस्येकापेक्षतारत्वं तत्त्वेवाभ्यापेक्षत्वधर्मेइत्वं समनियतजातिद्वयानभ्युपगमात्
समनियमानभ्युपगमेजातिसंकरप्रसंगात् तथा च तारत्वादेः सावधिकत्वेस्वापेक्षतापक्षा
वत्तमपेक्ष्यस्वस्मिंस्तेइत्यवहारेइवतारव्यवहारोपिस्यात्स्वापेक्षपापोमंदत्वमपेक्षतास्व
वहारवदत्रमपेक्ष्यस्वस्मिंस्तेइत्यवहारोपिस्यात् अथ स्वपेक्षपातारव्यवहारत्वजातीयत्वेसति
तत्ताकारप्रतिबंधकतावच्छेदकजातिमत्त्वमेवाबलेनेश्रतोनस्वापेक्षयापत्तावत्तस्वपेक्षया
तारव्यवहारोन्यापेक्षयातारेपि भवतीतिचेन्न तर्हि अस्मात्परत्वस्य साजात्यसमानाधिकरण
मात्ताकारप्रतिबंधकतावच्छेदकजातिरूपतारपरमहत्त्वनिमित्तघटकसाजात्येसात्ताकारे
वपेक्षभ्यर्थानपेक्षाध्यः तारतेवदर्शितमतिप्रसंगवारणासंभवात् साजात्यंनहित्वविशब्दत्वजा
तित्वस्याः सात्ताकारस्यवनसावधिकत्वमितिनसावधिकत्वरूपमप्रसाप्तत्वेनतपेक्षभ्यर्थेः
नचसाजात्यघटकजातेः सावधिकत्वाभावेपित्रहातेः सावधिकत्वमस्त्येव एवं सात्ताकारोविलक्ष
णविषयत्वापत्तिजातेविषयतावसावधिरेकैवेतितत्रपेक्षभ्यर्थानयेनसामंजस्यमितिवाच्यम्

पक्षे हि तेर्विषयतायाः स्वाधारविषयप्रतियोगिकत्वमेव न तु तन्निरूपकत्वं तत्स्वनियोगित्वयोर्भे
त्तेर्भेदात् अन्यथापदे वन्हेर्ने तद्वन्नमवगाहते इत्यत्र पुरादन्निते घटादेर्वगाहते इति प्रयोगस्य
दस्यापादानत्वेन इर्वारत्वात् अत एव प्रतियोगितायाः अपादानत्वानात्मकतया स्यादिशब्देयो
गे प्रतियोगिवाचकपदात्पंचमी सूत्रांतरेण विशिष्य प्रतियोगित्वस्यापादानत्वानारूपत्वे तद्वैय
र्थ्यापत्तेः अयाद्यादिशब्दार्थभेदादेः क्रियात्वाभावेन कारकत्वासंभव इति ध्वनितः सूत्रांतरेऽप्रा
ताप्युपनिवेतनं क्रितनमादिनाध्वरकवृत्यादेः क्रियात्वमत्र मन्यते भवता न स्मादयं पंचम्युपपादकं सूत्रां
तरमेव सत्रनेयमिति गुणोऽस्याभिरूपात्ते तसादावन्यारादिति सूत्रेणैव पंचमी अन्यपदस्यान्यार्थक
परत्वादिति चेद् वः नवान्यप-ननरर्थविवक्षतो न त्वमानार्थके न त्वपदोपादानेऽवैयर्थ्यं अन्येन द
पदयोरेकस्यान्योन्याभावविशिष्यार्थपरत्वात् अपरस्य पृथक्त्वरूपगुणविशिष्टपरतया साह
कानपृथक्त्वेनेत्यादिसूत्रे पृथक्कारोपादानं तयोगैवेकान्तिकत्वमीयापर्यवसानं वस्तुतस्त्व
पृथक्त्वसमसाहित्यार्थकं न तु णावदर्थकं वेद्रान्पृथग्गपृथगंगाट्सदाहवणोःसाहित्यस्येव प्रतो
तेः पृथगन्यादिपदंनात्यात्यः भावार्थकपदपदंत्वत्वः पदोत्तेऽत्यादावपिन जस्तदर्थतयानयोगे

१२५ पंचम्यापत्तेः नचतद्विशिष्टार्थकपदपदतस्यापि विशिष्टार्थवाचकत्वात् तत्पदं च तत्तदुपस्थि
तार्थस्य तादात्म्येन तद्धर्मभेदत्वपर्यवसमभेवेन तत्प्रथमाश्रवणत्वादिति वाच्यं द्रव्यान्तु गुणस्य भेद इत्यादौ
पंचमीनिर्वाहाय भेदार्थकपदस्यैवोपादेयत्वात् ग्रत्वादिपदस्यापि वाच्यविशेषणभेदार्थक
त्वादित्यावाच्यांन स्यादिमतन्मतन्न ग्रन्थोन्याभावद्वाचकपदस्य पंचम्यन्वयोपयोगित्वे द्रव्यादन्य
गुण इत्यादौ पंचम्यनुपपत्तेः गुणादौ द्रव्यत्वरूपगुणासंभवेनान्योन्याभावस्यैवान्यपदार्थ
त्वात् तन्न्योन्याभावार्थकपदस्य पंचमीप्रयोजकत्वे तत्र नित्यानिर्वाहिरिक्तत्वविशेषणप्रवेशोवा
पि न च त्रयोगे पंचमीवारणासंभवात् न वत्नन्नन्न ग्रन्थोन्याभावीयप्रतियोगित्वरूपार्थविवक्षायां
पंचमीनत्वपदेऽपस्थापितभावस्य च प्रतियोगितानन्वविभक्त्यावोध्यत्वेन तत्रैव प्रतियोगित्वेनर्थेवाधे
पत्वातिरिक्तविभक्त्यर्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् न चैवमन्योषष्ठ्यर्थस्य तत्र प्रतियोगित्वा
द्यत्ते न योगे पंचमीस्यपृथगन्तु गुणानेंगीकर्तमीमांसकमते स्त्रवश्रस्य नत्वपदयोरेकतरोपादा
नेवैयर्थ्यं द्रव्यं ग्रन्थीत्यासार्थकत्वासंभवादिति चेन्न तन्मते प्येकपदस्य प्रधानान्येनान्योन्याभा
ववाचकस्यापरपदस्यापरपदस्यतद्विशिष्टवाचकस्य संग्राहकतयासार्थक्यात् न च वक्तरभेदे द्र १२५

त्यादौ क्रियायोगादपादानपंचम्येव यथा नृपस्यापत्यपदार्थप्रतियोगितया अपादानतानुपपत्तेश्चेदं
त्वेन इत्यादौ पंचमीप्रयोगस्य पदत्वेनाधिकरणसमभ्यादिनावाधादेवानकाशापात् अभावीय
विलक्षणप्रतियोगितायाप्रबवानन्यान्त्वा तद्घटादन्यत्वमित्यादौ चापादानत्वासंभवेप्यन्यपद
योगेनैव पंचमी तत्रान्यपदार्थे द्विषोषणान्तयाभासमानभेदप्रवपंचम्यर्थान्वयोपगमात् तदभावप्र
यास्तथाप्यन्येनभावसमानेतस्मिन्नपरार्थैकदेशेपि समंशेधिके प्रतियोगिसंवधान्वयस्य व्युत्पत्ते
द्दत्वादितिवाच्यं प्राधान्येनभावप्रत्ययाभ्यासमानेष्यन्यत्वेघटपदादि प्रतियोगिकत्वान्वयविवि
त्तयाघटादन्यत्वमिति प्रयोगात् द्वित्वीवीहाप्येवान्येतरपदद्वयोपादानं अथवाधमपापद्दन्यत्रा
वयित्वमेवविवक्षिते तत्प्रतियोगित्वसभयान्वगतरूपाभावादिति पदाभ्येदद्द इत्यादौ पंचम्युप
न्नयेऽन्यपदोपादानेवस्तुतोऽन्येतरपदं सत्रपपरमेवप्रयोगैश्चैतत्वेनयन्मत्रशतिवह्नि हादेकइतिप्रयो
गापत्तेः प्रत्येकपदस्यान्यत्वरूपेणनानार्थत्वा अपितसमभिव्याहृतान्यत्वोपलक्षितेनवस्तुनिष्ठ
द्वित्वविषयतावच्छेदकपरत्वादितिन वचैत्रपकमानयतिमैत्रश्चापरमित्यादौघटत्वपरत्वादितिवा
नयतावकमादिप्रतोनेतरपदघटद्वत्वादिनाअन्यत्वान्वयिप्रतियोगिवाचकपदासमभिव्या

गो॰ मु॰ १२५

हाणात्मेन्यथात्वयोगेपंवमाश्रमाप्रत्वेनत्मैकत्वमितिप्रतियोगितावेषणापन्नेविन्यव्यतेनदोषण।
त्याधंकनत्वादियोगेपंवमीश्रयोगापन्नाश्रयेयत्रहणसंभवइतितथावदाभिन्नेवदोषियत्वइत्या
दोपंवमोनिर्वाहायतत्राणादानत्वमेवकथंविज्ञप्रणादानीयंभिदधातोनात्मोभावोर्थीयत्वदोषि
नतिपद्इतिश्रयोगापन्नेःभिन्नतेणवइत्यादिप्रयोगानवपपन्नेश्चकर्त्रेविषयतात्मनेपदासंभवात्
श्रवेवादिकाद्वतप्यनसंभवःपरस्मैपदित्वाश्रकर्मकधातुयोगेकर्मत्वविवक्षायाश्रयप्रयोगात्
कस्यविदकर्मकस्यणप्यौतर्भावेणाकर्मकत्वेत्वमपणादानीयंश्रन्योन्याभावस्याजन्यतपातद
पंकधातोर्णप्यौतर्भावेणाइक्करत्वात्भिन्नतेकुसूलइत्यादौभिदेर्विदारणार्थकत्वेनसक
र्मकतयाकर्मकर्त्तृत्वसंभवात्श्रतोन्यत्वेनज्ञापनेभिदधातोरर्थःज्ञापनेज्ञानविषयताप्रयो
जकव्यापारोपलक्षणतानदायोःसाधारणायधर्मप्रवभिदादिकर्त्तृताम्बेदकउच्यतेश्रन्यत्वप्रका
त्वमितिविषयताहणपात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयोभिदाकर्मतयाभेयः।एवंचपृथिवीतरेभ्यो
भिद्यतेइत्यादौपृथिव्यादेःकर्मत्वेनकेवलकर्त्तृताश्रन्योन्याभावेस्यात्सर्वत्रांत्रिकाणांनादृष्टा
प्रतिज्ञालिखनेकेषांचिदनवधानेनप्रतिज्ञाप्रयन्यादिज्ञानविषय।तार्थकंहेत्ववपवप्रयपंचम्या

ताश्रत्वेनार्थेः श्रितत्वयोज्यत्वमेवेति मणिकारादिमतानुसारेण केषांचित्तद्रतिस्तत्वस्य विवेचनं
वतराः अग्रेनः क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति अद्यभुक्त्वायं द्व्यहाद्द्व्यहे वा भोक्तेत्यादौ सप्तमीपंचम्यौ कारकमध्यइ
तिसप्तमीपंचम्यर्थयोरध्वकालयोः कारकद्वयमध्यवर्तकत्वाभिधानेन तथाव्याधिष्ठित
देशानन्तरक्रोशात्मकाध्वभागानन्तरदेशस्थलक्ष्यं विध्यत्यजेनइत्यादिः प्रथमस्थलेबोधः स
मभिव्याहृतकर्त्रधिष्ठितदेशानन्तर्यं विशेषणतया प्रकृत्यर्थान्वयि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थान्वयि
वानन्तरदेशस्थलक्ष्ये पंचम्यर्थः स्वीयैकार्थान्वितापरपदार्थान्वितापरस्वार्थबोधकत्वमप्यत्र
स्तिन्वैविध्यादेकपदस्यस्वीक्रियतेभोजनलक्षत्त्यधिकरणेतद्दिवसानन्तरद्व्यहाद्व्यहानन्तरदिनवृत्ति
भोजनकर्तृमानयमित्याकारबोधश्चरमस्थलेकारकपदेनक्रियानुकूलव्यापाररूपकारक
पदार्थतावच्छेदकस्यापिविवक्षितयैकक्रियानुकूलत्वलक्षणस्यान्वयितः प्रकृत्यर्थाधिकरणकाला
नन्तरकालीनत्वस्यप्रकृत्यर्थतावच्छेदकीभवदेवक्रियानुकूलकृत्यधिकरणकालानन्तर्य
स्यबोधकत्वेपिपर्वमुपपत्तिः कारकद्वयमध्यवर्तिवाचकालस्यतोपयवनेकर्तृवैकल्यान्वनत्य
बोधकत्वे पंचम्योर्मध्येकालइति संबंधविवक्षायांकारकविभक्त्यप्रसङ्गः शेषषष्ठ्याप्सनेनवेत्र

शै॰
मु॰
१२१

मैत्रः पितेत्यादौ नेदं वा सहस्यादौ स्वषष्ठी वेत्रस्य द्रव्यमित्यादौ स्वत्वे वेत्रस्य स्वं यदकस्मकारणं वेत्र
स्य हस्तस्येत्यादौ निरूपितत्वादेव ययेव स्वादीनां संबंधत्वेनैव षष्ठ्यर्थता न त्वविशिष्य शक्त्यानंत्यप्रसं
गात् संयोगादिसंबंधसत्त्वेपि चैत्रस्य नेदं वा सहस्यादौ स्वत्वादिसंबंधविशेषबोधतात्पर्येणाय
चैत्रः प्रयुज्यते तत्र विशेषरूपेण षष्ठ्या लक्षणैव विभक्तौ न लक्षणेति प्रवादः स्यानुशासनात्स्वत्वे
एकविभक्त्यर्थः परविभक्तेर्न लक्षणेत्यतः स्वरत्वात्रत एव कृद्योगापि षष्ठी संबंधत्वेनैव बोधय
तीति मिश्राः इत्थमेव च संबंधत्वेन कर्मत्वादिविवक्षायामानतः स्मृतमित्यादावधीगर्थेत्यनेन
स्मरणस्यानियमप्रवर्तनात्साधं कोपपादनं हरिकृतानामप्रवृत्ते संबंधत्वविशिष्टसंबंधं प्रविवक्ता
योर्गयोर्षष्ठीविधायकत्वेनाद्यानसमानस्यापि विधित्वमेवस्यात् अत एव वासंभूद्रस्य पक्वान्नं पक्व
मक्षिष्टमत्यंत इत्यत्र पक्वमित्यत्रानतज्यमानायाः षष्ठ्याः संबंधत्वेन कर्तृत्वमर्थः ननु स्वंतत्व
शूद्रकर्तृकत्वस्य घोतमर्गे चरुहोमादिवपनादि तिनवीनस्याज्ञानां मतमप्युपपत्तेनवनचक्षायोगा
षष्ठीकर्तृत्वेनैव बोधयतीति वाच्यं लिङ्गार्थापोतेतस्यांविषेधात् अत एवतानाम्निस्य प्रतिकाष्ठानांत
र्दुसंसो वामलोकवनाइत्यादौ करणत्वादेः संबंधत्वेन विवक्षायां षष्ठ्यां पदान्तः तत्तृतीयादिविधिवि

षयतयाविशेषरूपेणोकारणत्वादिसंबंधविवक्षायां षष्ठ्युपपत्तेः अयसंबंधत्वेन संबंधस्य
गुह्यतां वात्वे पुरुषस्येदं इत्यादौ इदं पुरुषइत्यादिरपि प्रयोगः स्यात् इदंशे पुरुषः रूपवान्
दइत्यादिवदिदं रूपादेः पुरुषवदायतनाधारत्वेपि पुरुषो देगः चैवरूपमित्यादिप्रयोगोऽवीरः
तरत्रास्तीसर्वथैवततस्येत्यत्रापि मतुपोविधानात् इदंरूपादिपदोत्तरषष्ठ्यावेत्यदादिनिष्ट
तरत्र्यं संबंधत्यनिपातेनत्वत्रमपि मत्वर्थीयस्य प्रसंगादितिचेत्त विशिष्य [illegible] त्वं वित्वं बंधातोष
पुर्यतोपगमेपि वदस्यरूपमित्यादिप्रयोगानरोधेन समवेतत्वादेः षष्ठ्यर्थताया अवश्यकत्वे
नहस्तस्य वैरः चैत्रवान्हत्वं [illegible] त्वाद्वत्तः इदं तवतीयाविति कथं न प्रयुज्यते एवं प्रयोगाभा
वादितिचेन्नत्वमतराणांतत्र यः पुरोतरेषु वा [illegible] मानां रघूणामिनः सोऽन्नतरा [illegible] गेषु
वागवोत्कृत्यासेपमेन्नद्वी [illegible] गोपुवाइत्यादौ यतनश्च निर्धारणमित्यनेन षष्ठी सप्तम्यौ विधी
यैतेतत्र [illegible] जात्यादिविशेषणविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नस्य ततः [illegible] विशेषणशून्यतद्धर्मा
वच्छिन्नव्यावृत्तत्वविशिष्टं दिये पवत्रयापत्तिपारत्वे तद्धर्मावच्छिन्नार्थकपदात् षष्ठी सप्तम्यौ
विधिप्रकृतेवत्वत्रिपत्वादेर्विशेषणाविशिष्टेनदोन शून्यतयादिव्यावृत्तत्वेनेशोर्ध्यंविशे।

गं घादिष्टद्रूपसंबंधेनाभिमततद्वत्त्वादिपदात् षष्ठीतत्पुरुषोपगमात् । मूर्त्तत्वमात्रस्य हेतावदत्त्वा
मु: दिविशेषणाविशिष्टेन तद्रूपेण तद्व्यादिव्याप्तत्वं मूर्त्तत्वमात्रविवक्षायामपि ज्ञानिरूपकनिर्धारणे रा
१२८ त्वमत्वादिविशिष्टस्य तत्त्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नत्वात् तत्पर्यालोचनत्वाद्विपः मूर्त्तत्वमत्वा
दौ तत्त्वियादिनिष्ठमूर्त्तत्वमत्वादौ तत्पादिसामान्यव्याप्तत्वबाधात् तत्त्वशून्यत्वांशेव्याप्तत्वमेव धौ वि
शेषणांतरदमांश्च पर्यंकिं विशिष्टाद्व्याप्तत्वविशेषणेनेच्छाप्रवृत्तौ गंधवानित्यपि स्यात् तंगंधादेर्यं किं
चिद्व्यक्तिव्याप्तत्वात् तादृशविशेषणशून्यसामान्यव्याप्तत्वनिवेशनेन तत्त्वविपः मू
र्त्तत्वमत्वस्याप्येवं तदसंभवः मूर्त्तत्वमत्वादेः तत्त्वियत्वादिशून्यगतत्वसामान्यव्याप्तत्वात् यत्तत्त
द्धर्मावच्छिन्नेति ग्रथ्यविधेयेपज्ञात्वादिविशेषणशून्यसाधारणधर्मावच्छिन्नत्वेन व्याप्तत्वं सा
धारणधर्मावच्छिन्नत्वावच्छेदकयदोर्न्नवषष्ठ्याद्वैवार्थोवाच्यः तावताऽनवत्वादिरूपसाधारणधर्मा
वच्छिन्नव्याप्तत्वस्यैव लाभः तत्र तत्त्वियादिशून्यत्वविशेषितत्वादिव्याप्तत्वस्य प्रकृतस्यार्थस्य तदा
दौ तादृशविशेषणशून्यत्वबोधकाभावात् तत्र षष्ठ्याप्रवर्तनदर्थः ग्राह्यतानंत्यप्रसंगात् तत्र भेद
घटकषष्ठ्यर्थः तत्र तत्त्वत्वियादिपदार्थसंप्रति योगित्वेनान्वयात् तत्त्वियामन्यतरादिव्याप्तत्वला १२८

भः शक्तिभेदं विनैवेति वाच्यं एवमपि संख्यादिविशिष्टविभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थे विशेष्यतयैव भानमिति
सुत्वाद्विविरोधापरिहारात् ननु वृत्तक्रियाणामेव शेषीपमित्यादौ तादृशविभक्त्यर्थविशेषणतान्
यो पस्थितस्य भेदे विशेषणतया भानोपगमे व्युत्पत्तिविरोधात् अत्र लक्षणया दिपयपदैदेव।
तत्रियान्वयनरत्यादिविशेषणरूपेणोपस्थितानिति चेत् न अत्र व्युत्पन्नत्वं किं तावत् कुत्रचानदत्वयः
व्याहृतत्वेन दृष्टत्वं शुद्धेन मादिपदोपस्थाप्यधर्मेन तदन्वयश्चेति चे न पदार्थभावच्छेदके न पदार्थी
तरान्वयान पदार्थानां जातिमनिमनेत्यादौ जातिमदन्यपदार्थे व्युत्पत्तित्वसामान्याभावस्य
तादृशौ बाधितत्वात् नादृशपदार्थसमवेतत्वाद्यभावस्य वा प्रसिद्धेश्च व्याहृतत्वविरोधासंभवात् तथा
व्युत्पन्नत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तत्तदेकपदार्थे बुत्वं उशः शक्तिः भूतादिपदोपस्थापितेशेषोषा
दावन्वयितावच्छेदकधर्मत्वावच्छेदनतदन्ययातोव्यक्तिविशेषाभावदित्वावच्छिन्नाभावस्वारा
पत्वात् प्रसंगश्चेति चेदेवमप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधभानतियामकाभावादतिप्र
संगः एवं इत्येष्ठ कंबुग्रीवादिमान् घट इत्यादौ घटत्वादिधर्मस्यान्वयितावच्छेदकरूपेणोपस्थि
तत्वात् व्याहृतत्वान्वयबोधोदयं दष्टनिश्चके चित् न घटाणां तत्रियः पृष्ठघटइत्यादौ तत्रियपदस्य वल

श्रं
मु:
१२५

तत्तणात्तत्रिणान्योपितात्त्रियपदार्थः स्वपदस्यापि स्वरूपत्वात्तदन्योन्यार्थः स्वपदस्यापि स्वरूपव
दन्योन्यार्थः षष्ठ्यर्थो भेदः तात्त्रिये तदन्यस्मिंस्तान्वितत्वयावत्ताभिन्नः तात्त्रियः स्वरोत्तराभिन्नः तात्त्रि
यान्यो न स्वरूपदन्यार्थः तत्तणां तात्त्रिये षष्ठ्यर्थमित्यत्रापि तात्त्रिपयदंशः वाच्यभयार्थकं षष्ठ्यपदंव
त्तत्वत्वं तथाभावार्थकं तेन यावत्ताभिन्नतात्त्रिये षष्ठ्यर्थं तदन्यस्मिंस्तदभावः इति बोधः उद्देश्यविधे
ययोर्यो हि शामेवं यो भावान्वयबोधे भासते तत्त्वं वंधावच्छिन्नविधेयाभावः उद्देश्यवाचकविधेयवा
चकपदयोर्वैयधिकरण्यस्थले विधेयपदलक्ष्यार्थः तयोः सामानाधिकरण्यस्थले तु विधेयपदार्थ
भिन्न इति सामान्यतो व्युत्पत्तिरित्याहुः तत्र तथा सति तस्मिन्गुरुभिन्ने ममायत्तमदन्यत्रत्तत्तदन्यो यो वे
व गुरुपदार्थो भेदविवक्षणोइ न मयदेनासामयदेनासामर्थ्यात्समासासतक्ते तन्निर्धारणा इति
निषेधात्रयणीत्वप्रकाशकतो षष्ठीसमासः खंडनानौचित्यप्रसंगात एवं तत्र स्वरूपस्य तात्त्रियस्य
देवान्यमित्यादौ स्वपदार्थो स्वरान्वितत्वात्त्रियपदार्थे तात्त्रियान्यस्य षष्ठ्यर्थसंबंधादौ तान्वयः स्वरा
न्वयितात्त्रियादेरन्वयप्रत्येतल्लोपपद्यते सेतं मे यं वं भंक्तुरत्यादौ कर्मतादिविशेषणतयान्वयणा
दिवद्वैमत्व विशेषणतयाऽस्यादेरभानाद्वैकपदोपस्थापितत्वादयोस्तत्प्रकृतिकविभक्त्यर्थे एक १२५

स्वविशेषणतयाः परस्य तद्विशेषणतयाभानस्याव्युत्पन्नत्वात् एवं द्वयोर्द्वितिपाद्ययोरस
त्तो इत्यादौ दितिपाद्यसोवत्तो जलत्वोभय त्वावच्छिन्नभेदस्य वह्नावन्यत्वबोधो न संभवति
इत्यादिमन्यापि प्रत्येकमुभयत्वावच्छिन्नभेदसत्वात् नापि प्रत्येकभेदावच्छिन्नेनत्वेवबाधात्
नाप्येकभेदविशिष्टापरभेदावच्छिन्नेकपदस्यतादृशाभेदावच्छिन्नेः परपदार्थेवस्ववदाद्य
न्यत्वरूपविषयानन्वयात् नापिपराभ्यांलक्षणायानद्भिन्नोपस्थितावभेदेनैकभिन्नान्वितेः
परभिन्नेनथापि पदार्थैकदेशे विधेयान्वयानुपपादनात् देहेसमस्यमानपदानां परमनन्वयाद्
न्यापि विन्यंपन्नतराणांस्वरः तत्रिपदत्यादौ भूगाद्यन्वयीत्रभेदः षष्ठ्यर्थः तराभिन्नस्वत्वाद्
वच्छेदेन तत्रियाभेदान्वयः एवंतत्रियान्यतरे बाधंयुवच्छेदलाभ इतितरत्यंतमसमस्तनराणां
तत्रिये शाण्यमित्यादौ तत्रियाणांकर्णः प्रवृत्तेदत्तान्यादौ वानिर्वाहात् इदं तत्त्वं निर्थरगा
विभक्तेर्थाहतत्रमेवार्थः व्याहृतत्वं वाभेदान्वयिविधेयसमभिव्याहारस्थलेः न्योन्याभावप्रतियो
गित्वं भेदान्वयिनस्थले वान्यं ताभावप्रतियोगित्वं तस्य च विधेयतावच्छेदकावच्छेदेनान्वयः अ
तोनद्दिनाद्यवच्छिन्नाभावमादाययातिप्रसंगः अभावे च प्रकृत्यर्थस्य न राहः तत्रियत्वादिरूपोद्देशप

ग॰ सु॰ २६

ताऽवच्छेदकावच्छेदकावच्छेदकावच्छिन्नभेदविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनरत्वादिव्यापकाधि
करणतानिरूपितानाधेयतासंबंधेनान्वयः पुनरावृत्त्यादिरूपविशेषणज्ञानस्याहन्तेर्विधेयधर्म
त्वमः द्रव्याणां हि तिथ्याघसीवमवर्तीत्यादौ भेदरूपादिविशिष्टद्रव्यत्वादिव्यापकतैवसंबंधः
विधेयस्य शूद्रत्वमात्रे नित्यावरणाविभक्तिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनरत्वादिविशिष्टतादात्म्यादिरेव
संबंधः तथाभामतेऽप्रतो नराणां रात्नमः शूद्र इत्यादेर्नोपपत्तिः अत्यन्तत्वय सूत्रम आधारमत्य
मात्राधेयत्वमर्थः तस्य क्रियायामन्वयः आधाराधेयभावश्च नसंयोगादिरूपसंबंधात्मकः कुंडे दा
डिमं योगसीनोवदरादेरपि नपदार्थान्तरमवमसचसंबंधविशेषावच्छिन्नः संयोगेनाधिकरणं स
मवायेनाधिकरणमित्यादिव्यवहारान्यथानुपपत्तेः अथ वोक्तानि प्रसंगाभियोगेनाधारत्वमेवानविक्त
समवायसंबंधावच्छिन्नं च समवायादिरूपमेव न च समवायस्य संबंधत्वे तादृशतया रूपादेर
पि द्रव्यत्वाधिकरणताप्रसंगः तथा सति त्वमगुणाधिकरणत्वस्यापि हि दृष्टतयादृष्यातिप्र
संगस्य दुर्वारत्वात् यदि वा आधारतायाश्च धावेऽनुयोगित्वसंबंधेनाधेयेयेव प्रतियोगित्वमिति
संबंधवैलक्षण्याल्लातिप्रसंगः आधारता नयोगिता या एवाधारव्यवहारप्रयोजकत्वादित्यर्थः २६

तेनहासमवायस्यापितद्दैलक्षणेपिनैवातिविक्षाथावृत्तायांमालाभावःस्पर्शाबाधाधारत्वाप्वादेत
पात्राधारतावारणायाधेयभेदेनाधारत्वमतिविक्रमितिनस्तन्आधेयभेदभिन्नाधिकरणता
नामतिविक्रःसमवायस्यचैकत्वेनाभेदपत्याधेयभेदेसमवायभेदस्यैवोपगंतमर्चितत्वात्ग्र
यसंयोगेनाधिकरणत्वमपिसंयोगरूपमस्तुकुंडबदरादिसंयोगानांकुंडादिकमनुयोगिन
स्तुबदरादिकमितिनातिप्रसंगः नचैवमपिकुंडाद्वैःकुंडादिनिष्ठसंयोगानुयोगितायाआधा
रतापत्तिः तादृशसंयोगस्यकुंडादिनिष्ठत्वेपितत्प्रतियोगिकत्वानुपगमात् तत्प्रतियोगिक
त्वानुपगमेपितदनुयोगितयापवततदाधारव्यवहारप्रयोजकत्वात्तत्वाभौसंयोगोबदरादौकुं
डादिविशिष्टबुद्धिप्रयोजकत्वयोभायानुयोगिकपकपवपवभयप्रतियोगिकोपीतिवाच्यं
आधेयेसंयोगेनाधिकरणविशिष्टबुद्धेरप्रामाणिकत्वात् कुंडेबदरमित्यादिविशिष्टबुद्धौसं
योगप्रतियोगितायापवसंबंधत्वात्तद्वदेरूपमित्यामित्यादौसमवायप्रति योगितावत्प्रत्य
यानारणविशिष्टबुद्धिबलाद्रूपादावपिघटादिसमवायानुयोगितापसंगात् इतिचेन्माभूत्
तत्संयोगावच्छिन्नमप्यतिरिक्तमपरम्परानपतनप्रतिसंयोगवत्त्वंतदाधारत्वंकुंडादिपतनप्रति बंधक

ॐ
श्री
१२

वंधकसंयोगवत्त्वं च न वदरादौ तत्संयोगसत्त्वेपि तस्य पतनादिति तद् सत्त्वपश्यपतनमप्रसि
द्धं तदाधारत्वासंग्रहात् तस्मिंस्तत्पतनप्र निवंधकसंयोगसंयोगसत्त्वेनस्यस्यापि स्वाधारता
प्रसंगाच्च स्वान्यत्वे सति स्वनिष्ठपतनानुत्पादप्रयोजकसंयोगवत्त्वं तदिति चेन्न पतनदशायां
तादृशाधिकरणाप्रसिद्ध्या व्यवहारादिरित्यलं अथ धाराधेयभावस्याधेयार्थत्वे क्षणे वर्त्तते घटस्त्यादौ
धात्वर्थस्य ... आधेयतारूपत्वेन तत्र भूतलाद्याधेयताभावेनायोग्यताप्रसंगः इति चेन्न त
त्र निरूपकत्वस्यैवाधारतारूपत्वेन निरूप्यत्वस्यैव सप्तम्यर्थत्वात् भूतलादिनिरूप्यत्वस्य
च वर्त्तते निष्ठत्वावच्छेदाधानत्वप्रयतेर्वेति हेतुत्वं तद्भवद् स्यादौ हेतोर्हेतुतायां वो ऽन्वयपदार्थ
त्वोत्पत्तिनित्याभावेपि हेतुतायामन्यत्र निरूपितत्वसत्त्वेन सप्तम्युपपत्तेः अथ वा हेतुताया
पि आधारत्वमेवार्थः तन्निरूपकत्वमेव च यदादेस्तत्कर्तृत्वं एवं च तादृशधात्वर्थे भूतलाद्य
धिकरणकत्वमेव सप्तम्यर्थं तेन वोधप्रतीतत्रभूतलादेर्वाधानत्वं अथ धारसप्तम्याः क्रियायामेव प्रकृत्य
र्थाधिकरणत्वं यदि वोध्यते तदा वैशेषिके संयोगत्वं नीतिप्रयोगापत्तेः तत्र धात्वर्थस्य दादेः कर्त्रा
दिवृत्तित्वात् भुवि गच्छतीत्यादौ न स्यात् तस्य पतनवैशिष्ट्यं क्रियायामभुवि वाधात् इति चेन्न तत्र

कत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नाभावत्वापातात् एवं समवायघटितत्वेन सर्वसामंजस्यात् परंपरासं
बंधस्यापि प्रतीतिबलेन स्वीकारे [illegible] कल्पोपमानं अवच्छेदकताविशेषोप्यथा
र्थसत्त्वमप्यर्थः यथा वीणायां शब्दः कर्णे शब्दः श्रुत्वाग्रेकापि संयोग इत्यादौ एवं प्रकारकतानि
वीहाय भवतीत्यथाहावः सत्त्वमपि कवर्णो चेति चकारेणाकाङ्क्षाभाववादिनापि सत्त्वमी
प्रतपत्तासाध्यवच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यत्र साध्यवच्छिन्नत्वेयः साध्याभाववद्वृत्तिसत्त्व
रूपेण व्याख्याने संगच्छते तत्र क्रियाध्याहारे सापि तत्तया सामान्येन समासासामान्यपदैः सम
स्तोदोपि न भिन्नादौ तिमिङ्गात्तकर्मयोगे इत्यनेन समसमीपप्रकृत्यर्थचर्मादेहननादिक्रियाति
मित्तत्वं बोधयति निमित्तत्वं च न कारणत्वं चर्मादेर्हननादिक्रियाकारणत्वे मानाभावात् प्र
वृत्तित्वेपीच्छाकृत्यादिनान्यथासिद्धत्वात् अपि तत्क्रियाजनिकाया जनिकायाविति योज्य
त्वे तत्त्वान्तर्विषयत्वे स्वविषयकतादृशेच्छाधीनत्वमेव तत्र क्रियायां वयीसत्त्वमप्यर्थः तदेकदेश
विषयतायां निरूपकत्वेन प्रकृत्यर्थान्वयः चर्मान्वयः चर्मादेर्वीन्त्रवधाद्वादेः संबंधस्तत्सत्त्व
मर्थः अपि तु सत्त्वसमुत्त्वे स्वरूपसंबंधपेक्षिते तः गोष्ठु इत्यमानानां सत्वादरगतत्वेस्त्यादौ दोषस्वभा

ऊं वेनेत्येनेनगवादिपदासन्निधीनस्यसमानाधिकरणाऽऽह्यमानादिपदाच्चनीलंत्वमानयेत्यादौ
सु नीलादिपदाद्वितीयावद्विशेषणपदस्यविशेष्यपदसमानविभक्तिकत्वनियमात् धायकस्य
१३२ वेवभावयदंक्रियापरंतथाचयदिविशेषणकृदंतंनविशेषणतापन्नक्रिययाक्रियांतरस्यलक्ष
णंव्यावर्त्तनेनतद्वाचकपदान्तस्यमीतिनदर्थः उक्तस्थलेगमनादिक्रियादोहना दिसमानका
लीनत्वाद्युपात्कर्म्यादिपुरस्कारेणबोध्यतयाऽभिप्रेताश्चेतोव्यावर्त्तकविशेषणश्चविहितादृश
क्रियाश्रपि व्यावर्त्तकतयातत्कर्मायभेदान्वयिविशेषणगवादिपदान्तस्यमीश्रतस्तादृशास
नम्याः समानकालीनत्वादिकमात्रमर्थः तत्रउद्यायस्थापितदोहनादेर्निरूपकत्वेनान्वयादृ
हतसमानकालीनत्वादिकंगमनादौलभ्यतइतिनपुनःकेइत्याद्युपस्थापितक्रियायाःकृदर्थ
विशेषणानपेक्ष्यस्यतायाः समानकालीनत्वादिविशेषणत्वादिविशेषणत्वासंभवात् पक्ष
त्यर्थंगवादिनाऽन्वितार्थस्यसत्यस्यादौ यतासंभवाद्वाकिंतुसमभिव्याहृतदोहनादिक्रिये
वसत्यस्यार्थः तस्याश्चसमानकालीनत्वादिकंक्रियांतरेसंबंधः तत्रार्त्तमानार्थकृत्समभिव्याह
रस्थलेसमानत्वंदोषाोप्यसगानइत्यादिभविष्यार्थकक्तस्थलेषाक्कालत्वंइत्याद्यूह्यमिति. दा

वर्त्तितार्थकत्वस्य लेडुत्तरकालीनत्वसंबंधतयाभासते पाद्यसिपीतेत्यत्र घाणाम्पतीत्यादावर्त्तितार्थ
कत्कत्वमभिहारात्कार्य्यकारणभावेपि संबंधतयाभासतइत्यादिकमूहनीयमग्रिमत्वत्वेस
तिरत्पनंतरं समनन्तरत्वं व्याहार्य्यंचान्यथालग्रीयकं यभावेनोक्ते शब्दविषयतयासन्नम्बुध्य
न्तेः तत्रचास्य प्रतीतेरर्थस्याधारतागुणत्वं त्वाचाधारतायांसु बन्नाधारतायांतद्विशिष्टत्वसंबंध
तयाभासतइति चिंतामणिकारोक्तसमानाधिकरणयलाभनिर्वाहः यथानेनचैत्रेणभुक्त
मित्यादौ शयनभोजनादिक्रिययोः समानकालीनत्वभानेपितत्रतृप्रत्ययेनैवसममिव्याहार
भोजनादिसमानकालीनत्वं शयनक्रियायांबोध्यते तेनसममभोत्प्रत्ययतस्तदनभिधानप्रवस
त्यमीतिविधानात् चैत्रत्वयाभजपतामित्यादौ संबोधनेचेतिप्रथमासंबोधनमेवाहतत्रचकारव्य
वहितत्वात्जन्यबोधाश्रयत्वेनेकाश्रयमार्थतारूपेकायाविषयतासंबंधेनशक्तत्वार्थविशेषणत
याभानं प्रथमसंबोधनत्वज्ञानेविनापित्वयाभजपतामित्यादिवाक्याधीनसर्वैत्रादेवीकार्यबोध
सभोजनादिप्रवृत्तेसनिर्वाहाच्चैत्रेत्यादिप्रथमांतपदप्रयोगोः नर्थकइतिचेतत्संबोधनानुमा।
पकाशाधारणाभिमत्याद्विविरहविशिष्टचैत्रमात्रवत्किलेप्रयत्नपरशक्तिय्यहनिर्वाहस्यैवत

अ॰ स्वयोजनत्वान्नैवत्वनाशवक्लिप्तेसंबोधत्वग्रहं विनासंबोधनतावच्छेदकत्वोपलक्षितनयमांवच्छि
सु॰ न्नवावकतत्परत्वविशिष्टवैत्वत्वानुवक्लिप्तेशक्तेर्निश्चेत्मशक्यत्वात् नैवेवमपियत्रानैतरवा।
१३३ क्यंनघुष्मदूरितेतैवेशात्वहृदोस्तीत्याहोतत्रसंबोधनपदस्यार्थकंउत्तरयपादमेवेतिवाच्यंतत्रापित
हाक्यस्योपवाक्यार्थबोधोत्ववितत्वत्रूपतात्पर्यनिश्चयार्थमेवतत्पदप्रयोगात् तादृशतात्पर्यनि
श्चयंविनाक्षतादपितत्तदाक्याच्छेशदेःशाब्दबोधासंभवात् नैवत्वमप्यायानयनादिबोधापत्तेस्त्वव
लवणानयनादिबोधायोग्यावितात्नैधवमानपेतिवाक्याद्वैपरीत्येनुवैत्वमेत्वयोस्तत्तदाक्यार्थबोध
वारणायतदीयतदर्थबोधेतदीयतद्बोधार्थीत्वावितत्वरूपतात्पर्यनिश्चयस्यहेतुता श्रावणकत्वा
त् संख्यातिरिक्त सुवर्थःप्रकृत्यर्थविशेष्यतयाप्रभासतेइतिनियमे संख्याभेदवत्संबोधनभे
दोपिनिवेशनीयःअतःसंबोधनस्यप्रकृत्यर्थविशेषणतयाभानेपिनक्षतिः संबोधनस्यप्रकृ
त्यर्थविशेषणतयाभानेपिनक्षतिःसंबोधनस्यप्रकृत्यर्थविशेषणतयाभानेपिन। घ्यतयेव
भानमपेपमवस्त्वतेनामार्थस्यप्रत्ययार्थमंतरेणक्तैवक्रियान्वयइत्यन्वरोधात्त्वर्थकर्मत्वा
देःप्रकृत्यर्थविशेष्यतयाभानमपेयंतेनतत्क्तं नियमावरोधेनतथानियमेमानाभावात् संबो

धर्मविभक्त्यंतप्रकृत्यर्थस्यान्यत्रविशेषणतयान्वयात्संबोधनस्यविशेष्यतयाभानेनिर्दे
शिकमितिक्तंतंविलत्वेणशक्तिपदिकप्रकृतिकोस्मियामित्यनेनविहिताष्टाबादयःक्वचित्
स्त्रीत्वंप्रकृत्यर्थविशेषणतयाबोधयंति अजाखट्वाचूड्यामाचपलाक्काल्लगौरीगर्भि
णीस्त्रकेश्योनाबोस्त्रीत्वंवयोनिमत्त्वंनवस्त्रीपरपदात्साधुत्वार्थष्टाबादिप्रत्ययोनतुस्त्रीत्वंतस्या
र्थः क्वचित्स्त्रीत्वबोधकस्त्रीप्रत्ययप्रकृतितात्पर्यविषयत्वरूपलिंगजपदेतिप्रत्ययंस्वतद्वादे।
व्यभिचारे मानाटशाहेनोस्त्रीत्वासाधकत्वात्प्राणित्वेनवि शेषणेपिदेवतादेव्यभिचारात्तथा।
त्तुतत्त्वजवत्यपिप्रजानान्तीतिप्रयोगात्स्त्रीत्वस्यतरजपर्यान्वयितावच्छेदकतयाभानमात्रप
र्कं प्रत्ययार्थसाधारणजातिविशेषावच्छिन्नाभावस्यबाधेनतादृशप्रयोगस्यप्रमाणपन्नपत्नेः
नवशक्तिपदिकार्थएवस्त्रीत्वंतस्यचतदर्थएवजात्यादिमतिविशेषणत्वेनान्वयःस्त्रीप्रत्यया।
त्तद्योतकाएवअतएवस्वार्थद्रव्येचलिंगसंख्याकर्मादिरेवचप्रमीयंतेवनामार्थास्वयःकेषांचि
दशीमाइतिघातुकानांकारिकास्पिसंगच्छतेतत्रस्वार्थोजात्यादिरूपोगवादिरूपोगवादिपदस्य
त्यार्थः द्रव्यंगवादिरूपसामान्यमीतत्संगतैनेपदार्थिकोगवादिपदार्थः।लिंगस्यप्रातिपदिकार्थत्व

गं
शि:
१२५ मावच्छेदकमेव कात्र ब्राह्मणीत्यादौ पुंस्त्वबोधकपदं तत्राभावेन न दोषानुपपत्तेः ब्राह्मणादिपदा
त्तु जात्यादेः इंद्रियस्य च भावं नियतमेव लिंगभानं तात्पर्ययोग्यताधीनेकाविके ब्राह्मणीत्यादौ पुं
स्त्वावबोधादिति वाच्यं उक्तयुक्त्या पुंस्त्वस्य शाब्दिकपरिकार्यत्वेप्यनेतानां शाब्दिकपदानां
स्त्रीत्वार्थकत्वे गौरवात् लाघवेन स्त्रीयमां स्त्रीप्रत्ययानां तदर्थकत्वकल्पनौचित्यात् तत्र प
व स्त्रीत्वसंग्रहाय शाब्दिकपरिकार्यं त्यादि सूत्रे लिंगग्रहणं त्वन्यथा शाब्दिकपरिकार्यं एव तद्भावे
णाद्युपक्रमपादानानुपपत्तेः क्वचित् स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं भार्यात्वेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेनाबोध
यति आचार्याणी मातुलानी इत्यादौ भार्यात्वं संबंधविशेषः तत्रैव च निरूपकत्वेन प्रकृत्य
र्थान्वयः खट्वारूढोऽदेवताहि पद्दे च स्त्रीप्रत्ययाभावात् अर्थबोधकाः तत्र प्रकृत्यर्थे पानि मत्वस्या योग्यत
या नन्वयानत्। न च शार्ङ्गरवीत्यादि रूपं यमीं तदेवमेव तत्र परं परासंबंधेनार्थं गतनतयाभासते
तस्मादनेमानाभावात् प्रख्याख्याविनय ब्रख्याख्पदं स्त्रीलिंगपदेन स्त्रीत्वविशिष्टार्थकृपा
रूपत्वेनाद्व्यादिपाद्वानां स्त्रीत्वविशिष्टावबोधकत्वेपि न तदोसंतानपपत्तिश्रुश्रमस्मानेय १२५
दुःखद्रष्ट्यातानिषेधासंगतिः न चैवं सेनान्यस्त्रियै इत्यादावपि तदोसंज्ञास्यात्सेनान्या

दिशब्दसमनन्तरविशेष्यानिमत्तयास्त्रीलिंगत्वादीनिवाच्यंयोगावस्थारेणाविशेष्यसमभिव्याहारस्त
धीनायाःस्त्रीलिंगतायाविवक्षणीयत्वादीतिसंक्षेपः तद्धितप्रत्ययाग्र्यपिनामप्रकृतिकाःक्व
चित्प्रकृत्यर्थैनस्वार्थैकदेशस्यक्वचित्तेनस्वार्थस्यान्वयबोधंजनयंतितत्रगार्गीविन्यपत्या
र्थविहितेनतद्धितार्थस्यापत्यस्यैकदेशेजन्यत्वेनिरूपकतयाप्रकृत्यर्थगर्गाग्न्वयः गार्ग्यंइ
त्यादौतद्धितार्थगोत्रापत्यैकदेशगुत्रापत्यैकदेशपुत्रत्वघटकजन्यत्वेतदन्वयः गार्ग्यायण
इत्यादौतद्धितार्थस्यपुत्रापत्यस्यैकदेशेजन्यत्वेगार्ग्यस्यजीवतिनवंश्यपुत्रेतिपरिभाषित
पुत्रार्थघटकजीवनेवगर्गादेरन्वयः तेनगर्गादिजीवनकालीनोगर्गगोत्रापत्यमपमितिबोध
मोजिकुंवासदत्यत्रतेनवत्त्वमित्यर्थैतद्धितोविहितः तत्संबंधाधीनतदीयरूपारोपविषयत्वंते
नवत्त्वंशाब्दःप्रतीतत्यारोपमात्रपशब्दादेरारोप्यप्रतीतिमात्रायतलादिनावत्त्वस्य
वारणायाधीनांतमारोपविशेषणंपदादेरस्मरादिनावत्त्वस्यवारणायतदीयत्वंरूपत्वंरूप
विशेषणंग्रद्वरागकरणस्यसंग्जिष्ठादेःप्रकृत्यर्थस्यतद्धितार्थैकदेशसंबंधेप्रतियोगितया
रूपेवान्वयप्रतयान्वयः शुक्लस्मव्योमित्यादौतद्धितार्थसंस्कृतैकदेशपाकादिरूपसंस्कारेस्व

शं०
मु०
१२५

लोपादेः प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनान्वयः पौषी रात्रिरित्यादौ नक्षत्रयुक्तः कालार्थे तद्धितः काल
स्य नक्षत्रयुक्तत्वं च नक्षत्रस्य राशिभोगाद्यर्थत्वं तद्देशो राशिभोगे च कर्मत्वं तद्यान्वयः नक्षत्रस्या
न्वयः पौषो मासः पौषो वर्ष इत्यादौ सास्मिन्निति अनेन विहितस्य तद्धितस्य पौर्णमासीवृत्तितत्वाव
च्छिन्नोर्थः पौर्णमास्याः प्रकृत्यर्थे पौषादेरभेदेनान्वयः पौषादिपदं च न केवलयौगिकं पौषः य
त इत्यादिव्यवहारानिरहात् अथैवमपि अतोरूढमपि अत एव सूत्रे संज्ञाग्रहणं रूढिरिति रूप
कत्वावच्छेदकं च सामान्यनिष्ठं शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तं तिथिसमुदायत्वं नत्वत्रिंशत्तिथिरूपसाम
त्वमात्रं पक्षिकिंचिन्निष्ठव्यवधिकत्रिंशत्तिथिसमुदाये मासव्यवहारेपि चांद्रसौरपौष्यादिव्यवहारे भू
नपौषादिव्यरितत्रिंशत्तिथ्यंतर्गततिथिषु पौषादिव्यवहारविरहात् अथैवमपि सौरपौषा
दिव्यवहारस्यानिर्विवादतया थातुः स्पर्वविधिष्टत्वमेव न कथं पौषादिपदशक्यतावच्छेदक
म्पेयपत इति चेन्न सौरपौषादौ पौष्यादिपूर्विकृत्यौर्णमासाप्रलाभे योगरूढिसंभवपौषपदार्थत्वं वि
लोपापत्तेः न च नक्षत्रादिम्बलेप्यैव पौषादिव्यवहारः सौरपौषादौ नक्षत्रयुक्तत्वाभावात् तथा सति
योगार्थस्तु न्यायादानवैयर्थ्यात् अथ विलक्षणतावच्छेदकविशेषे पौषादिपदसमुदायार्थः कालवृत्तिः तत्र १२५

लक्षणया पौषो मासे पौषव्यवहारस्योपगौणत्वान्न तु स्थलपद्मादौ पंकजादिव्यवहारवदिति
वेन्नहि तत्र पौषादिपदप्रवृत्त्यर्थं मासनिमित्तकाद्येककल्पनाद्विलोपप्रसंगः यथा सूत्रपा
णिग्रंथानुसारिणान्तु यवगादिस्थायित्वरूपशक्तिपदादिदर्शितेषु यवगादिस्थरविसम
ष्यमकरादिस्थरविसंक्रांतिमन्मासमिलन्यवगादिस्थत्वाधिकरणत्वरूपशक्तिपदादिदर्शिते
ष्वाहृत्यमेव प्रत्यौक्त्वं तिनन्न यौगिकत्वं प्रत्यौ विभौन्नेयाविति वचनात् पौषादिमासी ए
पौर्णमास्योः पुष्यादियोगस्यानियमात् न च योगानादरे लाघवान्नक्षत्रराशिस्थरविविशिष्ट
कालरूपमासादिमात्रपरपौषादिपदशक्तिरुचितेनतिवाच्यं सा वैशाखस्यामावास्यायां रोहि
ण्यां संबध्यते इत्यादिश्रुतिवलाच्चांद्रपक्षे वैशाखादिशक्तिसिद्धेः वस्तुतो नक्षत्रेण युक्तः काल
इत्यत्र तत्र योगयोग्यत्वमेव विवक्षितं प्रत्ययस्यमेव विवक्षितज्ञायामपि पौषादिमार्गिमायां
पौष्यादिव्यवहारात अन्यथामावास्यायां दिमगतो नास्तिह इत्यादेः संगत्यापत्तेः पुष्यादियोगयो
ग्यतावयत्नसादिस्थरव्याख्यपत्नीपत्वंनहृष्पाक्रांतपौर्णमासीवदितत्त्वरूपयोगलभ्यताव
च्छेदकं नियतमेव पौषादेरितिनोक्तावपपन्नापौगिकत्वनिराकरणसंभवस्तन्यदानाम्

श्री॰ मु॰ १२१

ग्रथैवं निरूढत्वरूपस्य पुष्यावयवदिनतया तेन रूपेण पूर्णिमाबोधकत्वं पौष्यादिशब्दानां योगि
कत्वं च समस्ति एवं नागन्निपौषीत्यादिरित्यादौ पुष्यादियोगरूपवृत्तीयनेन च न निरूढत्वं योगरू
पत्वे मकरादिस्थरव्यर्थक्रमस्य पदतो पराज्ञादावपि तथात्वं व्यवहारादिनिनन्तत्रेणाप्रक्रः कालरू
पत्वं योगरूपवविवक्षणीयो न तु योगतयोगयोगरूपत्वमिति पौर्णमासं पौषादिपदस्य तु योगि
त्वसंभवश्चेद्दृत्व तत्पौष्यादिपदं निरूढत्वरूपावच्छिन्नपूर्णिमारूढमेव पौषादिपदानां तु योग
पुरस्कारेणमामवावकत्वे वाथकाभावात् पौर्णिकत्वं कथं प्रत्याख्येयमन्तवमासिस्मिन्योर्णि
मासोतिमुत्रमप्यास्मिन्नेपौष्यादिपूर्णिमायोगरूपलेत्यर्थे विवक्षणपाथनुराशिस्थरव्यापक्षश्रुक्त
प्रपदादिदर्शीलननहिंतो न समुदायरूढविग्रहकन्तपौपपन्नौ योगरूढिस्वीकारेः नविनदृतिवा
च्यं केवलरूढिपदेनसमुदायपशक्तानावच्छेदकशरीरेप्रावश्यांत विशेषणाप्रदेशेणागौरवात्
पौषमाघादिनामपदानां ग्रहयमौवच्छिन्नेशक्तिकस्यन्तमपेत्यमासिस्मिन्त्यर्थेः एग्रन्यपक्ष
कशक्तिकल्पनाधिक्यस्योचितत्वात् नचयोगरूढिपदे पौषादिपदानां योगार्थेरूढ्यर्थाभे
दान्वयबोधजनकत्वकल्पनाधिक्येनगौरवमितिकं चं भवन्मतेपितन्नदर्थे पौर्णमासिकरूढ

१६०

त्वभ्रमस्यायथांशनिवर्त्तकत्वसंभेदान्वयं पदवत्वग्रहेतयान्वयबोधस्य उद्देश्यत्ववत्पानेत्रतादृ
शापदेहेतताकत्वस्य तस्याश्चरूपकत्वाभावादिति दिक्। वैसंवांग्नक्रूपेदं हविरित्यादौ देवतार्थविहि
ततद्धितसमभिव्याहृतमंत्रस्य तन्मंत्रस्य तद्देवताकत्वेन उद्देश्यकत्यागकरणतया बोधितत्वं त्वयम
त्रस्य त्यागकरणत्वं बाधितं स्वेव विनापि मंत्रमिक्तविशेषरूपस्य तस्योत्पत्त्यावभिवारान्न दृ
ष्टसाधनताज्ञानं तदितस्कृत्यसमानस्पान्यथासिद्धत्वाद्धेति मंत्रस्य करणतां कथं वेदोबोधये
त् बोधयत्वाश्रमाणाभावेन सत्यं मंत्रस्य त्यागकरणत्वं त्यागांगोच्चारणकत्वेन तत्तज्जनकत्व
मेतानदोषः हविषस्तद्देवताकत्वेन उद्देश्यकत्यागकत्यागकमंत्वेन त्यागोद्देश्यतायां तद्दे
वतापदार्थत्वात् न चैवं हूतोदिसंप्रदानब्राह्मणस्य हूतादिदेवतादिदेवतात्वापत्तिः उद्देश्यप
देनवेदबोधितवाधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेणोद्धा विषयतापायत्विवतितत्वात् संप्रदानेच।
स्वामित्वस्याबाधितत्वात् न च त्यागोद्देश्यत्वायाश्च न श्यांगपिवोधनात्तद्धितचतुर्थ्यादेवतात्वबो
धनात्तद्धितचतुर्थ्यादेवतात्वबोधकतायामविशेषात् तद्धितेन चतुर्थ्यावामंत्रलिंगेन वापुनः
देवतासंगतिरुच्यते ऽर्वतं तत्परं परमित्यनेनविरोध इति वाच्यं त्यागोद्देश्यतायां वैदमेयत्वस्य

ठं
श्रु
१९२

धिकस्याधिकस्यानिवेशनीयतयावक्तव्यात्वंशब्दो यथैनेनस्यो पाथ्यांतववो यथातयावक्तव्य
र्थोनदेवतात्ववो यस्यविलंविततयातद्धितापेक्षयावक्तव्यांजवन्यतापेक्षयावक्तव्यांजघन्य
तोपपन्नैःदेवतार्थविहितत्वात्द्धितेनदेवतात्ववटकतरं शास्त्रापिवो थनातत्र्ययवक्तव्यांवेदसे
पन्वेशास्यमानात्स्वो यथैनपित्यागोर्हेपपत्वसमानतात्हो यथैनेपित्रादीनांसाहित्यावच्छित्रा
नांपितादीनांसाहित्यत्वरूपोदत्वादितिवक्तव्यथोनत्यागोर्हपपत्तावो यस्यापिनरोदेवताद
तितसमानार्थकदेवतायत्त्वादीनतिरिक्तत्यागोर्हपपत्ववोध्यापेक्षपाः विलंवितत्वेनसाहि
हित्यावच्छिन्नानांनिरपेक्षताणांवाश्राद्धेर्हपपत्वमित्यत्रवक्तव्यंपेक्षयादेवतापदस्यवलव
त्वेसूत्रपाणिपर्यालोचितेविनिगमनकंसंगच्छतइतिवेदपिनरूपोरत्वादितिवक्तव्यांसा
हित्यावच्छिन्नस्यत्यागोर्हपपत्तावो धेतत्रवेदसमानार्थकस्यतिकयजन्यत्वग्रहेसत्येवा।
श्रमात्रापशंकाबदयः तादृशाग्रहेसत्येवाश्रमात्रापशंकाबदयः तादृशाग्रहस्वविलेविते
देवतापदात्यागोर्हपपत्तावो यत्रतत्रर्हपपत्तां पेक्षेवेदूवोधितत्वावगाहीस्वास्मिन्नपामाण्य
पंक्तावृदासायनत्रानांतरमपेक्षितंतेस्वस्यैवस्वातंत्र्यकोर्हेपपत्तावोधंपोव्यावर्त्तकवेदजन्य

त्वावगाहनात्तत्रसामानाधिपर्यंकाकलंकिंतस्त्रवोधेनालेप्याकिंचित्करइतिदेवतापदस्यहविर्नि
र्दिश्यमानत्वसामान्यपरकत्वेवोधजनकतयावत्त्वेनवि॰लिंगमनायाउपपन्नेः एवंश्राद्धार्थावाहन
प्रकाशकाल्पितनदइत्यादिमंत्रादह्नववनोपस्थापितसोहित्यावह्निनावाहनवोधेनवोधे
नसाहित्यावह्निनानंत्राद्वदेवतात्वलाभेपिमंत्रलिंगस्यविपत्तावाधकत्वकोदिसायेत्वम
त्रितित्रयाधीननपासनतरांपितरोदेवताइत्यतोडवंत्वतेतिवोध्यंकापोतंराजन्तेजनेतत्या
दौसमहार्थविहितस्यपर्योत्स्यदापत्तावह्निलोर्थः पर्णोसौप्रक्तत्स्यर्थकपोतत्वाद्यवह्निल
स्यान्वयः कपोतश्चकसारिकाप्रदिपर्यांतसमदायत्वस्यपयोत्पिञ्चत्तन्यूनत्वन्निकपोतत्वादि
नावह्नित्वतेश्चनोनताट्टासमदायेकापोतादिव्यवहारः पर्योस्यवह्वेदकत्वेवान्यूनत्ह
त्रित्वमेवतेत्रमनत्वनगतिरिक्तवृत्तित्वमपित्रस्यानश्यस्थाकाशत्वदेरिवनटत्वादेरपि
ह्नित्वादिपर्योस्यनवह्नेदकत्वानश्राकाशावितिवनवटावित्यपितस्यानऽऽस्यवकपोत
सात्रवृत्तित्वातत्वादिपर्यातस्यावापि अतिरिक्तवृत्तिकपोतत्वानवह्नेदकत्वात्विवाहानकपोत
शतादावपिकपोतादिव्यवहारोपपत्तेः पर्योस्यसमक्रुपमेमप्यतदनवह्नेदकत्वेगत्यंतरेवै

ओं तृतीयमथानुप्रकृतिकाख्यातत्वनप्रकृ॰णाख्यभूतयः प्रत्ययाः केचित्प्रातपर्याप्त्वितस्वार्थप्र
सु॰ वर्तेप्रर्याप्तत्वमनभिदध्यानाप्रकेचिदाकांक्षानिर्वाहकतयाप्रकृतिभिःस्वीयार्थबोधनप्
१३८ बोधकत्वेनतत्रलआदिदृशलकाराणांलःकर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यइतिसूत्रेणकर्तृकर्म
भावे — बृविशिष्टानांस्तत्वसामान्यमर्थः तावन्मात्राभिधानेनैवप्रथमांतपदोपस्थाप्यविशे
षणतयान्वयेनप्रकृतिविशिष्टस्यकर्तृबोधनिर्वाहात लकारस्यतद्बोधकतयानलः
कर्मणीतिसूत्रविरोधः बोधकतायाएवतत्रसत्यसमर्थकत्वात नन्ववाचकतायाःगौरवेण
विशिष्टधर्मिणिशक्तेर्बोधानामेवःप्रवृत्तौसात्स्यै लकारेप्रथमांतपदसामानाधिकरण्यप्रबो
दस्याभेदेननतदर्थान्वितस्वार्थबोधपरत्वाभावेपिकर्थविद्रूपपाद्दतासंभवातं तृतीयाःसा
धुतानियामकंलकारादिनाकर्त्रैरनभिधानमपिकर्तृत्वविशिष्टबोधनमेवनत्वविशिष्ट
शक्त्याबोधनप्रपर्यंनमतोविशिष्टस्यलकारावाच्यत्वेपिचैत्रःपचतीत्यादौनतृतीयापत्ति
रन्वयबलेनविशिष्टबोधानवेत्रःपक्तेत्यादौकृत्प्रत्ययस्यधर्मिणिशक्तावपिनत्ततिःश
ब्दाधीनविशिष्टबोधसाधारणाबोधस्येवानभिधानपदार्थप्रतियोगित्वात तीयेत्यनुशा

सत्येपि समभ्यर्थो बोधकत्वमेव तथा च चैत्रेण पच्यते इत्यादौ तृतीयाकर्तृत्वमप्रकृत्यर्थवि
शेष्यतयैव भानात्कर्तृत्वविशिष्टधर्मिबोधकत्वाभावमिति सूत्रार्थविरोधः यदि च तत्र कर्त्रादि
पपदं धर्मपरं तथा च समभिव्याहृतलकारेण यन्न हितं कर्तृत्वं तृतीयार्थ इति सूत्रार्थः चैत्रेण
पच्यत इत्यादौ कर्तृत्वस्य तृतीयार्थत्वान्न कारेणानभिधानं स्वरसमिष्यते तदा तत्रान
भिधानवशाद्वाधौ भवतैव वक्तव्यः तत्तावद्वाचकत्वं न तद्वंश्यः लकारसामान्यस्यैव कर्तृत्वशक्तत्वे
नात्तु क्लिंसंभवात् कर्त्रौ विघकोः साधुत्वादेव चैत्रः पच्यत इत्यादिवारणात् यगायतुत्तन्नवत्वस्य
कर्तृत्वज्ञतावच्छेदककोटावनिवेशात् तत्र तद्विशेषे पच्यते माषाः भिद्यते कुसूलः लूयते के
दार इत्यादौ कर्मकर्तृः कुसूलकेदारादेः कर्तृत्वबोधानुपपत्तिः नवतत्र स्वयमेव त्यस्याध्याहारे
णाव्यपस्वयमेवत्यस्याध्याहारेणाव्यपस्वयंपदोत्तरतृतीयया कर्तृत्वं बोध्यते न तु लकारेणे
ति वाच्यं स्वयमित्यादिपदाध्याहारं विनापि तत्र कर्तृत्वबोधाभ्युपगमात् तत्र लकारेण क
र्तृत्वबोधने कर्मकर्तृः कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यतिदेशवैयर्थ्यापातात् लकारस्य कर्म
त्वबोधकत्वस्यैवंगात्मनेपद चिणचिणवद्भावत्रूपातिदेशफलत्वनिर्वाहात् तत्र कर्मकर्तरि

ॐ
सु॰
१३५

लकारार्थीकर्मत्वबोधस्यापावश्यकत्वान्तगत्याकर्त्रैः कर्मत्वाभिप्रेदेशीचैत्रः स्वंपश्यतिसे
हंतोस्यादावपिपरात्मनेपदादिप्रसंगात्लकारेणाकर्मत्वविवक्षायामेवकर्मत्वात्तस्यजया
कर्मसंज्ञाबाधेनात्मनेपदविधिप्रसंगाभावात्तुपपन्नैः कर्त्रैरिणार्विन्याय्यपवादविषयतयापको
प्यत्निर्वोह्यादितिसार्थकत्वात्नचकर्मत्वकर्तृत्वयोरुभयोस्तत्रबोधस्वीकारेपकर्मवस्याप्या
तार्थेनयोरुद्देश्यतावच्छेदकतयाभानासंभवात्समूहालंबनबोधएवस्वीकरणीयइतिवा
कर्मेदापत्तिरितिवाच्यंएकत्रद्वयोरूपमितिरीत्यानुभयबोधस्यसमूहालंबनविलक्षणत्वात्स्वी
कारात्तत्परिहारविधेयत्वज्ञानेसमूहालंबनमेवस्वनत्पवविधेयभेदेवाक्यभेदइतिमीमांसकसि
द्धांतोपीत्युच्यते नन्वत्तास्त्वधातोरेवस्वकर्मकक्रियायांलक्षणाकर्तृत्वेसंवंधएववास्त्वितिरु
पकक्रियाकर्मत्वस्यांशेनभावदृत्यलम्एवंकर्मत्वेपिप्रवृत्तेगोःपाकोहगोःनमृतेदंडस्व
लेप्रवृत्तेस्तदंडस्मृलेप्रवृत्तेस्तदंडहत्यादौगापर्योनभावदृत्यलम्एवंकर्मत्वेपिप्रवृत्तेगोःपाको
हगोःनमतेदंडस्मृलेप्रवृत्तेस्तदंडस्मृलेप्रवृत्तेस्तदंडहत्यादौगापर्योनभावेणाककर्मकत्वेनाति
वाहेनतनहस्तनमोपक्षविशाविनियक्षरीणानिषेधोपपत्तिः एवंचैत्रेणापदनानरस्या

दौ कर्त्तृत्वेकतायाउपपद्धवत्वात्तत्त्वनीयानुपपत्तिः चैत्रः पच्यतइत्यादौ लकारेण कर्त्तृत्ववोध
नात्स्यात्लकारसाधारणरूपस्य तद्वाचकतावच्छेदकताघोग्यात्तृत्वनापि तद्बोधकत्वं न तदनभिधे
नेचैत्रेण पच्यतइतिवाक्यजवोधे कर्त्तृत्वविषयके तादृशवाक्यघटकसकलपदानामे
वजनकतया तदात्मकस्य कारस्यापि कर्त्तृत्ववोधकतायावाउग्राचैत्रेणअन्याख्यपत्वात्तक
र्त्तृत्वविषयत्वाप्रयोजकत्वे लादीनां तदनभिधायकत्वे चैत्रेण पच्यतइत्यादौ धात्वर्थे विशे
षणतया कर्त्तृत्वविषयतानात्मनीपाप्रयोज्यत्वेन तयाख्यातप्रयोज्याख्यातस्याश्रयतासंबं
धावच्छिन्नकर्त्तृत्वप्रकारतायाएव कार्यतावच्छेदकत्वादित्यपि न सम्यक्पयवसितं वीनरवा
कार्थवोधासंग्राहकतया प्रकारता याएवाख्यातजन्यतावच्छेदकत्वासंभवात् प्रथमांतसम
भिव्याहारेज्ञानस्योपयता ज्ञानस्य योग्यताज्ञानादेश्च जन्यतायामव्रकप्रकारतायाअवच्छेदक
त्वात् पदविशप्रथमांतपदसमभिव्याहृत आख्यातपदजन्यतावच्छेदकतयैव धर्मिविषयतानि
रूपितकर्त्तृत्वविषयताया आख्यातप्रयोज्यत्वे कर्त्तृत्वविषयतासामान्ये वनाख्यातपदज्ञान
स्यसामान्यजन्यतावच्छेदकं ज्ञानादशा सामान्यकार्यकारणभावेनानावाशिज्जयानेन दापिचैत्रेण

ग्रं°
मु°
५५

पचतेतंदुलमित्यादिवाक्यार्थबोधस्यपरस्परसमभिव्याहृततत्तत्पदसमभिव्याहारप्रवाक्यार्थता
वच्छेदकतयातद्वाक्यार्थविषयतांतःपातिकर्तृत्वविषयत्वयात्राव्यवच्छेदकाख्यानश्ययोग्य
त्वेऽर्थविरमेवेतिमेव अनभिहितेकर्त्रादिरन्वतापेत्वस्यकर्तृत्वविशेष्यतयाप्रातिपदिकार्थः
विवक्षितेसतितन्त्रीयेत्यर्थः प्रातिपदिकार्थविशेषणतयैवकर्तृत्वस्यविवक्षितत्वइतियाव
तत्र्यवधारणापरतयाप्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाकर्तृत्वेविवक्षितेतदुत्तरंतन्त्रीयेतिप
र्यवसितंसूत्रवृत्तेः पचतीत्यादावाख्यातार्थत्वेनकर्तृत्वबोधनाऽनुपात्तानामप्रयोगइति
व्याघाततन्त्रीयापत्तिविरहात्प्रातिपदिकार्थान्वयितयाकर्तृत्वविवक्षायामित्येवसम्यक्
किंविशेष्यतयाऽन्वयित्वपर्यंतानिवेशेनेतिनाशंकासंख्यातिरिक्तस्वार्थस्यप्रकृत्यर्थविशे
ष्यतयैवान्वयइतिव्युत्पत्तिमूलकत्वेनविशेष्यतयाऽन्वयित्वपर्यंतस्यावश्यविवक्षणी
यत्वात्यस्माच्छ्रुतार्थानन्तरोधेनकर्त्रभिलकावविभक्तयोःप्रातिशक्तिवादिभिर्वैयाकरणैरप्राति
पदिकार्थविशेष्यतयाकर्त्रादिविवक्षितेतन्त्रीयेत्येवसूत्रार्थोवाच्यः अन्यथावेत्रेणपच्यतइत्य
त्रैकत्रैवानभिधानस्योक्तक्रमेणतृतीयावत्तापत्तेरित्यलमधिकेन प्रथमानभिहितेकर्त्रादिरन्तनीये

तस्योक्तार्थकत्वे वैजात्यादिकं तत्त्व विशेषितयाक ॥ दिविचत्वाद्वैजात्येणोपपत्तौ तत्र हि प्रयोगाप
त्तिः न च परस्मैपदार्थकर्तृत्वान्वयि विशेष्यविरहात्तत्र यथाप्रयोगः विशेष्यतया पिकर्तृत्ववो
धकं भवानतेवैजात्ये भेदाभयकर्तृकपाकस्थले वैजात्यकर्तृकपाककर्ता मे चैत्र इत्यन्वयतात्पर्येणोपप
त्तिमे चैत्र इति प्रयोगस्य दुर्वारत्वाच्च न च कर्तृत्वातिरिक्तं किं विशेषणतानाप न्नायां कर्तृत्वे विशेष
णतानापन्नायां वा क्रियायामेव तत्तीयार्थकर्तृत्वान्वयोऽभ्युपगन्तव्य इति वाच्यं वैजात्येणपावपत्तिमे
चैत्रेणापाचि इत्यादौ णपर्थकर्तृत्व विशेषणतानापन्नेपाकादौ वैजात्यादिकर्तृकत्वान्वये तनादृशाभ्युपगन्तव्य सिद्धेः
न च लकारार्थकर्तृत्वबोधकत्वबोधकत्वं मयाभ्युपगम्यते न कश्चित्तदोष इति वाच्यं पक्षे
लेवैजात्येण पक्ववान्मे चैत्र इति प्रयोगापत्तेः मैवं यत्र धात्वर्थातिरिक्तविशेषणतानापन्नकर्तृत्व विशेषण
तानापन्ने क्रियायां तत्तीयार्थकर्तृत्वान्वयोऽभ्युपगन्तव्यो न किं विधायकमवैजात्येणायवानि मे चैत्र इत्या
दयश्च न प्रयोगाः तथाश्रयपदव्युत्पत्तिर्विशेषणतया न विशेषणतानापन्न क्रियायां तत्तीयाकर्तृ
त्वबोधनासंभवात् किन्तु विशेष्यकर्त्वाद्यभिप्राये णावैजात्येणपचनीति वारणाय आश्रयविशेष
णत्वमपेक्षाश्रयातिरिक्तविशेषणत्वं निवेशितं विशेषणत्वं निवेशितं तत्र नापि हि तेन कर्तरि तत्तीयस्या

ग्रं
सु०
१४८

पि निरूढक्रियाविशेषणतया प्रातिपदिकार्थान्वयिकर्तृत्वस्य विवक्षायां तदुत्तरं तृतीया
भवतीत्येव वाक्यार्थ इति दिक् कर्तृत्वं च वेदः पचतीत्यादौ क्रियानुकूलाकृतिर्देवदत्तस्यैवानु
कूलकृतित्वेन कृतित्वेन वाश्रयत्वान्न वा चेतनावयोगवृत्ति काष्ठं पचतीत्यादौ च क्रियानुकूल
व्यापाररूपे कर्तृत्वे निरूढलक्षणा कृतित्वजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे लाघवात्. मीमांसकास्तु
व्यापारत्वेनैव शक्तिः पचतीत्यादावपि तेनैव रूपेण कृतिबोधोपगमात् एवं चाचेतनेऽपि प्रयोगो
मुख्य एव कृतित्वस्य लाघवं वा किंचित्करम् मुख्यमलघुगुरुरूपाभ्यां बोधो निर्विवादस्तत्र चेबल
वद्रूपावच्छिन्ने शक्त्युपगमात् शक्त्यैव कृतित्वेन बोधस्य सविवादत्वात् यापि तद्वच्छिन्ने श
क्त्युपगमे तत्र माव्योर्थः नादितात्पर्यकल्पनागौरवात् एवं बीजादिनांकुरः कृत इत्यादौ विना
पि यत्नं कृञः प्रयोगात्तस्यापि व्यापारसामान्यार्थता अतः करोति विवरणीयार्थकत्वेऽपि तत्त्व
तस्य एतत्त्वावच्छिन्नवाचकता नत्वा किं करोतीति प्रश्ने तद्वधीः समानप्रकारकत्वान्वयेन त
या त्वं प्रश्रकेवित् पचतीति वाक्यजन्यबोधे सति यत्नत्वावच्छिन्ने वर्तमानत्वसंशयानुदया
त्तद्यत्नत्वावच्छिन्नवर्तमानत्ववाधकत्वस्त्वेऽसिद्धे तद्वच्छिन्ने शक्तिलाघवान्निरस्यतीति नेह १४८

घटाभिन्नाभूतक्रियाविशेषलिंगकानुमानलभ्येन पतनत्वावच्छिन्नेन संवर्त्तमानत्वान्वयबोधक
त्वमाख्यातस्यार्थो ध्याहारमतेनेति सम्भवति लडादिकं तु वर्त्तमानत्वान्वयबोधे लडादिनत्त्वमभिव्य
क्तं पातं न्यत्वजन्यविशेष्योपस्थितेः कारणताया आवश्यकत्वात् अन्यथानिराकांक्षघटादि
पदमात्रावृत्त्युपस्थितावपि नत्र वर्त्तमानत्वादेर्लडादितो बोधप्रसंगात् न चाध्याहारवादिना
द्वारे पिधानं कुर्विति विग्नादितो द्वारकर्मकपिधानकृतेरिव पचतीत्यो वर्त्तमान इत्याद्याकारको वर्त्त
मानमानत्वादेर्बोधः दृष्टएवेति वाच्यं परस्परसाकांक्षपदार्थद्वयान्वयबोधपदाध्याहृतस्यवनि
राकांक्षपदाद्युपस्थितस्यार्थस्य विषयतायास्तेरूपगमात् न चान्वयानुभावकसाकांक्षपदसत्त्वा
त् तन्त्रीकारे निराकांक्षस्यापि अत्र भावकत्वस्वीकारान्नैः शाब्दबोधे आकांक्षानुपयोगाद्वेति
तत्र तात्पर्यलिंगेन पतनत्ववच्छिन्ने वर्त्तमानतानुमितेर्बोधगमात् तादृशवर्त्तमानत्वप्रतीतौ शा
ब्दत्वप्रतीतेः सविवादत्वादित्याहुः अत्र नैयायिकाः रथो गच्छतीत्यादावाश्रयत्वमेवाख्यातार्थो
न तु व्यापारः अन्यथोपगमे नानुकूलनोदनादिव्यापारस्य निगच्छतीत्यप्रयोगात् एवं च काष्ठं पच
तीति प्रयोगः पचधात्वर्थाक्रियाव्याख्यानस्य सामर्थ्येन परिस्पन्दात्मकः स्यात् न दृष्टं न हि चैत्रः पचतीत्या

ॐ दिप्रयोगेणाकाशं पचतीत्यादिप्रयोगस्य विषयः एवमचेतनेश्वरमतः कर्तृपदप्रयोगात्कृतोपिय
मु॰ त्नविशिष्टोर्थः एवं चैत्रः पचति पाककर्त्तानलेन तत्त्वचेतनं काष्ठादीत्यादिप्रयोगात्कारकस्य य
१५२ त्नविशिष्टार्थकतापाश्रावश्यकत्वात्तत्रापि चैत्रवशात्क्रियाधारेलक्षणेति नवयत्नत्वस्याख्या
तावाच्यत्वेवृत्तिनीचेन योनियत्नस्याधारणात्तथालकारकाकात्ताचच्छेदकत्वासंभवइति वाच्यं निष्ठ
त्वादियत्नस्याख्यातवाच्यत्वोपगमेहानिविरहात् निष्ठत्वादेः पाकानुकूलतामविरहेणानन्वयलेप
वत्तोतिप्रयोगापत्तिविरहात् इष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वजातेरेवाख्यातप्र
वृत्तिनिमित्तत्वोपगमान्नचाघ्रत एवईश्वरकृतेर्जन्यमात्रजनकत्वापिईश्वरः एवमीश्वरोयतते इ
त्यादयो न प्रयोगाः नचेश्वरो वेदवाक्यमथुरापांस्तयोविहितंरतीत्यादिप्रयोगानापत्तिः प्रत्याख्यात
स्यतत्वार्थव्यापारबोधकत्वोपगमात् ईश्वरकृतिसाधारणयत्नस्याख्यातप्रवृत्तिनिमित्तत्वे
पितद्व्यापारलक्षणायाआवश्यकत्वात् तथाहिश्वासपचतिशरीरंपचतीत्यादिश्वासादि
कप्रयोगविरहाद्याख्यातार्थकृतेरुद्देश्यतावच्छेदकशरीरविशेषावच्छेदेन समवायेनान्वयानि
यमः स्वीकरणीयः चैत्रादिपदस्यशरीरविशिष्टात्मपरतयाचैत्रः पचतीत्यादौ शरीरविशेषात्म १५२

कोऽहंस्यतावच्छेदकावच्छेदेनान्यानिमनवायेनान्वयसंभवात् गौः पचतीत्यादावपि गौणादिप
दस्य गोत्वशरीरावच्छिन्नान्यानिरूपितत्वात्तस्यैव वाच्यापारेलक्षणापरमात् एवंच चरकृतेः शारी
रानवच्छिन्नत्वादेत्कृतस्यलेकृतेसत्त्वान्वयासंभवइतिव्यापारलक्षणाआवश्यकोई चरकृतिसा
धारणायत्नत्वावच्छिन्नएवाख्यातार्थः असाधारणानुकूलत्वंपलेक्रियायाः संबंधश्चतयाभासते
नत्वनुकूलनामात्रं असाधारणानुकूलतायाएवं कोलालिरूपकत्वोगमात् अतोऽस्मदादिकर्टक
पाकादिक्रियावकूलकृतिमादायनेचरः पचतीति प्रयोगः वेदत्वचनादौ वेचरकृते देवासाधा
रणाकारणत्वादौ सत्वाच्चत्वेकरोतीत्यादौ कृतेर्हिधाभानेस्माक्षधातप्रत्यययोः कृतिवोधकत्वा
दितिचेन्नयकोद्वाविन्यादावेकत्वहित्वादिवोधकप्रकृतिप्रत्ययाभयसत्वेपिकथेकत्वादिधीव
स्वकृतेवाधकाभावात्तत्रविभक्तेः साधुत्वार्थकत्वेप्रकृतेपितयात्वात्। अथतर्हिकरोतिवेत्र
इत्यादौ शानिपहिकार्थेसानामार्थ्यधात्वर्थयोः साक्षादन्वयोपगमेकर्मत्वादिवोधकविभक्ते
रसत्वेपितेडलः पचतीत्यादौकर्मत्वादिसंबंधेनतेडलादेः पाकादावन्वयसंभवेनत्वाद्दशावाक्या
त्तेडलकर्मकपाकादिवोधापत्तेः नवशानिपादिकार्थप्रकारेकक्रियान्वयवोधपवाक्युत्पन्नेतत्क्रे

ॐ यात्प्रकारकशक्तिप्रदिकार्थबोधो योगीनिवाच्यं वदः करोतीत्यादितः कर्मत्वासंबंधेन कृत्यादेः स्वरादा
मु. वन्वयाभावात् क्रियाप्रकारकतामार्थबोधस्यानुपपत्त्वादिति चेन्न ऽ ज्ञातिप्रसंगवारणाय धातोः
१८३ कर्मत्वादिसंबंधेन क्रियान्वयबोधकत्वस्यानुपपत्ते रूपधामाल्लत्वाश्रयतासंबंधेन कृत्यादिरूपाक्रि
यान्वयाबोधकत्वस्यानुपपत्तेरिन्यदोषात् न च ताहृशातिप्रसंगवारणाय धातोरन्यकृत्यादिप्रका
रकान्वयबोधे शत्पजन्यविशेषोपस्थितेर्हेतुतावाच्या ताहृशाकारणाभावात् क्रियाप्रकारकश
क्तिप्रदिकार्थविशेष्यकबोधोपि न संभवतीति वाच्यं कर्मत्वादिसंबंधेन कृत्यादिप्रकारकबोध
स्याप्रसिध्या मत्प्रकल्पनेनापादकाभावात् ताहृशाकारणतायाश्चकल्पनात्तन्न च पङ्क्तिते इत्या
दौ चैत्रः कृतिप्रकारकबोधवारणाय बोधकारणताकल्पनमावश्यकमिति वाच्यं सति ता
त्पर्ये इष्टत्वात् कर्तृविशेष्यकान्वयबोधपरत्वात् तत्रत्यको ऽ साधुत्वाच्च प्रामाणिकानां न तथा प्र
योगः करणे चैत्रः इत्यादौ ज्ञादौ धात्वर्थकृतेराश्रयतासंबंधेनान्वयबोधवारणाय ताहृशस्कार्यका
रणाभावकल्पनमित्यपि तन्न ताहृशये श्राख्यातांतधातुनामसमभिव्याहारज्ञानहेतुतये बोधस्थले ता
हृशबोधवारणसंभवात् दीधिति कृतमज्ञ ऊहितिज्ञानानिकरोतीत्यादावाख्यातस्याश्रयत्वे

रुढलक्षणसीकावालनामार्थ्यैक्रियायाः साध्यादेरव्यपदेशाद्धः तत्त्वेनैव वाच्याश्रयत्वसंबंधस्यापि
कस्यज्ञानानिवेचरुत्यादिवाक्यजन्यबोधविषयताकत्वेनैव गौरवमनयापिपिपयत्रथानेत्तांनाश्र
यत्वेलक्षणग्रहः शाब्दबोधे वानत्रवैशादिविशेष्यकोज्ञानाश्रयत्वादिप्रकारको बोधः आश्रय
तायाः संसर्गतावादिनामप्यत्वमतः वैशादिविशेष्यकाश्रयतासंसर्गकज्ञानादिप्रकारकशाब्दबो
धस्त्र दीधितिकारमतेक्वचिदपि नप्रसिध्यतीनिवतादृशशाब्दबोधयोग्यताज्ञानादेर्हेतुताक
ल्पनेनतथाविधशाब्दबोधोंगीकर्त्तुंमणिकारस्यमतेश्रावणपकमितिगौरवंवक्तनेव्रैरेणज्ञायते
यदुक्तत्यादौकर्मप्रत्ययस्थले यावन्तोपदार्थानांप्रकारतावन्तोवैत्रोज्ञानानिषट्मित्यादिकर्तृप्रत्य
यस्थलेनस्यात्वपरं नविशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यं दर्शकं कर्मप्रत्ययस्थलेयस्यसंसर्गबोधकपदा
र्थस्यपदशोविशेष्यताकर्तृप्रत्ययस्थलेनत्निरूपकतायाश्चतदंशेप्रकारताद्रुत्यनुभवस्य
ह्रवत्वाभिप्रायेणव्याख्यातं दीधितिकारकृतीवकारवैरेणज्ञायतद्युत्पत्याधेयत्वरूपत्नीयार्थे।
स्यवैशविशेष्यत्वाभेद्रेणाधेयतानिरूपकत्वरूपावचतायाश्चैत्राणांप्रकारत्वेनादशत्वभवविरो
धात्तन्नववैत्रेणज्ञायतइत्यप्राप्याधेयत्वंसंसर्गविधयनतुविशेष्यमितिवाच्यंनयासाविशात्मता

श्री ज्ञायतेनेत्यादौवदादिहृसित्वाभावबोधानुपपत्तिः आधेयतासंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छे
मु॰ दकतयाचतत्संबंधावच्छिन्नघटाभावबोधस्यतन्त्रोपगमासंभवात् तत्संबंधस्याभावप्रतियो
१५५ गितानवच्छेदकत्वेज्ञानेनघटइत्यादिवाक्यजन्यप्रत्ययेज्ञानाद्यधिकरणाकनाहृशसंबंधावच्छिन्न
घटाद्यभावस्याप्यवगाहनसंभवात् एवंज्ञानेननवेत्यादिसंशयनिरासापकदाचित्ज्ञानेनघटइ
त्यादिकमपिप्रयुज्येत अतएवानुकूलकृतिमत्वादिरूपकर्तृत्वादेरपिचैत्रः पचतीत्यादौमानाकृ
तापिस्थाद्यिपतेनतत्संसर्गतानयपचतीत्यादावन्वयबोधानिर्वाहात् नाहृशसंबंधस्यहृस्त्वानियाम
कतयाभावप्रतियोगितानवच्छेदत्वेततासंबंधावच्छिन्नक्रियाविरहत्वयस्यतन्त्रोपगमासंभ
वात् एवंचैत्रेणज्ञायतइत्यादावाधेयत्वस्यान्वतोययाऽविवक्षणेप्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षया
तद्विषयाश्रितहृप्रथमैवस्यात् ज्ञानानिचैत्रइत्यादौचाख्यातेनकर्तृत्वाविवक्षणेआन्वयिकेरूपभा
वमात्रपरतयापरस्मैपदस्यश्चादिविकरणस्यचासाधुत्वापत्तिः भावकर्मणोर्विन्यात्मनेपदविधा
यकानुशासनविरुद्धत्वात्नकर्तरीत्यधिकारीयज्यादिभ्यः श्चा इत्यनुशासनाविषयत्वाच्चेतित
दाख्यातस्यकर्तृत्वबोधकतायुक्तिर्नसाधीयसी इतरविशेषणतयाकिंनसाधीयसी इत्यत्राह १५५

शेषणानयाक्रियाबोधपवत्वरूपभावविज्ञायामात्मनेपदानुशासनविषयत्वोपगमाउक्तस्थलेपर
स्मैपदसाधुतायास्तादृशभावविवक्षादिविरहस्य ज्ञापनशासनविषयत्वोपगमेनतस्यादिविकरणां
स्यसाधुतायाश्चनिर्वाहसंभवात्पचनपचनपचतीत्यादाविबोद्धृरूपतावच्छेदकविधेयाभेदेनज्ञान
नज्ञानानीत्यादेर्निराकांक्षतानिर्वाहायापिजानातीत्यादावाख्यातस्याश्रयतार्थतोपगमस्यावश्य
कः अन्यथाह्युक्तंतप्रतिपाद्यतावच्छेदकस्यज्ञानादिरूपविधेयाभिन्नतयानिराकांक्षताविरहेणात
थाप्रयोगापत्तेः एतेनतत्राश्रयतायाःप्रकारतोपगमेजानातिचैत्रइत्यादिवाक्यसमानवृत्तिकशाब्द।
सामग्र्याभिन्नविषयप्रत्यक्षादिप्रतिबंधकतायामाख्यातजन्याश्रयत्वोपस्थित्यादिरूपाधिककार
णानांनिवेशेगौरवेणाश्रयतायाःसंसर्गत्वमेवोचितमित्यादिकमनुपादेयं नरूपतीत्यादौप्रतियोगि
त्वरूपकर्तृत्वमाख्यातार्थःनाहृशसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेननरूपतीत्यादौनाह
शप्रतियोगित्वाभावबोधस्यैवस्वीकरणीयतयानसंसर्गतासंभवः अथाख्यातस्यकर्तृत्वशक्त
त्वावच्छेदकरूपेणैवचेतनवत्तिङ्त्वेनयातिस्पन्दादिसाधारणातिङ्त्वस्यगुर्वत्वातनत्वयाणिनीय
संकेतमेवंयेनतिङ्त्वेन परस्मैत्वमेवतिङ्त्वंतिनान्यशब्दारयात्मनेपदसंकेतेनगाह्यकंचआदिरंत्येनेतिसूत्र

[illegible] शु॰ १८५ मेवसंसर्गकेनमविरुद्धमामः थंनपाणिनीयतंश्रणांतित्वादिनाशक्तिभ्रमादेवाणाद्बोधइतिवाच्यम्
एवंसतिघटादौस्ववाचकघटादिवाचकघटादिपदेष्वपिकस्यचिद्घटस्यगुरुत्वविशेषोयसंकेतेनसंभवेन्
तत्स्यगुरुत्वानन्तरापितच्छब्दसौवशक्ततावच्छेदकतापत्तौतित्वादिषुपाणिनेस्तिङ्ःपदसंकेतवन्नरसं
केतस्यापिग्रन्थगुरुत्वीयस्यसंभवात्तन्नच्छेदात्वमपिप्रवृत्तिनिमित्ततायाःसर्वत्वाद्विनिगमनाव
यपत्तेः सूत्रकेवितन्तित्वादिस्यानितेनलकारस्यैवलत्वजातिपुरस्कारेणवाचकतापचतीत्यादौलका
रात्सर्वणाप्यादेशेनतित्वादिनास्थानिनःस्मारणात्तत्पदार्थोपस्थितिः आदेशादेशिभावमविज्ञ।
षोतन्तिपूत्वादिनाशक्तिभ्रमादेवार्थोपस्थितिः पञ्चतिवादेर्लादेशत्वज्ञानंनास्तितत्रलकाराद्वार्थो
पस्थितिंनत्रपचतीत्यादिवाक्याकाङ्क्षाद्बोधवारणायपचतीत्यादावपूर्वोज्ञात्वबोधेतिबोधेतिबोधे
देर्लादेशत्वज्ञानमपिहेतुःनचोक्तस्थलेथात्रसाकांक्षत्वज्ञानेभवत्येवशाब्दबोधस्तदसंभवेतनाद्
शकारणाभावादेवनज्ञानापत्तिरितिवाच्यंपचतीत्यादौतिवादिनालकारस्योपनेपितत्रद्वारसा
कांक्षत्वज्ञानस्योपकाराभावेनशाब्दबोधस्याप्रपत्तेःलकारेथात्रसाकांक्षत्वग्रहस्यशाब्दबोधहेतु।
त्वासंभवात्ननहितत्रद्वारसाकांक्षत्वेनलत्वादिस्थानीयेनकन्द्रपाक्लिलमेवतित्वादिःस्मारये १८५

त्। अर्पितलत्वेन वक्तव्यत्वमिति एवं तत्तद्धातुपदाव्यवहितोत्तरत्वरूपतत्ताकालत्वेन येन पुंसा
नेलकारः श्रुतस्तस्य तेन रूपेण तत्स्मरणसंभवादिति अत्रेदं चिंत्यं तेलकारतिवादौ वर्तिप्रसक्ता
स्यात्यादेशभावस्य द्वेवचनत्वात्रिवादिस्मारितलकारस्य वाचकत्वेन विचारसहत्वं तिवादेशेष्वपि वा
चकताग्रहस्तरतुरेर्यैनपवतीत्याचानुपूर्वीज्ञानस्यादितन्योपस्थितिसहकारेण शाब्दबोधजनक
ताकल्पनस्यावश्यकतया लकारजन्योपस्थितिसहकृततादृशानुपूर्वीज्ञानतिवादिधर्मिकलादे
शत्वज्ञानवदितस्मात् ममनुसंतरकल्पने गौरवेण लाघवभिन्नवादेवतादृश्यणशक्तिकल्पनायाअवित
त्वे चेति आख्यातसामान्यस्य कर्तृत्वद्वत्तद्विशेषस्यात्मनेपदस्य कर्मत्वे शक्तिः स्यात् यथाश्रुतग्राहि
वैयाकरणमतेऽवकर्मकरूपधर्मिवाचकत्वे गौरवात् पच्यमानपदार्थकर्मत्वान्वयबलाभसंभवात्
नवात्मनेपदस्य धानत्वान्तपपस्य धर्मिणि शक्तिः पच्यमानमानमानयेत्यादौ पच्यमानादिघानपदेन
कर्मत्वाद्यन्वययोग्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नावश्यकत्वान्नतपदोपपन्नावाख्यातरूपात्मनेपदस्य धर्मवाचक
त्वे निरुक्तिकमिति वाच्यं तद्रः शानचूमाधारतायास्यात्मनेपदत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वपक्षेन योक्ति
संभवात् तादृशात्मनेपदत्वस्य चानुगतनिर्वक्तुमसंभवात् पाणिन्यादिसंकेतसंबंधेनात्मनेपदत्वव

मु॰
१५८

स्पन्दत्वावच्छेदकतायाऽतीन्द्रियत्वाऽवकाशान्तर्भूतत्वात्तदोर्नान्तरद्वयेणाभातिकल्पनस्यावश्यकतया
लाघवात्कर्मत्वपवनत्वादिनैव कर्मत्वं च गमनत्वेनत्यज्यते ग्राम इत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयो
गविभागादिरेव विशेष्यतया तिङ्वाच्यः चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यत्र तृतीयार्थस्तत्कर्तृत्वरूपमाधेयत्वं
तस्य धात्वर्थे संयोगात्मकफलावच्छिन्ने स्पन्दे लक्षणया धात्वर्थस्य जन्यतासंबन्धेनान्वये परार्थसंयो
गरूपफले तस्य चाश्रयतासंबन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये ग्रामेऽन्वयः इति चैत्रवृत्तिर्यः संयोगावच्छिन्न
स्पन्दस्तज्जन्यसंयोगवान् ग्राम इत्याकारकः शाब्दबोधः चैत्रेण त्यज्यते ग्राम इत्यत्र संयोगस्थाने विभा
गमेतन्मात्रबोधस्तूपपादनीयः प्रथमं चैत्रनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगविभागादेर्ग्रामादावविवेचनादावपि।
सत्त्वात् चैत्रेण ग्रामस्त्यज्यते चैत्र इत्यपि स्यात् तस्मात् चैत्रेण नगरं गम्यते नत्यज्यते चैत्र इत्यादीति
चेत् अत्र दीधितिकारप्रभृतयः फलमिव वृत्तिक्रियान्वयिपदस्मृत्वेतत्त्वमपि कर्मप्रत्ययार्थः प
रत्वे च भेदरूपे दंतिर्योगितया फलेश्वास्त्रयतयान्वयिनः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यान्वयः चैत्रे चैत्रा
न्यसमवेतक्रियाजन्यसंयोगादिमत्त्वस्यान्वयायोग्यत्वात् तादृशसंयोगादिभावस्य च तत्रान्वययोग
त्वात्तत्र पञ्चमपदप्रयोगः स्वकार्यशीत्याद्युः नत्वेवं चैत्रनिष्ठ प्रथमान्तपदोपस्थाप्यकर्मणोऽन्वयि १५८

तावच्छेदकत्वाविशेषितप्रतियोगितया भेदांशेऽन्वयोपगमे चैत्रेऽपि चैत्रस्य द्वित्वादिना भेदसंबंधेन तत्तत्समवे
तक्रियायां परसमवेतत्वात्तेन रूपेण दोषोद्धारासंभवः प्रत्ययितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितयात
त्तत्प्रत्ययसत्त्वकाले चैत्रेण इत्यंशे गम्यत इत्यादावन्वयपत्तिः द्वित्वावच्छिन्नाभिन्नसमवेतत्वादेः क्रिया
दौ बाधात् तन्न च तत्र द्वयपदं लक्षणया चैत्रान्यद्वयपरमिति वाच्यं भेदे न गम्यते भेद इत्यादौ संदपदा।
प्रभेदान्यभेदपरत्वासंभवात् भेदान्यसमवेतभेदस्य क्रियायां प्रसिद्ध्या वपपत्तितादवस्थ्या
त्। अत एव गतभेदगतत्वज्ञ तद्व्यक्तित्वोपस्थित्या चैत्रेण यत्नात् कर्मव्यक्तिभिन्नभेदलक्षणाग्रहस्य तादृशवा
क्यजन्यधीपूर्वं नियमतोऽसंभवात्। न च फलविशेष्यकज्ञानं तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासं
बंधेन परत्वेन त्वयान्नं वैयर्थ्यापत्तिस्तेनान्वयैः फलत्वात्तत्पपत्तिरिति वाच्यं संसर्गतान्यं ज्ञाने तु रोधे
न तदुपस्थितेरपि शाब्दबुद्ध्यावपेक्षणीयत्वात् तद्व्यक्त्या तद्व्यक्तिर्न गम्यत इत्यादावभावप्रतियोगि
कोटिप्रविष्टतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभिन्नसमवेततद्व्यक्तिसमवेतक्रियायाः प्रसिद्धेः येन फलेभेदस्यावक
र्मप्रत्ययार्थः फले तत्र भासमानसंबंधेन भेदस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन क्रियायां चान्वयः भे
दस्य लयोत्कर्मणा ज्ञातः संबंधेनान्वयः समवेतक्रियावच्छिन्नभेदस्य वैजात्यानाश्रयपरतितादृ

शं. बु. १५८

ध्वंसक्रियाजन्यफलाश्रयत्वेऽपि तस्य चैत्रेणागम्यत इति न प्रयोगः संबन्धेन गम्यत इत्यादेरेकसंबंधादिनिष्ठक्रि
यावच्छिन्नभेदसहितस्य तज्जन्यफलस्य संबन्धो वेशान्वत्वान्नान्वयानुपपत्तिरिति द्रव्येणामतेऽपि चैत्रेणाचैत्रो ग
गम्यत इत्यादेरनुपपत्तिर्द्वा चैव चैत्रे चैत्रत्वस्य मेव न क्रियावच्छिन्नभेदाभावसत्त्वेऽपि तादृशक्रिया
जन्यफलाभावस्यैवाधानात् न च फलाभावो न ज्ञाननत्वप्रत्याय्यते अपितु भेदाभावपदकर्मणीति वा
च्यं यदा चैत्रेण ग्रामो न गम्यते तदापीदृशप्रयोगानुपपत्तेः तादृशभेदाभावस्य ग्रामेवाधानात् न च भेद
स्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन फलेऽन्वयः तादृशसंबन्धेन क्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टस्य क्रियाजन्य
फलस्यैव चाभावो न ज्ञातत्वकर्मणीप्रत्याय्यत इति न दोषः विशिष्टाभावस्योभयत्वादिति वाच्यं ए
वमपि यत्र संदेहेनापदसंबन्धेन गम्यते अपितु ग्रामादिरेव तत्र ग्रामादिगतविसंदेहसंबन्धानिष्ठक्रियावच्छि
न्नभेदविशिष्टस्य स्वात्मकसंबन्धनिष्ठक्रियाजन्यग्रामादिसंयोगस्य सत्त्वेन विशिष्टाभावबाधात् न च सं
देन गम्यत इत्यादेरनुपपत्तिः यदि फलमेव कर्माख्यातार्थस्तस्याश्रयत्वस्यानुकूलक्रियावच्छिन्न
भेदवत्त्वोभयसंबन्धेन कर्मण्यन्वयः तत्समभिव्याहारे च तत्र उभयसंबन्धावच्छिन्नक्रियाजन्यफलाभा
वप्रत्ययेनान्वयोऽपेक्षते तदापि यत्र चैत्रेण योगत्वत्रतिष्ठतादृशस्य चैत्रेऽश्रयत्वानुकूलक्रियावच्छि १८

त्वमेव वृत्त्वोभयसंबंधेन संबंधेन सत्त्वात् चैत्रेण चैत्रो न गम्यत इत्यस्यानुपपत्तेः चैत्रेण चैत्रो गम्यत
इत्यापत्तेश्च ॥ अत्रोच्यते भेदः फलं च कर्माख्यातार्थः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन चैत्राद्
निष्ठक्रियायां विशेषितं भेदस्य सामानाधिकरण्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकजन्यत्वोभयसंबंधेन फ
लेऽन्वयः विशिष्टफलस्य नञसमभिव्याहारे विशिष्टफलाभावस्य नञ्समभिव्याहारे च कर्मण्यन्व
यः चैत्रमैत्रयोरुभयकर्मकसंयोगस्थले चैत्रवृत्तिक्रियावच्छिन्नभेदस्य चैत्रे सत्त्वेन विशिष्टफला
भावोऽतः तत्र मैत्रेण ग्रामो गम्यते न तु मैत्रो न तु चैत्रमैत्रानिष्ठग्रामसंयोगे मैत्रान्तरानिष्ठक्रियाज
न्यत्वस्यासत्त्वान्नचैत्रद्वितीयोभयसंबंधेन मैत्रानिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टस्य फलस्याभावो मैत्रेऽस्ति
तेनैव नित्यकत्वाहो षज्ञनिकर्तृत्वस्य प्रत्येवाधेयताया अशक्यत्वापत्तेरन्वितस्य फलस्य भेदरूपव्यापारार्थसामा
नाधिकरण्यस्य जनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसंबंधेनान्वयः नाह्यभेदस्य स्वप्र
तियोगितावच्छेदकत्वसंबंधेन क्रियायां यत्र चैत्रक्रियया ग्रामेन संयोगोऽपि तत्र तत्र ग्रामं ग
च्छतीत्यगामस्य जनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य चैत्रे ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति
प्रयोगवारणाय सामानाधिकरण्यस्य संबंधमध्ये निवेशः चरमस्थले चैत्रग्रामसंयोगस्य ग्राम

ध॰ निष्ठैवत्र क्रियावच्छिन्नभेदसंबंधघटकमतेपि चैत्रवृत्तित्वविशिष्टस्य तत्संयोगस्य तादृशाभेदेसा
षु॰ मानाधिकरण्यविरहाच्चैत्रक्रियापातनभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमत्वेपि नातिप्रसंगः चैत्रचैत्रं
१५८ नगच्छतीत्यादौ वत्तादृशाभेदान्वितक्रियाकर्तृत्वाभावपि चैत्रप्रतीयते न तत्क्रियायाम् द्वितीयार्थ
विशिष्टभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधावच्छिन्नाभावः तादृशसंबंधस्यवृत्त्यनियामकत्वा
त्पादितान्वयविशेषवत्तात्क्रियानुयोगिकोप्यभावः क्वचित्प्रतीयत इत्यनुभवसिद्धेतदाञ्च
तियोगितावच्छेदकत्वेपि द्वितीयार्थघटत्वनुपगम्यविशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावान्न
घपवनत्रोपगंतव्यमतिदिक् फलावच्छिन्नव्यापारबोधात्तंनाफलेव्यापारेचशक्तिद्वयं कर्त्राख्यात
स्थलेफलेधात्वर्थव्यापारविशेषणतयाभासनेनद्वितीयार्थाधेयत्वान्वयः कर्माख्यातस्थलेफ
लेधात्वर्थव्यापारस्याविशेष्यतयाभासनेनस्यविशेष्यतयाख्यातार्थाश्रयत्वं तद्विशेष्यतयाऽन्व
यैतिदोपितिक्षतः केचित्तु संबंधेन साक्षाद्व्यासंभवात् फलाश्रयत्वस्य कर्मताप्रकारतया म
नस्योपगंतव्यतया संयोगादिरूपफलावच्छिन्नव्यापारबोधकानां गमिप्रभृतीनां कर्मप्रत्यययाये
तयावहतां फलेशक्तिकल्पनामपेक्ष्य कर्मप्रत्ययानां फलेशक्तिकल्पनमेवल १५८

ग्रीयः धातूनां च व्यापारमात्रवाचिता धातोः फलबोधकत्वमते नामार्थे धात्वर्थयोराधाराधेयभावसम्बन्धे स
र्गस्याधिकस्य भानकल्पनेनापि गौरवं फलस्य शक्यपार्थक्ये च तदाश्रयत्वं संबंध एवेति त्यागे च न वधात्वं
व्यापारमात्रवाचित्वे ग्रामं स्पन्दते इत्यादितोपि ग्रामं गच्छतीत्यादितरेव संयोगादिरूपफलावच्छिन्नस्पन्दबो।
धापत्तिः ग्रा...स्पन्दते इत्यादितोपि ग्रामो गम्यते इतीव स्पन्दजन्यसंयोगादिमत्त्वेन भानप्रसंग इति व्याप्ये वा
मे शक्यस्य संयोगविभागादिविभागादिरूपनानाफलवाचित्वेपि तत्तत्फलबोधे धातुविशेषसमभिव्याहा
रस्य जनिं गच्छति स्पन्दते त्यजति गमनं स्पन्द इत्यादौ कर्मासमभिव्याहृते बोधवैलक्षण्यं च तत्तद्धातूनां फल
विशेषावच्छिन्नव्यापारलक्षणया गमेनोपपादनीयं फलान्वितस्वार्थव्यापारबोधकत्वं गम्यादेः स्व
भावाधीने तदभावात् स्पन्दिप्रभृतिषु कर्मकत्वव्यवहार इत्याहुः तन्न त्यागमिप्रभृतीनामिव त्यजिगमिप्र
भृतीनामपि पर्यायते निष्प्रमदशायां याति गच्छतीत्यादाविव त्यजति गच्छतीत्यादितोपि च विलक्षणबो
धोत्पत्त्याधात्वविशेषसमभिव्याहारस्य फलविशेषबोधनियामकताकल्पनासंभवात् न च ग्रामं त्यज
तीत्यादितः संयोगावच्छिन्नव्याहृव्यापारबोधस्तात्पर्येस्तन्नेष्ट एवपदं च तन्मतेपि तात्पर्यान्वरोधे लक्षण
यातद्बोधोत्पत्त्युपगमावश्यकत्वात् एवं तत्तत्र विभागादिरूपफलपदफलशक्यपतात्पर्यस्थानादितयासंयो

णादिरूपफलप्रत्यायनेक्तयाख्यरसतोननाहशप्रयोगइतिवाच्यंविनाशाक्लिश्यमेलक्षणग्रहं वयामं
मु॰ त्यजतीत्यादितः मत्वयितात्पर्यैर्मगोवक्किन्नव्यापारप्रतीतेराद्वभविकतयाथातोः फलविशेषवा
१४५ विनायापावपपकत्वात तायतेदृष्यते क्रियतेवदइत्यादौगविषयत्वरूपंकर्मत्वंनतदृश्यः नचह्लाने
षयतायांफलतत्साधनतदुपादानसाधारणतयायत्रयदः क्रियतइत्यादिप्रयुज्यते तत्रजलादि
वर्णाक्रिय तेइत्यादिप्रयोगस्यापत्तिरितिवाच्यं कृतार्थकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्यविकी
र्षायोज्यसाध्यतास्यविलक्षणविषयत्वमेवार्थः उक्तस्थलेचकयालादौकृतेस्ताहृशविषयत्वा
भावान्नोक्तप्रयोगप्रसंगः काशाः कटः क्रियंतइत्यादौसाध्यताख्यविषयताश्रयकर्मांतवसमभि
व्याहृतकर्मप्रत्ययेनव्यापार्यतारूपविषयतापिप्रत्याय्यतेअतउपादानतयाकृतिविषय काशा
दौसाध्यतारूपकृतिविषयताविरहेपिनताहशप्रयोगानुपपत्तिः तादृशकर्मसमभिहारस्वरूपप्र
त्ययोजकविरहात काशाः क्रियंतइत्यादौकाशादौव्यापार्यतावोधानुपपत्तेर्नताहशप्रयोगइति
काशाःकटाःक्रियंतइत्या दावपिविशेष्यभेदेनवाक्यार्थभेदात्कर्मद्वयवाचकपदयोःसमभिव्या
हारेव्यापार्यतावोधानुपपत्तिश्चक्रियतेइत्यत्रविषयतायाः कर्मप्रत्ययार्थत्वोपाकाङ्क्षपपादक १४५

कृतिमत्त्वायपाकोऽकारीत्यादिसंयोगापत्तिरित्यादिदूषणं निरस्तमथ त्वात्तकर्दे त्वक
र्तृत्ववत्कालविशेषेऽनशिष्टलडादयः कालविशेषमपि बोधयन्ति तत्र लट्प्रत्ययस्य वर्त्तमान
काले शक्तिः पचतीत्यादौ कृत्यादिरूपव्यापारबोधकप्रत्ययोपस्थाप्यकालस्तादृशव्यापार
प्रवाहत्वे—शक्तिः पचतीत्यादौ कृत्यादिरूपव्यापारबोधकप्रत्ययोपस्थाप्यकालस्तादृशव्यापा
रप्रवृत्तिस्तत्क्रियायां यदा पूर्वघाय तन्न सत्यन्तस्तथा नाग्निसंयोगादिरूपः पच्यादेरर्थो विवक्षितस्तदा
र्थे न पचतीति संयोगात् श्रपणं पचतीत्युक्ते इदानीमयं पाकयत्नवान्नवेति संशयानिवृत्तेः पूर्वाप
रीभावापन्नस्थाल्यारोपणादिव्यापाराणां विशिष्य पच्यर्थत्वे यदकत्वे प्रत्येकं तद्व्यापारेषु का
लान्वयबोधायेत्त पाकृत्यादिरूपैकार्थेन तत्वयमेव लाघवेनोचितत्वात्तत्र वर्त्तमानकालस्तु त
त्संयोगाधिकरणकालरूपस्तन्तत्वन्ध्वार्थः अतोऽनेककालप्रयुक्तलडादितोऽप्रचलडादिसं
योगाधिकरणकालो न तस्य कृत्यागाधिकरणकालत्वेन स्ववाच्यत्वे स्वतानवगमात् शक्या
नत्ये सामान्यतो ग्रुन्यन्ते इत्येतदनया सर्वव्यक्तिबोधानुपपत्तिः सर्वनामवित्वाद्दर्शितरीत्या समा
नाख्यते विशिष्यतत्तत्कालत्वावच्छिन्नबोधस्यानुभवसिद्धतया सर्वनामशक्तौ बुद्धिस्थत्वादिव

गौ॰
मु॰
१८

तुशब्दप्रयोगाधिकरणत्वमुपलक्षणविधया व्यावर्त्तकं वाच्यमतवर्त्तमानकालत्वमेवं सत्यवाच्यत्वेन
म्यैनानुपपत्तिरशक्यसमाधेयैवेति वाच्यं शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेन तत्र
कालत्वानामेवोपलक्षणीयत्वात् प्रथशब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रसिद्धे
कमपि कालवृत्त्याहवृत्तिकालस्य वृत्तिधर्मत्वनिवेशप्रयोजनं रूपमाह सत्यादिव्यावर्त्तनमशक्यं लक्षणवृत्त्या
वृत्तिलक्षणवृत्तिधर्मत्वेनतत्र व्यावर्त्तनेवाध्ययनाद्यनधिकरणे ध्ययनाधिकरणस्थूलका
लांतर्गतलक्षणेऽसमात्याह प्राध्ययनेऽपि स्म चिंतामणिमधीत इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः प्रदिवस
प्रागभावानधिकरणत्वाश्रयकार्त्स्न्यैकमहत् तत्क्रियासंदर्शनाभावाधिकरणशब्दप्रयोगाधिक
रणकालपर्यवर्त्तमानकालस्याध्ययनामेवं ध्येनहक्तावत्वेनिश्चितोत्तोक्तस्थले चिंतामणिमयम।
धीत इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः अवे भावधिमसमाप्ति यर्थेतस्यापि स्थूलस्यापितथात्वेन शब्दप्र
योगाधिकरणलक्षणादिरूपांतरालकालेध्ययनाद्युक्तलक्षणविच्छेदेपि शब्दप्रयोगाधिक
रणत्वोपलक्षितत्वाद् शंस्थूलकालवृत्तित्वस्यापि तादृशक्रियावत्कालक्षणत्वबाधेन योग्यता
निर्वाह इत्यस्यच्छतेन दोषेन समयचिंतामणिमधीत्य किंचित्कालोत्तरं प्रतश्चिंतामणिमध्येष्यते

नत्रांतराल हृशापामप्यघंविताम गोमधीतइति प्रयोगापत्तिः यदि स्तनियाद्यादिविक्ष्टेद हशाया
मपिशत्यहमयंस्तनिपं दत्तोत्यादिवद्धकृस्यलेपि दर्शितयोगरूढपवेस्त्यते नद्यापिस्वपदेन वृ
त्तिघ्यतत्रनेकृतो नामपादानेनानगमोदुर्वारपवेत्ति चेत्नशब्दप्रयोगाधिकरणाह्नत्रिकालत्वव्या
प्यपर्म्मत्वेनोपलक्षणेनानुगतोकृततत्तत्क्षणसमादिनवर्षत्वाद्यवच्छिन्नपक्वकाले लटःशक्ते
क्रियारंभास्वंकर्मसमाप्त्यनवं वाधीते प्रतियोगिप्रकृतक्रियारंभास्वंकर्मसमाप्त्यनवं वाधीते
पवतोत्यादिप्रयोगवारणायकृत्यादिरूपव्यापारेनाहृशाकालस्यस्वद्वत्रिशागभावप्रतियोगिव
स्वद्वत्रिघ्वंसाप्रतियोगिप्रकृतक्रियाकह्वेनिष्टत्वाभ्यां विशेषितेनाधेयतासंवंधेनान्वयनियम
उपगंतव्यः तत्रत्क्रियारंभप्रर्वमपितत्समाप्त्यनन्तरमपिवावर्तनेयस्तत्रत्क्रियानकृलक्षत्याधिक
रणकालस्तस्पदर्शितविशिष्टाधेयतासंवंधस्तादृशाकृतेर्वाधिकरणतादृशाकालमादर्शि
तप्रयोगापत्तिः संवंधेस्वपदार्थस्यविशिष्टानिवेशाप्रयुपपत्तिश्चिंत्यान्नवक्रियानकूलातिकृत्या
नरालशापोस्थलकालमादायपवतिप्रधीतइत्यादिवावन्नाहृशक्तसधिकरणक्षणेपिस्थलेका
लावच्छिन्नाभावभादायनपनपचतिनाधीतइत्यादिप्रयोगः तत्रैतज्ञोवन्नेमानन्तणमाङ्गो

वै.
सु.
१५१

त्वेन तादृशक्रियात्वकालत्वस्याभावबोधकत्वान्निष्फलात् । उक्तरीत्या द्विविधप्रयोगाधिकर
णत्वाद्यागादिरूपं कालस्यापि लट्प्रत्ययेन बोधनसंभवात् नञ्समभिव्याहारस्थलेपि प्रतियोगित्वाव
कालान्वय इति नञः सम्यक् तत्र तत्र क्षणाहन्ति पाकादिकृतेरभावस्यान्यक्षणावच्छेदेन तदानीं त
नस्थूलकालावच्छेदेन तादृशकृतिर्मान्तत्वेनोक्तातिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् नच कालानवच्छिन्ना
भावत्वासंबंधेन तत्र गर्भस्य प्रकृतेऽन्वयाङ्गीकारान्नातिप्रसंग इति वाच्यं तादृशस्थूलकाले यत्किंचित्पा
कादिकृतिसत्त्वात् तादृशकालान्तर्गततादृशकृत्यनधिकरणक्षणेन पचतीत्यादिप्रयोगापत्तेस्तेन त
त्क्षणावच्छिन्नपाकादिकृत्यभावबोधस्यैव तत्र तत्र स्वीकरणीयतया क्वचित्प्रतियोग्यप्रसिद्धेरवार
त्वात् । व्यापारबोधकेन बलहारिप्रत्ययेन क्रियायामेवं वर्त्तमानत्वान्वयो बोध्यते जानातीत्या
दौ न तु लडर्थो आश्रयत्वादौ जानात्याश्रयत्वेपि तदाश्रयत्वादिसंबंधेन जानातीत्यादिप्रयोगापत्तेः ज्ञा
नादिविशिष्टाश्रयत्वाश्रयत्वादौ कालान्वयस्योपगमात् अतिप्रसंगवारणाय विशेषणविशेष्यभावे ज्ञाना
दावपि तदन्वयस्यावश्यकत्वेन तस्यैव स्वीकारौचित्यात् नश्यतीत्यादौ क्रियायां कालान्वयस्वीकारे
विनष्टादावपि नश्यतीत्यादिप्रयोगः स्यात् इति तत्रोत्पत्तेरपि लडर्थत्वस्योपगम्यतत्रैव काला १५१

त्वयंदोषिकृत्पाजमामवर्त्तनाशावमत्पत्तिमद्भावत्वंतथाचधात्वर्थप्रतियोगितावच्छेदकोत्पन्नावेव
कालान्वयः इत्येवमाधेयः वर्त्तमानकालास्पउत्पत्तिसंबंधेनधात्वर्थेन्वयइत्यपिवदंतिलृट्स्थलीये
नपत्स्यतीत्यादौप्रत्ययार्थकृतौनास्पतीत्यादौक्रियायांभविष्यत्वंप्रत्याय्यते यद्यपिभुवइत्यस्यार्थे
कार्यः नागतकालोत्पत्तिकत्वेभविष्यत्काव्ढार्थः तथापिपत्स्यतीत्यादौकृत्यादावनागतत्वमात्रस्य
प्रतीतिरूपेयतेऽत्पत्तिप्रतीतेर्निष्फलत्वात्भविष्यत्वस्यतइत्यादौवधुतनैवताहृशोत्पत्तेःप्र
त्याय्यतेनेत्स्यतीत्यादौवदर्शितागतिः तथाचवर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वंप्रतियोगित्वंप्रति
योगितासंबंधेनान्वयीवर्त्तमानप्रागभावोवालृट्प्रत्ययार्थः प्रागभावानंगीकारेवर्त्तमानका
लध्वंसपदवतदर्थः ध्वंसस्यकाकालोपाधित्वेनस्वसमानकालपदार्थाधारतयाऽनागतकृतेर्व
र्त्तमानकालध्वंसोत्पत्तिमत्त्वयोत्पत्तिसंबंधेनकृत्यादावन्वयः अथपचमानेपुरुषेचपाकानुकूल
कृतिमादायपक्ष्यतीतिप्रयोगापत्तिः पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेनानागतत्वबोधस्वीकारेत
संभवतिसर्वेषांपाकानुकूलकृतीनांध्यथानपत्स्यमानोपिपक्ष्यतीतिप्रयोगात्वपपत्तेः तन्नत्या
कानुकूलकृतित्वावच्छेदेनापितदन्वयासंभवः तन्नत्याकत्वेनपक्षस्पबुपस्थितेः नापिपत्किंचि

ॐ त्पाकानुकूलावच्छिन्नकृतित्वावच्छेदेन न तदन्वयः शब्दत्वोपकपदाभावान्न तत्र व्याप्तिमत्त्वं तत्र भोव्यड
सु॰ वं चत्वाच्चेति चेन्न प्रागभावस्य वर्त्तमानत्वं शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तित्वं वर्त्तमानप्राग
१५२ भावस्य प्रत्ययार्थत्वे तस्य स्वविशिष्टकालवृत्तिकृतिजन्यपाकानुकूलत्वविशिष्टप्रतियोगि
तासंबंधेन वर्त्तमानकालध्वंसस्य प्रत्ययार्थत्वे स्वपूर्वकालीनकृतिजन्यपाकानुकूलत्ववि
शिष्टाभावप्रतियोगितासंबंधेन वर्त्तमानकालध्वंसस्य प्रत्ययार्थत्वे स्वपूर्वापरत्वसंबंधेन कान्य
श्रेऽन्वयोपगमेऽदीच्यकृतौ वर्त्तमानप्रागभावादेर्देशिन विशिष्टसंबंधासत्त्वेनातिप्रसंगविर
हात् ध्वंसस्य पूर्वत्वं च तदनाधिकरणत्वमेव तच्चान्तरालिककृतिजन्यस्य पचार्थव्यापारस्य
पूर्वं व्यापारानुकूलकृत्यजन्यत्वं तदान्तरालिककृतेः पूर्वकृतिजन्यपाकानुकूलत्वमद्यतन
मेवेति न स्यादपि तत्कृतिविशिष्टसंबंधेन वर्त्तमानप्रागभावादिमत्त्वमद्यतनत्वमेवेति वाच्य
म कृतिजन्यपाकेत्यत्र कृतिजन्यव्यापाराधीनफलानुकूलव्यापारस्य विवक्षितत्वात् पक्षे
त्याशीलवो न यत्तनभविष्यत्त्वमर्थः अनद्यतनभविष्यत्त्वं च शब्दप्रयोगाधिकरणदिवसावृत्ते
त्वस्यति शब्दप्रयोगकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वं शब्दप्रतियोगित्वं शब्दप्रयोगाधिकरणादि १५२

वमध्ये सोत्पत्तिकत्वं न्याके विन्नभविष्यत्वमेव तस्यार्थः क्रियायाः कृतेर्वा स्वरूपमस्त्वधुनातनत्व
मेवलन्साधुतात्रियामिकसाधुत्वादेवावपश्यतीत्यादौ पक्षेति नप्रयोगइत्याहुः नचनत्यामते
भविष्यत्वादिकमपि तात्पर्यानार्थः स्वरूपमस्तु भविष्यत्वादिकमेवलअहिप्रत्ययस्य साधुतात्रि
यामकं अस्साधुत्वादेव पश्यतिवपवरादौ पश्यतीत्यादिप्रयोगविरहइतिस्यापिवक्तुंशक्य
त्वात्तत्पचतिपश्यतीत्यादेरपिविलक्षणबोधजनकत्वमस्त्वणान्नभविकतयाः नयतेनवा न भवद्वे
तद्धर्मेतिकल्पविशेषबोधश्रावश्यकइतिचेत्तदापक्षापश्यतीत्यादेः पिविलक्षणबोधजनन
कत्वस्या व्ययबोधोपिवाच्यः यदिचपश्यतीत्यादिवाक्यजन्यबोधेस्मतिभविष्यत्वादिसंशयात्
दयाभविष्यत्वादेः शाब्दधीविषयत्वमा वश्यकमिस्यतेतदानागतत्वबोधेपिईदृशीमेव
गतिं गृहाणएवंचपश्यतीत्यादावनागतकालावच्छिन्नभावनमावश्यकं अन्यथापश्यत्पचे
वर्त्तमानक्षणपाक कृत्यभावमादायपश्यतीतिप्रयोगप्रसंगात् नचपश्यत्यनागतपाकिं
त्रिकालावच्छेदेनवर्त्तमानसभावमादायनपश्यतीतिप्रयोगाद्वारएवेतिवाच्यं कृतेऽश्च यापश्य
त्यपिवर्त्तमानक्षणपाक कृत्यभगतकालावच्छिन्नत्वंहितचवर्त्तमानत्वण ध्वंसावच्छिन्नत्वंता

ॐ मु॰ १५२

हेत्वाध्वंसप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छिन्नाग्राह्याप्रनागतत्वक्तिमतिवर्त्तिनि तदभावव्याप्तैर्वर्त्तमानत्वा

ध्वंसरूपः कालः प्रतियोगिताख्यावण्वच्छेदक इति रोधभञ्जनाय तत्तद्यागान्यत्वं तच्छेदकावात

कालएवावच्छेदकउपेयइति नोक्तातिनयज्ञे त्यज्ञानगततत्कालावच्छिन्नत्वस्याभावेऽप्रभावे

स्वः पचत्यत्यपि अग्रहणता नागततत्कालावच्छिन्नपाकवत्त्वस्याभावमादायनयज्ञे इति प्रयोगप्रसंगेन

हेतोः तद्गततनार्थत्वमावश्यकं अनागतानागततत्कालावच्छिन्नत्वमप्यङ्गीकर्त्तव्यऽमितिप्रसंगवारणा

यप्रक्तिनसूत्स्वप्रयोगाधिकरणादितद्ध्वंसप्रतिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकत्वरूपं ग्राह्यं प्रवक्षे धावच्छेदक

भावस्यसंबंधयाभासते ध्वंस एवपदार्थ इत्यवधेयं अथ न त्वसमभिव्याहृत वर्त्तमानत्वेपि क्तावेवकाला।

त्वयोरुक्त अनागतत्वातिव्याप्तिमहाप्रलयस्याप्रामाणिकत्वात् सर्वत्रैव प्रसिध्यतीति तत्र प्रतियोगप्रसि

द्धिः अभावान्वयज्ञानत्वगतिकालानवच्छिन्नत्वयतामसंबंधेनोपगम्यतामितिचेत् न यद्यत्र कालेचै

त्रीयौदनपाकादिकमप्रसिद्धं तदानी चैत्रः औदनंनपचत्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः अनागतचैत्रीयौ

दनकर्मकपाकानवच्छिन्नत्वस्य प्रसिध्यातदभावप्रत्यायनासंभवात् नवाभावेकालान्वयोपिप्र

न्नैवमेतनतंडुलेनपचतीत्यादिवाक्यस्याप्र १५२

तंडुलधर्म्यकत्वादिकमेकपाकपवाप्रसिद्धत्वात्

मात्रात्वावच्छिन्नः प्रतियोगिप्रसिद्धेर्वा तत्त्वादिति तत्र पाके तद्व्यक्तिकर्मत्वाभाव एव नञा बोध्यत इत्यु
पगंतव्यमत एवोक्तस्थलेऽपि तन्न त्पाके वैश्वीपोदनकर्मत्वाभावबोधोपगमे नोपपत्तिरिति वाच्यं पाकेत
त्कर्मकत्वाभावबोधोपगमे तादृशपाकानुकूलानागतकृतेः कर्तृत्वाभावस्योपगंतव्यतया नदृत्त
रेकदाचिदपि येन न पच्यते तादृशशरीरसमभिव्याहृतदर्शितवाक्यस्य प्रामाण्यापादनासंभवात् प्र
गल्भानन्वयत्कर्मकोपकर्तृत्वकः पाकोऽप्रसिद्धः तादृशकर्मकर्तृत्वचादिताद्यकर्तृम्पदवद्वाक्यस्याथोप
तोपगम्यते केचित्तु तत्रापि पाके तत्कर्मकत्वाभावस्य तादृशौदनकर्तरि पाककृत्यभावस्य कोट्यव्यपस्य
स्यप्रामाण्यमुपपादयन्ति तात्पर्यसत्त्वे पकेनापि नञः अभावद्वयबोधसंभवात् नचैवं तंदुल मात्रे
पच्यति वो चैत्रेऽपि तंदुलसमर्पणं न पचति न पच्यतीति प्रयोगः स्यात् तत्र तंदुलकर्मकपाकानुकूलवर्त्त
मानादिकृत्यवाभवीगादिति वाच्यं यतः स्ववर्थप्रतियोगिकस्वार्थाभावान्वितक्रियाकर्तृत्वाभाव
बोधकत्वेन नञः आकांक्षितत्वपचतिपदद्वयोर्द्वावपि नञ्चौक्तिपते तादृशबोधजनकताया अप्रस्तुत्यल
त्वात् येनोक्तातिप्रसंगः स्यात् किंतु पाकअकाशाक्रमैकः पाककृत्यभाववान्चद इत्यादिसमहा
लेवननबोधएवोक्तस्थले च चैत्रपाककर्तृत्वाभाववाधात् प्रामाण्यप्रसंगः अप्रत्ववानतशाम्भवाल्वि

श्री
ग्रं॰
१५५

तत्क्रियाकर्तृत्वाभावविषयकोसमभद्यालेनैवबोधः तथापिनद्दर्शितदिशातिप्रसंगात् ताद्दशा
बोधेऽत्वपितावच्छेदकावच्छेदेनप्रथमाभानान्निषमात्पाकत्वाद्यवच्छेदेनैवतंडुलादिकर्मक
त्वाभावापियोग्यताविरहात् अथ आकाशंनपचतीत्यादावपीदृशीगतिः अथपनंडुला
दिकर्मकोपत्ययुक्तकर्तृकः पाकःप्रसिद्धस्तत्पुरुषेऽन्यकर्मकपाककर्तृत्वस्यतंडुला
दौचान्यपुरुषेप्यज्ञानत्वादिभ्रमदशायांतंडुलमयंनपचतीत्यादिवाक्यबोधकतायाअ
नभवसिद्धत्वेनापाकर्तुमशक्यत्वात् नोक्तप्रकारः साधीयान् विरोधिनिश्चयसत्वेनतत्पुरु
षेपाककर्तृत्वसामान्याभावस्यपाकत्वावच्छेदेनतंडुलकर्मकत्वाभावस्यप्रतीत्यसंभवा
त्तिवेल्लनत्तत्ताद्दशवाक्यस्यैकाभावावगाहिभ्रमजनकत्वोपगमात् नसमर्थस्तैवतदुपगमोपि
त्वेतत्पर्यासवैकल्यमितिवा अथविशेषदर्शिभिरप्रतावकैरपितथानिर्थवाक्यप्रयोगात्तत्स्यप्र
सिद्धार्थकत्वासंपादनस्यावश्यकत्वात्तत्रवतंडुलादिकर्मकत्वंतन्निष्ठविक्लित्तिजनकत्वंत
दपिवाप्रसिद्धमितिकथंपाकेतदभावप्रत्ययइतिवाच्यंविक्लित्यादावेवतन्निष्ठविक्लित्त्वाभाववो
धोपगमात् अयाद्वीरित्यादौलङोऽतीतकालत्वमर्थःतस्याप्याख्यातसामान्यार्थकत्वादावन्वय १५५

ॐ मायुक्तं तो वृत्ते प्रतिगृह्यतां मम स्यादेत्ति दक्षिणा हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः
व्र॰ नो॰ अनंतपुण्यफलदमतः शांतिं प्रयच्छ मे वेदादित्वे द्वयहरि विफलं दृश्यते ध्रुवं त्वमेव सर्व
२५ स्यातीर्थं विप्रनिर्वर्त्यं प्रतिगृह्यतां इति नीराजनं यंत्रं ते तु पुष्पांजलिः नमस्ते पुंडरीकाक्ष नम
स्ते हृषीकेशप्रिय नमस्ते कमलाकांत वासुदेव नमोस्तु ते यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमा
नि च तानि तानि प्रणश्यंति प्रदक्षिणापदे पदे इति प्रदक्षिणा नमः सर्वहितार्थाय जगदाधा
र हेतवे साष्टांगायं प्रणामस्ते प्रयत्नेन मया कृतः इति नमस्कारः ॥ ॥ इति सामान्यपूजा
विधिः इति श्रीमीमांसककौलकंठभट्टात्मजभट्टशंकरकृते व्रतार्कपरिभाषा समाप्ताः नेगव्रत्येन
॥ ॥ अथादौ प्रतिपद्व्रतानि मात्स्ये वैश्वानरं प्रतिपदि दत्वा तेन स्वदेहेन दयाहुताशनि
स्ततमां प्रयाति पृथ्वीमिव रत्नपात्रे द्वैपादिपात्रे सर्पिष्कं विप्रमिथुने गौरीसमप्रीत्यर्तामिति
मे हमाहेश्वरा वैश्येत्यवैश्मा सेतु यत्संगपातु लेपन श्वेत्तिराणपमृताददीविशाय स्वेनवाससी मक्ता
नदक्षिणादक्षोमके वा सर्वपिभुक्तये गंपदान उमासनमज्ञो नंदनावनसंदासं विहृदारकाविर्ता
वैष्णवे तुल्यमादाय मांडानि दयादो भव धारणा सर्वलोकानां तत्त्वया वत्सलोपरं सर्वेशया तेनयस्मा
वामः शांतिप्रयच्छ मे इति मंत्रा सर्वोपायेनासमीद्यान प्रथमे व्रतपदीतिपदि संवत्सरांमनिव
हि॰ भविष्ये प्रतिपत्संधीदय व्याघ्रिप्रीयाद्या श्रीभगवानुवाच वेदमासितं नगद्रुस्वासमर्ज्ज
यमे दर्शनि युक्तायते॰ मयत्र तु तदाप्तिं पौदयमती भविष्यान प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपत्का दि
नेवाविति अनुष्ठानंवाचंदेन हयेन हासवभ्रोवाप्यैवव वन्सरादौव संनादौवलिराज्ञेन यैवव

श्रीगङ्गामध्ये देवेशपाते मोवृषोत्तमांस्तथा क्रियमाणमया पूजांगृहाण परमेश्वर शुभदर्पणंत्वयावा
हतेनानाविधसमृद्धिकं [illegible] ग्राह्यदेवदेवप्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यतां पत्रावलि
[illegible] सर्वदेवीपं [illegible] मयापप्रीत्यर्थं [illegible] प्रतिगृह्यताम्
[illegible] नमस्ते कमलाकांत ग्रन्थेनः प्रतिगृह्यतां
[illegible] कर्पूरवासितं तोयं मन्दाकिन्याः समाहृतं आचम्यतां जगन्नाथ मया दत्तं
हि भक्तितः गङ्गा च यमुना चैव नर्मदा च सरस्वती ताम्रपर्णी [illegible]
स्नानार्थमागतं तोयमेतत् [illegible] स्नानाय प्रतिगृह्यतां नयनाभिरामवस्त्रं सर्वभूषादिके [illegible]
कलन्तु निवारणं मयोपपादितं तव वाससी प्रतिगृह्यताम् नमस्ते [illegible] मिति।
५ यज्ञोपवीतं दामोदर नमस्ते [illegible] गृहाण परमेश्वर तस्मा
[illegible] प्रतिगृह्यतां
तस्मात् [illegible] धूपं [illegible] मया [illegible]
प्रतिगृह्यतां [illegible] वनस्पतिरसोद्भूतो गन्धाढ्यो गन्धउत्तमः आघ्रेयः सर्वदेवानां धू
पोयं प्रतिगृह्यतां [illegible] साज्यं च वर्तिसंयुक्तं वह्निना योजितं मया दीपं गृहाण दे
वेश त्रैलोक्यतिमिरापह [illegible] नैवेद्यं [illegible] षड्रसैः समन्वितं भक्ष्यभोज्य
समायुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यतां इदं फलं महादेव स्थापितं पुरतस्तव तेन मे सफलावाप्तिर्भवेज्ज
न्मनि जन्मनि [illegible] पूगीफलं महद्दिव्यं नागवल्लीदलैर्युतं कर्पूरादिसम।